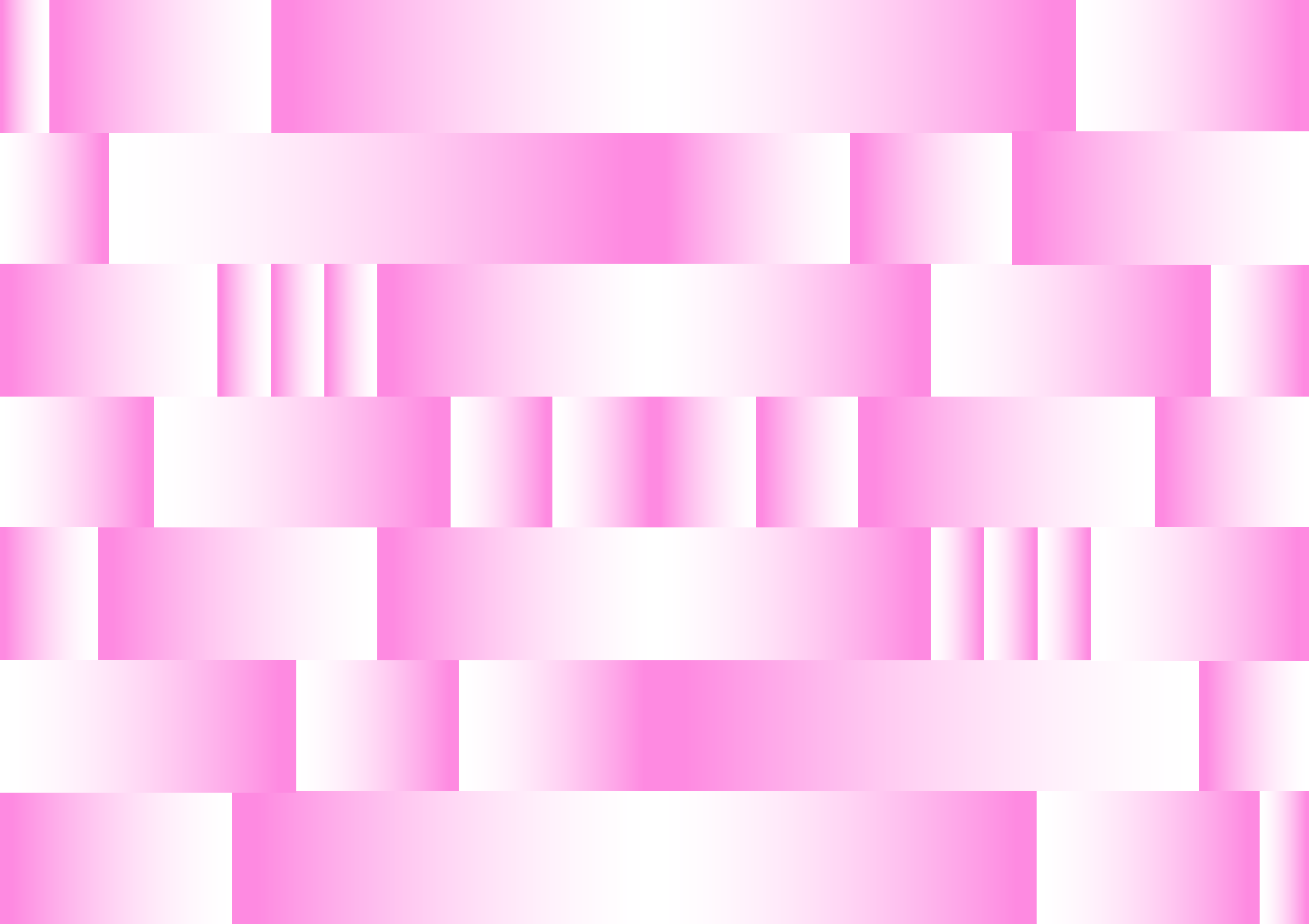
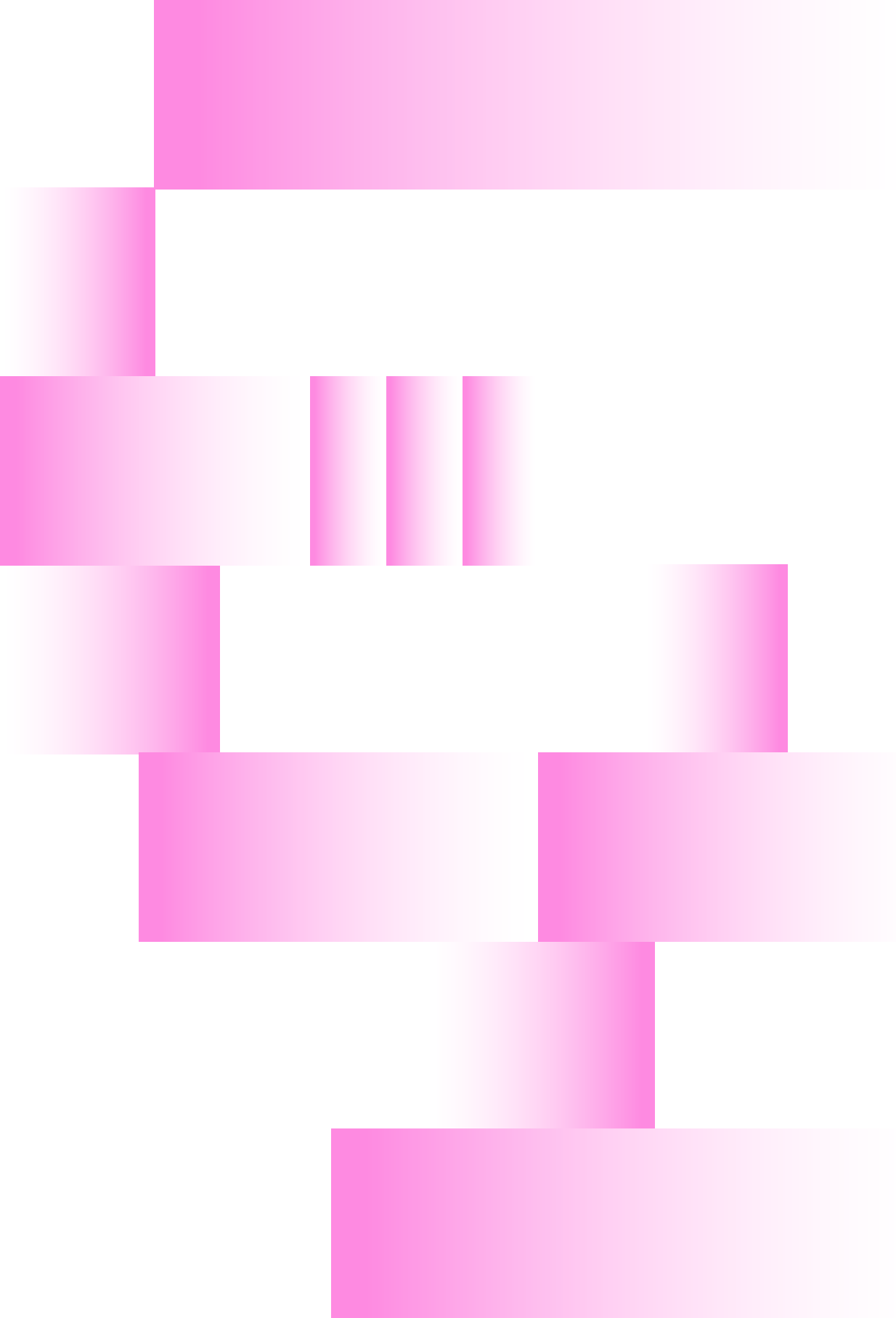

JONGEREN EN HET ZORGEN VOOR

HUN MORGEN

JONGEREN EN HET ZORGEN
VOOR HUN MORGEN

VOORWOORD

Hoe gaat het met de Nederlandse jongeren? Dat is een vraag waar ik mij elke dag mee bezig houd als voorzitter van de Nationale Jeugdraad (NJR). Daarom ben ik heel blij met de bundel die nu voor u ligt. Met deze bundel zetten maar liefst veertien adviesraden gezamenlijk een belangrijke stap om zich uit te spreken voor de positie van jongeren in Nederland. Ze laten zien wat de kracht van jongeren is maar ook tegen welke knelpunten de jonge generatie aanloopt. Door hun inzichten en adviezen te bundelen, maken de raden duidelijk dat de problemen voor jongeren niet onder één noemer zijn te scharen, maar om een gezamenlijke aanpak vragen. Ik hoop dat beleidsmakers en anderen die een rol van betekenis kunnen spelen, deze bundel met belangstelling zullen lezen en dat zij zich ieder voor zich én gezamenlijk in (blijven) zetten om de positie van jongeren te verbeteren.

Want verandering is hard nodig. Niet alleen staat de positie van jongeren onder druk, ik zie ook dat er steeds grotere verschillen ontstaan tussen jongeren. De coronapandemie heeft die verschillen alleen maar zichtbaarder gemaakt en in een aantal gevallen bovendien versterkt. De NJR spreekt met veel verschillende jongeren, zoals met scholieren, jongeren die een mbo- of hbo-opleiding volgen of academisch worden opgeleid, jongeren in gesloten jeugdzorginstellingen en jongeren die al werken. Al deze jongeren ervaren in meer of mindere mate knelpunten in hun weg naar zelfstandigheid. Veel van hen kampen met mentale gezondheidsproblemen, of hebben moeite om een plek om te wonen of passend werk te vinden. Terwijl (mentale) gezondheid, een woning en een baan belangrijke voorwaarden zijn om als jongere een eigen leven te kunnen opbouwen.

Deze bundel inspireert en zet aan tot denken en handelen. Wat in het bijzonder aanspreekt is dat de bundel pleit voor het (actiever) betrekken van jongeren bij het maken van beleid. De adviesraden hebben dat zelf ook gedaan door jongeren te betrekken bij de totstandkoming van de individuele bijdragen en bij de gezamenlijke boodschap. Ik hoop dan ook dat de adviesraden daar in de toekomst verder mee gaan. Bovendien hoop ik dat deze bundel anderen inspireert om jongeren te betrekken en hun stem te laten klinken. Veel jongeren willen graag hun steentje bijdragen aan de wereld van morgen, maar dan moeten ze daar wel de kans voor krijgen. Het is namelijk een gezamenlijke verantwoordelijkheid van jongeren én ouderen om ervoor te zorgen dat alle jongeren hoopvol naar de toekomst kunnen kijken.

Maurice Knijnenburg

Voorzitter Nationale Jeugdraad (2020-2022)

ONZE BOODSCHAP

EEN
TOE——
——KOMST
OM
TE
KOES——
——TEREN

EEN TOEKOMST OM TE KOESTEREN

De coronapandemie stelt de jonge generatie stevig op de proef. Hoewel jongeren¹ zelf weinig risico lopen om ziek te worden, wordt er veel van hen gevraagd om anderen te beschermen. Daarmee hebben ze solidariteit en veerkracht getoond. Het ziet ernaar uit dat de coronacrisis niet de laatste crisis in het leven van jongeren zal zijn. Dat stemt tot nadenken over hun toekomst. Een toekomst vol uitdagingen waarop jongeren op dit moment weinig invloed hebben.

Hoewel de uitdagingen zich duidelijk aftekenen en de jongeren er middenin staan, vindt hun stem niet altijd de weg naar de juiste beslis-singstafels. Om het in de woorden van econoom Mathijs Bouman te zeggen: 'Zolang ze niet piepen, worden ze genegeerd.'² Misschien kunnen we zelfs stellen: ook als ze wél piepen, worden ze niet altijd gehoord.

Het is onze gezamenlijke verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat onze jongeren een toekomst hebben om te koesteren. En de nood is hoog. In Nederland hebben weliswaar veel jongeren het goed en bovendien zijn ze veerkrachtig, maar hun positie staat onder druk. Dat wordt onder meer zichtbaar in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en op de woningmarkt. Bovendien neemt de mentale gezondheid van jongeren af³ en maken veel jongeren zich zorgen over het klimaat.⁴

*'Er wordt veel druk gelegd op jongeren. We moeten presteren, een goede opleiding volgen, een goede baan vinden, veel verdienen, enz.'*⁵

Veertien adviesraden slaan de handen ineen; elk van hen gaat op het eigen adviessterrein in op de zorgen voor jongeren, op wat jongeren nodig hebben om een hoopvolle toekomst te realiseren en geeft suggesties hoe we die toekomst kunnen bereiken. Daarmee willen ze de politiek en beleidsmakers inspireren en laten zien dat het niet alleen anders moet, maar ook anders kan.

Tegelijkertijd is deze bundel een oproep aan de gehele samenleving om te zorgen dat de huidige én toekomstige jonge generaties een hoopvolle toekomst hebben. Dat is niet alleen in het belang van de jongeren zelf. Onze hele samenleving heeft jonge mensen hard nodig om vol vertrouwen de toekomst tegemoet te treden.

Perspectief en solidariteit

De raden maken zich zorgen over de scheidslijnen tussen jongeren en andere generaties, maar ook tussen jongeren onderling. Het maakt uit wie je bent en waar je vandaan komt voor de kansen die je in het leven krijgt.

'Als je eenmaal in een hokje bent geplaatst, is het moeilijk door te groeien, terwijl je misschien wel de potentie hebt.'

Kansen op de arbeidsmarkt, bij huisvesting en in het onderwijs zijn niet gelijk verdeeld. Dat geldt in het bijzonder voor bepaalde groepen jongeren, zoals kinderen van ouders met een lage sociaaleconomi-sche achtergrond, en jongeren met een chronische aandoening of een migratieachtergrond. Zij hebben (nog) meer moeite om een op-leiding af te ronden die bij hen past, een vaste baan te krijgen en een woning te vinden. Ook bestaan er grote verschillen tussen jongeren als het gaat om mentale en fysieke gezondheid. Verschillen die er zijn, worden in de loop der tijd alleen maar groter. Dat geldt voor verschil-len tussen jongeren, maar ook voor verschillen tussen jong en oud. Het is nodig om perspectief te bieden én solidair te zijn. Perspectief op wat jongeren nodig hebben om een bestaan op te bouwen en mee te doen in de samenleving van de toekomst. En solidariteit zowel tussen als binnen generaties om iedereen een gelijke kans te bieden.

'Als je kijkt naar de woningmarkt... er wordt nu pas in-gegrepen terwijl we dit al 10 jaar geleden hadden kunnen zien aankomen. Elk kabinet kijkt 4 jaar vooruit, maar we vergeten dat we verder moeten kijken.'

De bijdragen aan deze bundel zijn geschreven met deze gedach-ten in het achterhoofd. Om tot een beter perspectief en duurzame solidariteit te komen, hebben jongeren een basis nodig waarop zij verder kunnen bouwen. Jongeren zien goed onderwijs en voldoende kansen op de arbeidsmarkt als noodzakelijk voor een toekomst met perspectief. Dat is een verantwoordelijkheid van ons allemaal en in het bijzonder van politiek en beleid. Jongeren hebben zelfvertrouwen en veerkracht nodig om grote en complexe veranderingen het hoofd te kunnen bieden.

'Je opleiding maakt je misschien inhoudelijk wel klaar voor je toekomstige beroep, maar het maakt je niet klaar voor de problemen eromheen.'

We moeten daarbij oog hebben voor alle factoren die van invloed zijn op hun mentale en fysieke gezondheid. Denk daarbij aan prestatiedruk in het onderwijs en aan het belang van sport en een gezonde en veilige leef- en leeromgeving. Bovendien is het belangrijk om ontmoetingen tussen verschillende leefwerelden mogelijk te maken, want zo worden scheidslijnen minder scherp.

1. Met 'jongeren' doelen we in deze bundel op kinderen en jongeren in de leeftijd van 0-27 jaar.
2. Mathijs Bouman, 'Lessen van corona: mijn tien (voorlopige) tegel-wijsheden', *het Financieele Dagblad* 9 juli 2021.
3. RIVM, 'Terechte zorgen over men-tale gezondheid en middelenge-bruik studenten', zie www.rivm.nl/nieuws/zorgen-mentale-gezondheid-middelengebruik-studenten (11 november 2021); CBS, 'Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt', zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/35/mentale-gezondheid-in-eerste-helft-2021-op-dieptepunt (3 september 2021).
4. 3Vraagt, 'Jongeren hebben weinig vertrouwen in klimaatop Glasgow: "economie belangrijker dan onze planeet"', zie www.npo3.nl/3vraagt/glasgow2021 (5 november 2021); Jongeren Denktank Coronacris, *En nu...daden!*, 2021.

* Deze quotes zijn afkomstig uit de raadpleging onder jongeren. De raadpleging liep via communi-catiebureau Podium, gespeciali-seerd in het betrekken van jonge doelgroepen. Er zijn twee groepen jongeren geraadpleegd: een jonge-re groep (bestaande uit leerlingen uit groep 7/8) en een oudere groep (bestaande uit jongeren in de leeftijdscategorie 18+).

Jongeren merken maar al te goed dat de maatschappij een beroep doet op hun solidariteit bij vraagstukken zoals klimaatverandering, vergrijzing en de betaalbaarheid van de gezondheidszorg en pensioenen. En ze zijn ook bereid om veranderingen te aanvaarden en een rol op zich te nemen in de samenleving. Dat is niet alleen iets voor 'later', dat doen ze ook nu al: van vrijwilligerswerk bij hun sportclub en mantelzorg voor grootouders tot bijdragen aan innovatief onderzoek en het ontwikkelen van creatieve ideeën en producten. Sterker nog, jongeren zijn met hun vernieuwingsdrang en de wijze waarop zij omgaan met snelle veranderingen een inspiratie voor oudere generaties. Daarvoor maken ze dankbaar gebruik van hun sterke digitale vaardigheden en relaties.

Een stem: nu en morgen

Jongeren nemen dus al de verantwoordelijkheid om een bijdrage te leveren aan onze samenleving, voor nu en voor de toekomst. Tegelijkertijd geven we ze nauwelijks een stem in het debat en worden ze onvoldoende in staat gesteld om mee te bouwen aan het beleid voor de toekomst, die voornamelijk juist hen aangaat. Jongeren vinden dat ze te weinig gezien en gehoord worden. Dit terwijl er een groot beroep op hen wordt gedaan. Dus is het hoog tijd voor een ommekeer.

Als we jongeren een hoopvolle toekomst willen bieden, is het nodig dat we hen actief betrekken, hun inbreng serieus nemen en ernaar handelen. Als we de stem en belangen van de jongeren onvoldoende op waarde schatten, zal beleid niet in die hoopvolle toekomst kunnen voorzien. Zeker sinds corona zou dat besef er mogen zijn. Immers, twee jaar lang hebben jongeren gehoord dat 'we' het 'samen' moeten doen om corona te overwinnen. Maar als het over hun toekomst gaat, nemen wij dat 'samen' niet al te letterlijk. Ook al laat een deel van de jongeren van zich horen, bijvoorbeeld in jongerenpanels, toch luisteren politiek en beleid nog onvoldoende naar hen en laten ze hen onvoldoende meedenken en meepraten. Dit geldt in het bijzonder voor groepen jongeren die sowieso al minder goed mee kunnen komen in de samenleving, terwijl hun ervaringskennis juist nodig is om tot duurzaam en inclusief beleid te komen. We moeten daarbij afstappen van het idee dat jongeren alleen met bepaalde onderwerpen mee kunnen denken. Zij kunnen juist over verschillende onderwerpen meedenken en oplossingen aandragen waar ouderen niet op komen.

'Misschien hebben jongeren ook goede ideeën, waar volwassenen niet aan hebben gedacht.'

Het is vooral belangrijk dat de ideeën van jongeren zich vertalen in beleid en er ook echt iets mee wordt gedaan. Als we gezamenlijke problemen gezamenlijk willen aanpakken, hebben jongeren wezen-

lijke invloed nodig. Daarbij moeten we rekening houden met de consequenties van beleid voor alle huidige én toekomstige generaties. Dat begint bij het verkennen van die toekomst. En bij het besef dat het koesteren van de toekomst van onze jongeren het koesteren van de toekomst van de gehele samenleving is. Met deze bundel willen we adviesraden daarvoor het startschot geven.

Deelnemende raden

Adviescollege ICT-toetsing, Adviesraad Migratie, Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie, Gezondheidsraad, Nederlandse Sportraad, Raad voor Cultuur, Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor Dierenaangelegenheden, Raad voor het Openbaar Bestuur, Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, Sociaal-Economische Raad, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Vanwege het jongerenperspectief dat in de bundel centraal staat, heeft de Onderwijsraad zijn plek in de bundel aan de vier jongerenonderwijsorganisaties gegeven, te weten: Landelijk Actie Komitee Scholieren, Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs, Landelijke studentenvakbond en Interstedelijk Studenten Overleg.

LEESWIJZER

Voor deze bundel hebben de adviesraden vanuit hun eigen achtergrond bekeken welke zorgen zij zien voor jongeren en wat jongeren nodig hebben voor een hoopvolle toekomst. Zij presenteren daarnaast suggesties, oplossingen en handvaten die ervoor kunnen zorgen dat deze hoopvolle toekomst realiteit wordt.

- Blz. 022 **De Adviesraad Migratie (ACVZ)**
sprak met vijf jongeren in de leeftijd van 11 tot 14 jaar over hoe zij aankijken tegen samenleven van mensen van verschillende afkomst in hun buurt en hoe zij naar de toekomst kijken. Ze bespraken ook met de jongeren waar een bewindspersoon met migratie en samenleven in de portefeuille, zoals de ACVZ bepleit, aandacht voor zou moeten hebben.
- Blz. 032 **De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS)**
laat zien dat de er onrechtvaardige verschillen bestaan in de gezondheidskansen van jongeren. Deze verschillen zijn het gevolg van complexe ongelijkheid en dreigen alleen maar groter te worden. De Raad gaat in op de mogelijkheden om deze verschillen te verkleinen en pleit voor een jongerenakkoord.
- Blz. 046 **De Gezondheidsraad**
gaat in op de mentale gezondheid van jongeren sinds de coronapandemie en laat zien dat de pandemie heeft geleid tot een toename van mentale klachten bij jongeren. Het is volgens de Raad belangrijk dat jongeren toegang hebben tot laagdrempelige hulp om mentale klachten te verminderen.
- Blz. 058 **Het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS), de Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB), de Landelijke studentenvakbond (LSVb) en het Interstedelijk Studenten Overleg (ISO)**
bespreken het fenomeen van prestatiedruk. De jongerenorganisaties pleiten onder meer voor het aanpakken van de toetscultuur en betere begeleiding in het voortgezet, middelbaar beroeps en hoger onderwijs.
- Blz. 074 **De Raad voor Cultuur**
onderzoekt of er onder jonge kunstenaars sprake is van een verloren generatie als gevolg van de coronapandemie. De situatie van starters in de cultuursector was immers ook zonder pandemie en beperkende maatregelen al uitdagend te noemen.

- Blz. 092 **De Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI)**
maakt, aan de hand van aansprekende voorbeelden, treffend duidelijk op welke manieren jongeren volop bijdragen aan onze samenleving van vandaag. Dat vereist volgens de Raad meer erkenning en waardering want we hebben onze jongeren hard nodig.
- Blz. 108 **De Nederlands Sportraad (NLsportraad)**
bespreekt de relatie tussen sport, bewegen en mentale gezondheid. Eerder in de bundel laten we al zien dat de mentale gezondheid van jongeren sinds de coronapandemie is afgenomen. Op welke manier kunnen sport en bewegen een bijdrage leveren aan de mentale weerbaarheid van jongeren?
- Blz. 120 **De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli)**
beschouwt de zorgen van jongeren over hun toekomst en liet zich daarbij inspireren door een *spoken word* van Amara van der Elst. De Raad droomt over een Nederland waarin iedereen een woning kan vinden, in een sociaal verbonden omgeving, waar het ook nog eens barst van de natuur. Voor echte verandering doet de Raad een oproep aan ons allen: Durf te dromen!
- Blz. 134 **De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA)**
gaat in op de verschuivende relatie tussen mens en dier. Bevraagde studenten van een aantal diergerelateerde opleidingen uiten daarbij hun zorgen over het welzijn van dieren en de manier waarop mensen dieren gebruiken, maar ook over het toekomstperspectief van (jonge) veehouders.
- Blz. 148 **Het Adviescollege ICT-toetsing (AclCT)**
signaleert dat jongeren met autisme nog niet altijd goed mee kunnen doen in de samenleving. Het adviescollege laat zien welke toekomstmogelijkheden de IT-sector biedt voor jongeren met autisme en pleit voor een levensbrede aanpak waarbij gemeenten, onderwijsinstellingen en arbeidsorganisaties samenwerken om deze jongeren een glanzende toekomst te geven, niet alleen in de IT maar ook in andere branches.

- Blz. 162* **De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB)**
beschrijft op welke manier verlaging van de stemgerechtigde leeftijd in Nederland de politieke betrokkenheid van jongeren zou kunnen vergroten. En dat is uitermate belangrijk, want de jongeren van vandaag zijn de dragers van de democratie van morgen.
- Blz. 180* **De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ)**
heeft gesproken met jongeren over hun ervaring met jeugdbescherming. Met deze bijdrage laat de RSJ zien hoe belangrijk het is om écht te luisteren naar jongeren en iets te doen met datgene wat jongeren aandragen.
- Blz. 194* **De Sociaal-Economische Raad (SER)**
bespreekt de kansen en belemmeringen die jongeren ervaren op hun weg naar een zelfstandig bestaan. Een stapeling van knelpunten en risico's gedurende de levensloop zorgt ervoor dat jongeren een uitgesteld leven leiden en een hoge mentale druk ervaren. Daarom is het belangrijk dat de overheid integraal beleid voert voor én samen met jongeren.
- Blz. 208* **De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)**
benadrukt het belang van het geven van een stem aan toekomstige generaties. Vanuit de WRR is een 'try out' georganiseerd met de *future design* methode om de belangen van toekomstige generaties mee te nemen in beleid van nu. Het klimaatprobleem is hiervoor als casus gebruikt.

Deze bundel is mede tot stand gekomen door samen te werken met jongeren. De adviesraden hebben hen geraadpleegd voor de gezamenlijke boodschap, maar ook voor elke afzonderlijke bijdrage. Daarbij waren de raden vooral benieuwd naar wat jongeren zien als de zorgen voor hun morgen. De raden hebben hen ook gevraagd wat ze nodig hebben om hun toekomst vorm te geven en wat ze zelf denken te kunnen bieden.

SAMENLEVEN
IN DE
BUURT
IS NIET
ZO
INGEWIKKELD
MAAR
HULP
IS WELKOM

ACVZ

De Adviesraad Migratie (ACVZ) is een bij wet ingesteld onafhankelijk adviesorgaan dat regering en parlement adviseert over migratie. De raad onderzoekt beleid en wetgeving en geeft praktische adviezen die gericht zijn op het oplossen van bestaande en te verwachten problemen.

Auteur:
Christine Otten

SAMENLEVEN IN DE BUURT IS NIET ZO INGE- WIKKELD, MAAR HULP IS WELKOM

De Adviesraad Migratie¹ sprak met vijf jongeren² over hoe zij aankijken tegen het samenleven van mensen van verschillende afkomst in hun buurt en hoe zij naar de toekomst kijken. Onder hen waren een Kinderburgemeester en een Kinderraadslid. Wij waren benieuwd waar volgens deze jongeren een bewindspersoon met migratie en samenleven in de portefeuille, zoals de ACVZ bepleit, aandacht voor zou moeten hebben.

Even voorstellen

Evi (12) en Tijn (11) zijn opgegroeid in Nederland. Evi in Kapelle in Zeeland en Tijn in Houten in de provincie Utrecht. Ze wonen al vanaf dat ze het zich kunnen herinneren in dezelfde buurt. Ze voelen zich er thuis, hebben er vrienden en vinden dat mensen in de wijk op elkaar kunnen rekenen. Ze hebben allebei ouders die in Nederland zijn geboren. De ouders van Hadeel (13), Waled (11) en Lamar (12) komen uit Syrië, en ook zichzelf zijn niet in Nederland geboren. Ze weten precies hoe het voelde om naar Nederland te komen, om te moeten wennen aan hun nieuwe buurt en nieuwe vrienden te moeten maken. Inmiddels voelen Waled en Lamar zich thuis in hun buurten in Rhenen en Rotterdam.³ Hadeel vindt haar buurt in Rotterdam oké, 'maar het enige wat ik niet leuk vind is dat ik bijna geen kinderen van mijn leeftijd ken in de buurt. Je ziet hier meer oude mensen en zo'.

De leeftijd van de geïnterviewde jongeren varieert van 11 tot 14 jaar en hun leerjaren variëren van groep 7 en 8 van de basisschool tot de eerste klas van de middelbare school, op de niveaus vwo-gymnasium, mavo-havo en vmbo. Waled en Tijn zijn net begonnen aan hun eerste ambtstermijn, Waled als Kinderburgemeester in Rhenen en Tijn als Kinderraadslid in Houten. In die rol praten zij met kinderen in hun eigen gemeente over wat die belangrijk vinden en daarover adviseren ze de gemeente. Gemeenten stellen Kinderburgmeesters en -raadsliden in om kinderopparticipatie duurzaam te verankeren.

1. Op het moment van schrijven van deze bijdrage ligt er een wetsvoorstel tot naamswijziging bij de Tweede en Eerste Kamer. In de overgangperiode gebruiken we de naam Adviesraad Migratie. De afkorting ACVZ verwijst tijdelijk nog naar de oude naam.
2. De ACVZ heeft met dit beperkte aantal gesprekken gekozen voor een betrekkelijk willekeurige groep jongeren. De uitkomsten vormen een illustratie van de beleving van de geïnterviewde jongeren en kunnen uiteraard aanleiding zijn voor verder onderzoek.
3. Uit eerder onderzoek naar thuisgevoelens van Syrische kinderen in Nederland bleek dat een groot deel zich thuis voelde in het nieuwe land; SCP, *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* Den Haag: SCP 2018, p. 202.

In de buurt behandelt iedereen elkaar gelijk, ongeacht migratie-achtergrond

Voor het dagelijkse leven en het gevoel van jongeren om ergens bij te horen is de buurt waarin zij wonen belangrijk. Het is de plek om af te spreken met vrienden en vriendinnen, sociale activiteiten te ontplooiën en een eigen identiteit te ontwikkelen, zoals Patricia Wijntuin zo mooi beschrijft.⁴ Een groot gedeelte van hun leven speelt zich hier af en tijdens de uitbraak van het coronavirus is dat alleen maar toegenomen. Uit onderzoek van de WRR blijkt dat hoe meer diversiteit er in buurten is naar herkomst van de bewoners, hoe ingewikkelder daardoor het samenleven in die buurten wordt.⁵ Maar de jongeren ervaren juist dat zij welkom zijn bij buurtgenoten, ongeacht of deze een andere culturele achtergrond hebben dan zijzelf. Omgekeerd zijn zij en hun gezin ook gastvrij naar buurtgenoten. Waled en Lamar zeggen dat mensen in de buurt met elkaar praten en elkaar helpen als er problemen zijn: 'We hebben Nederlandse en Marokkaanse burens en ze zeggen ons altijd "kom koffiedrinken" en "als je iets nodig hebt, dan kunnen jullie altijd aanbellen".' Waled is optimistisch over de toekomst van zijn buurt: 'Ik zie dat het steeds beter gaat. Iedereen gaat met elkaar om. Boeit ze niet uit welk land ze komen of wat de cultuur is.' Tijn en Evi zien niet veel verschillen in hoe mensen met en zonder migratieachtergrond in de buurt met elkaar omgaan. 'Iedereen is gelijk', aldus Tijn.

Hadeel merkte wel dat toen ze naar Rotterdam verhuisde, het anders was om vrienden te maken met kinderen die niet uit Syrië komen: 'Syrische kinderen kunnen jou beter begrijpen, je tradities en gewoontes kunnen ze snappen. Nederlanders hebben bijvoorbeeld een ander geloof, andere tradities, enzovoort. Dus het was wel moeilijk, maar toch heb ik wel vrienden.' Ze ziet ook dat het voor haar anders is dan voor haar vader, die nog niet zo goed Nederlands spreekt. Doordat hij de taal slecht spreekt, vindt hij het moeilijk om contact te maken.

Ruimte voor ontmoeten én om alleen te kunnen zijn

De geïnterviewde jongeren zijn het over één ding eens: het ontmoeten van mensen met verschillende achtergronden is belangrijk. Dat sluit aan op onze eerdere bevindingen, dat het essentieel is dat mensen met en zonder migratieachtergrond elkaar blijven ontmoeten, in de buurt, op school, op het werk; bekend maakt vaak bemind. Maar elkaar ontmoeten gaat niet vanzelf,⁶ hoewel de jongeren zeggen dat ontmoeten helemaal niet moeilijk is. Je kunt bij de burens aanbellen om een bakje koffie te komen drinken. En als de burens je niet verstaan? Dan kan je het in het Engels proberen, want in Nederland krijgen kinderen Engelse les vanaf groep vijf. En veel mensen met een migratieachtergrond spreken meestal wel een beetje Engels. En anders gebruik je gewoon de app 'Google Vertalen'. Taal hoeft volgens hen dus geen obstakel te zijn voor het leggen van eenvoudig contact.

4. Zie bijvoorbeeld P. Wijntuin, *'Mijn buurt is leuk en gezellig!'* De betekenis van de buurt voor Marokkaans-Nederlandse jongeren in achterstandswijken (diss. Nijmegen), Nijmegen: Radboud Universiteit 2019, p. 22 en 25.
5. WRR, *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*, Den Haag: WRR 2018.
6. ACVZ, Brief aan de minister van Migratie en Samenleven (2021), zie www.adviescommissie-voorvreemdelingenzaken.nl/publicaties.

Wel hebben ze plekken voor ontmoeting nodig, zeggen de jongeren tegen de nieuwe minister. Er zijn meer kleinschalige speeltuinen en skatebanen nodig én buurtfeesten, want dat is een goede manier om jong en oud te verbinden. Als de focus spel of sport is, doen verschillen in afkomst er helemaal niet toe, verwachten zij. Waled: 'Kinderen leren elkaar beter kennen als ze elkaar veel zien en daarom zijn heel kleine speeltuintjes handig. Dan spelen ze vaker samen en dan leren ze meer van en over elkaar en is er niet langer een verschil tussen een Nederlands of een buitenlands kind.' Onderzoek van Oosterlynck en Schuermans laat inderdaad zien dat plekken die gedeeld worden, zoals de straat, het sportveld of de speelplaats, een goede basis zijn voor het ontstaan van solidariteit in een superdiverse samenleving.⁷

Tegelijkertijd klinkt ook de roep om ruimte voor privacy. Hadeel: 'We zijn een heel grote familie met zeven personen. Dus dat is echt heel vervelend. Een klein huis, zonder woonkamer en iedereen wil zijn eigen kamer want de één wil gaan studeren en de ander wil werken. Daar moet ook meer aandacht aan besteed worden, want ik heb het gevoel dat er meer aandacht wordt besteed aan de Nederlanders dan aan buitenlanders.' Hadeel hoopt dat een bewindspersoon die over migratie en samenleven gaat passende woonruimte voor grote gezinnen realiseert.

Opkomen voor de ander

Pesten en discriminatie zijn onderwerpen die sterk leven bij de geïnterviewde jongeren. Tijn, Kinderraadslid in Houten, vertelt: 'We hebben nu twee keer een gesprek gehad met de Kinderraad en we hebben een aantal onderwerpen gekozen. Een van die onderwerpen is pesten, dat kan er ook over gaan dat kinderen worden gepest om hun huidskleur.' Vier van de vijf geïnterviewde jongeren hebben meegemaakt dat zichzelf of iemand die ze kenden anders werd behandeld vanwege zijn afkomst of hoe hij eruitzag. Op de basisschool was Hadeel een van de weinigen met een migratieachtergrond. Ze voelde zich daarom anders dan de anderen en werd gepest. Het pesten kwam, denkt ze, voort uit onbegrip voor haar gewoontes, zoals het dragen van andere kleding tijdens het zwemmen. Hoewel ze opgewassen was tegen de pijnlijke woorden, vond ze het fijn dat er jongens en meiden waren die voor haar opkwamen.

Maar Evi, die op haar huidige school ook de enige is met een migratieachtergrond, had niet die ervaring. Ze is weliswaar opgegroeid in Nederland bij haar Nederlandse ouders, maar is toen ze elf maanden oud was geadopteerd uit Zuid-Afrika. Ze geeft aan er anders uit te zien dan de mensen in haar buurt, maar ze heeft niet het gevoel dat mensen hierdoor anders met haar omgaan.

7. S. Oosterlynck & N. Schuermans, 'Solidariteit die wel werkt: plaatselijk', zie www.socialevraagstukken.nl (29 november 2013).

Anderen vertellen dat ze het weleens van een afstandje hebben gezien. Tijn vertelt over een opmerking die werd gemaakt tegen zijn burens met een vluchtelingenachtergrond: 'Kinderen maken van die flauwe grapjes die eigenlijk niet kunnen. Iemand zei "Wie zaten op het dak? Het leger van Irak". Dat kan je toch niet maken eigenlijk?' Uit de gesprekken komt steeds weer naar voren dat je moet opkomen voor een ander, de ander moet helpen als er sprake is van pesten en discriminatie.

Uit onderzoek van UNICEF blijkt dat de omringende gemeenschap, leeftijdsgenoten en de school meer invloed hebben op de geestelijke gezondheid van adolescenten dan van jongere kinderen. Ervaringen zoals gepest of gediscrimineerd worden op grond van ras of etniciteit kunnen leiden tot ongezonde stress (*toxic stress*), en dit kan, als het vroeg in een mensenleven plaatsvindt, een leven lang van invloed zijn op de geestelijke gezondheid.⁸ Volgens het VN-Kinderrechtenverdrag, dat ook Nederland ondertekende, is Nederland verplicht passende maatregelen te nemen die kinderen beschermen tegen alle vormen van discriminatie.⁹ De jongeren die we gesproken hebben, vinden dit een heel belangrijk onderwerp.

Hulp bij taal en 'het systeem' in Nederland

Hoewel verschillen in taal volgens de jongeren niet in de weg mogen staan aan het leggen van contact tussen mensen met en zonder migratieachtergrond, merkt een aantal jongeren in de praktijk dat de taal wel een belemmering kan zijn voor het volwaardig meedoen in de maatschappij. Vooral Hadeel merkt dat in haar dagelijks leven. 'Het systeem' in Nederland van bijvoorbeeld belastingen en rekeningen betalen, werk en een woning zoeken of een bankrekening openen is een uitdaging voor nieuwe landgenoten, zoals haar ouders: 'Als je nieuw bent in Nederland, kun je niet meteen met het systeem werken, hoe kun je het systeem begrijpen zonder dat je Nederlands begrijpt?'

'Mijn ouders hebben één vriend in de buurt en die komt uit Egypte. Maar mijn ouders en ik vinden het gewoon heel vervelend om de hele tijd dingen aan hem te moeten vragen. Want het is een vriend, dus ze moeten het ook gezellig hebben.' Ze hebben wel een contactpersoon bij de gemeente, maar Hadeel ziet dat dit niet genoeg is voor ondersteuning van haar gezin: 'Iedereen krijgt heel veel post, dus ik word de hele tijd gevraagd door mijn ouders: "Wat betekent dit?" En: "Wat betekent dat?" En ik ben niet professioneel in dat soort woorden, ik ben nog geen achttien. Ik heb nog niet te maken met dat soort zaken. Ik ben de enige thuis die snel de Nederlandse taal heeft geleerd, dus dat was echt heel vervelend en heel moeilijk voor mij, al heb ik er eigenlijk ook heel veel van geleerd.'

8. UNICEF, *State of the World's Children 2021*, p. 56, 57 en 60. Ook in het onderzoek van het SCP komt naar voren dat 'negatieve reacties en vormen van uitsluiting vanuit de ontvangende samenleving de (psychische) gezondheid' van volwassen statushouders maar ook hun kinderen kunnen schaden. SCP, *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*, Den Haag: SCP 2018, p. 206 en 212.

9. Artikel 2, lid 2, Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK).

Hadeel ziet graag dat er iemand komt die haar ouders wat meer uitleg kan geven en kan leren hoe de dingen in Nederland werken. 'Alle extra hulp is nodig voor buitenlanders. Ze kunnen niet weten hoe het werkt en kunnen heel snel fouten maken daarin.' Het liefst ziet ze dat op school uitleg wordt gegeven over hoe het systeem in Nederland werkt. Waled denkt dat ook voor kinderen die nieuw zijn in Nederland extra hulp nodig is bij de taal. Zijn oplossing: 'Een persoonlijke lerares die thuiskomt bij kinderen die net in Nederland zijn komen wonen en dus de taal nog niet kennen.' Evi ziet het liefst dat een coach nieuwkomers minimaal twee jaar lang ondersteunt bij het leren van de taal en de (ongeschreven) regels in de Nederlandse samenleving. Ter illustratie geeft ze aan: 'Volgens mij is het in Syrië heel gewoon dat je de gordijnen dichtlaat, maar in Nederland doe je ze open.'

Vanwege de dynamische en superdiverse samenleving is er behoefte aan nieuw soort werk, signaleerde de Adviesraad Migratie al eerder, zoals tolken of zorgconsulenten die nieuwkomers wegwijs kunnen maken in de complexe verzorgingsstaat.¹⁰ De tijd die kinderen nu besteden aan het helpen van hun ouders kunnen ze namelijk niet besteden aan andere dingen, zoals school en spelen met vrienden. Dit staat op gespannen voet met het VN-Kinderrechtenverdrag, dat bepaalt dat kinderen recht hebben op onderwijs, ontwikkeling en rust, vrije tijd en spel en recreatie. In 2020 hebben we vanuit het oogpunt van de rechtsbescherming van het kind in het vreemdelingenrecht aanbevolen het Facultatief Protocol bij het VN-Kinderrechtenverdrag te ratificeren. Dit biedt kinderen een rechtsmiddel tegen mogelijke schendingen van kinderrechten.¹¹

Tot slot

De geïnterviewde jongeren kijken positief aan tegen diversiteit in hun buurt, misschien wel positiever dan de volwassenen die vaak bevraagd worden in surveys. Maar ze willen wel graag ontmoetingsplekken, zoals 'een skatebaan of klein speeltuintje', en een buurtbarbecue 'voor jong en oud'. Ze zijn alert op discriminatie en pesten, en maken dat zelf mee of zien het in hun omgeving. Ze hechten eraan dat je daar tegenin gaat. Vooral de kinderen met een vluchtachtergrond merken dat volwassenen die uit een ander land komen extra hulp nodig hebben, vooral bij ingewikkelde brieven van allerlei instanties. Dan hoeven de kinderen die niet te lezen en te vertalen. Als het aan Kinderraadslid Tijn ligt, is het tijd voor een minister van Migratie en Samenleven die aan den lijve heeft ondervonden hoe het is om van het ene land naar het andere te moeten vluchten. Deze ervaring komt namelijk goed van pas in die functie, denkt hij.

10. ACVZ, *Van asielzoeker naar zorgverlener. Arbeidsdeelname van asielmigranten in de zorgsector*, Den Haag: ACVZ 2021, zie www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties. Zie ook Verwey-Jonker Instituut, *De inzet van sleutelpersonen in de inburgering*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2020, zie www.verwey-jonker.nl en E. van de Sande, *Investeren in sleutelpersonen* (16 november 2021), zie www.kis.nl/artikel/investeer-sleutelpersonen.
11. ACVZ, *Wetsadvies over het TK initiatiefvoorstel van wet wijziging Vreemdelingenwet in verband met verankeren van het belang van het kind*, Den Haag: ACVZ 2020, zie www.adviescommissievoorvreemdelingenzaken.nl/publicaties.

De geïnterviewde jongeren zijn het over één ding eens: het ontmoeten van mensen met verschillende achtergronden is belangrijk

Een van de kernbepalingen van het VN-Kinderrechtenverdrag is dat landen moeten verzekeren dat kinderen hun mening kunnen uiten in zaken die hen raken, waarbij zodanig belang moet worden gehecht aan hun mening als past bij hun leeftijd.¹² Daarom geven we graag de vraag mee aan onze huidige en toekomstige bewindspersonen die Hadeel na afloop van het interview opwierp: 'Gaan jullie echt iets met dit gesprek doen of blijft het alleen bij praten? Sorry. Maar ik was een beetje eerlijk.'

12. Artikel 12 IVRK.

Colofon

Naam Raad: Adviesraad Migratie (ACVZ)

Samenstelling Raad

Monique Kremer, voorzitter
Mariam Chébt
Hugo Fernandes Mendes
Mark Klaassen
Ton van Loon
John Morijn
Katja Rusinovic
Helga de Valk
Jos Wienen
Maartje van der Woude
Wolf Mannens, directeur

Auteur

Christine Otten

Raadpleging jongeren

De ACVZ heeft groepsgesprekken gevoerd met Evi (12), Hadeel (13), Lamar (12), Tijn (11) en Waled (11). Vince (14) heeft de vragenlijst vooraf van commentaar voorzien.

Contactgegevens Raad

Turfmarkt 147
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
T +31 (0)70 3704300
www.ACVZ.org
Twitter: @ACVZ_advies

© Adviesraad Migratie
Den Haag, 2022

GEEN
EIGEN
SCHULD
WEL
DIKKE
BULT

RVS

De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) is een onafhankelijk strategisch adviesorgaan. De RVS adviseert regering en parlement op het snijvlak van volksgezondheid & samenleving. De RVS inspireert en adviseert over hoe we morgen kunnen leven en zorgen.

GEEN EIGEN SCHULD, WEL DIKKE BULT

PLEIDOOI VOOR EEN JONGERENAKKOORD

Het is de slotzin van elk sprookje: en ze leefden nog lang en gelukkig. Wij stellen ons hier de vraag of dat voor de huidige generatie jongeren opgaat. Meer dan ooit tevoren hebben ze de kans om lang te leven. Dit geldt helaas niet voor iedereen. Jongeren die alleen basisonderwijs of vmbo hebben gedaan, zullen gemiddeld zes jaar korter leven dan jongeren die hbo of een universitaire opleiding hebben gevolgd. Ook zullen zij gemiddeld vijftien jaar minder goede gezondheid ervaren.¹

Dat de levenskansen van mensen verschillen is niet nieuw, maar voor de jongste generatie dreigen deze verschillen explosief te worden. Dat komt omdat de verschillen in de samenleving steeds meer een gevolg zijn van complexe ongelijkheid. Daarmee bedoelen we dat een ongelijkheid op het ene terrein, zoals inkomen, ook een ongelijkheid op een ander terrein met zich meebrengt en versterkt, zoals stabiliteit van de woonsituatie. Dat maakt de verschillen hardnekkiger en het bestrijden ervan moeilijker.

Bovendien groeien jongeren op in een maatschappij waarbij verschillen steeds vaker worden geweten aan de eigen verantwoordelijkheid. Dit maakt dat jongeren die hoog scoren op het verkeerde lijstje (slechte gezondheid, laag inkomen, beperkt sociaal kapitaal) zich mislukt in het leven kunnen voelen. Andersom groeien succesvolle jongeren op met het idee dat dit hun eigen verdienste is. Dit dominante sociale verhaal verscherpt sociale tegenstellingen.

Tot slot blijkt dat veel overheidsbeleid om de verschillen te verkleinen wel tot gezondheidswinst heeft geleid, maar dan vooral voor de mensen die bovenaan de maatschappelijke ladder staan; mensen onderaan de maatschappelijke ladder hebben er minder van geprofiteerd.² Daarom kijken we in dit essay vooral naar de mogelijkheden om de verschillen in gezondheidskansen te verkleinen. En waarom dat noodzakelijk en rechtvaardig is.

1. Pharos, Factsheet *Sociaaleconomische Gezondheidsverschillen* (2019), geraadpleegd van www.pharos.nl/factsheets/sociaaleconomische-gezondheidsverschillen-segv.
2. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Van verschil naar potentieel. Een realistisch perspectief op de sociaaleconomische gezondheidsverschillen*, WRR: Den Haag 2018.

3. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Van verschil naar potentieel. Een realistisch perspectief op de sociaaleconomische gezondheidsverschillen*, WRR: Den Haag 2018.
4. U.S. Department of Health and Human Services, Office of Disease Prevention and Health Promotion, *Healthy People 2030*, geraadpleegd van <https://health.gov/healthypeople/objectives-and-data/social-determinants-health>.
5. Ravesteijn, B. & C. van de Kraats, *Impactvol onderzoek: Kinderen uit arme gezinnen al vroeg op achterstand* (2021), geraadpleegd van www.eur.nl/nieuws/impactvol-onderzoek-kinderen-uit-arme-gezinnen-al-vroeg-op-achterstand.
6. Minde, M. van, M. de Kroon, M. Sijpkens, H. Raat, E. Steegers & L. Bertens (2021), 'Associations between Socio-Economic Status and Unfavorable Social Indicators of Child Wellbeing: a Neighbourhood Level Data Design', *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 23.
7. Kalthoff, H., *Opgroeien en opvoeden in armoede*, Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut 2020.

Ingrijpen is nu nodig

Het verminderen van de ongelijke gezondheidskansen is geen nieuw verhaal. Het vergt veranderingen op tal van terreinen. Als we het al zoveel jaar proberen, waarom zou het nu dan wel lukken? Het eerlijke antwoord is dat we geen garantie hebben dat het lukt, maar dat elke poging begint met het besef van de noodzaak om het te proberen. Want als de verschillen tussen jongeren blijven groeien, zal het steeds moeilijker worden om te voorkomen dat het sociale weefsel scheurt.

Interventies gericht op het verkleinen van gezondheidsverschillen focussen veelal op individuele leefstijl en preventie.³ Beide zijn zonder meer van belang voor een goede gezondheid, maar gezondheid is ook afhankelijk van sociale omstandigheden: een schone en veilige leefomgeving, gedegen onderwijs, voldoende kans op een goede baan en een toereikend inkomen, en een sterk sociaal netwerk.⁴

Wanneer op meerdere van deze sociale omstandigheden achterstanden ontstaan, en deze elkaar gedurende de levensloop negatief versterken, dreigen er gezondheidsverschillen op te treden. Deze verschillen kunnen in de toekomst uitgroeien tot explosieve verschillen. Explosief omdat ze te groot zijn geworden om te herstellen en ze dreigen gezien te worden als 'eigen schuld, dikke bult'. Daarom is ingrijpen nu nodig. Vooral voor jongeren is dat een urgente opdracht.

Gezondheidsverschillen tussen kinderen kunnen al ontstaan vanaf de vierde levensmaand. Baby's die geboren worden in arme gezinnen zijn vaker zwaarder en als peuter ervaren ze al snel een taalachterstand.⁵ Kinderen die in armoede opgroeien, ontwikkelen meer fysieke en mentale klachten dan kinderen uit welvarende gezinnen.⁶ En ongeveer een vijfde van de kinderen die in armoede leven, heeft overgewicht. Ook obesitas komt in deze groep veel vaker voor.⁷ Dat maakt duidelijk dat om jongeren van nu en later een eerlijke kans op een gezond leven te bieden, het van groot belang is om te zorgen voor een opgroei-omgeving die rijk is aan kansen en hulpbronnen.

Jongeren hebben nog een heel leven voor zich, en een goede gezondheid is een belangrijk instrument om hun toekomst vorm te geven. De jongere generatie heeft hierbij weinig eigen verantwoordelijkheid, want ze hebben nauwelijks invloed op hun leefomgeving, de kwaliteit van het onderwijs of het inkomen van het gezin waarin ze opgroeien. Dat maakt dat gezondheidsverschillen onrechtvaardig zijn. Het jongerenakkoord dat wij voorstellen moet deze onrechtvaardigheid rechtzetten. Het moet gericht zijn op het aanpakken van complexe ongelijkheid op dit moment en op het voorkomen van complexe ongelijkheid in de toekomst.

8. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 'Feiten en cijfers over de relatie tussen armoede en gezondheid', geraadpleegd van www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/armoede-schulden-en-gezondheid/relatie-armoede-en-gezondheid.
9. Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Levensverwachting: geslacht, leeftijd (per jaar en periode van vijf jaren)', (2021), geraadpleegd van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/37360ned/table>.
10. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 'Volksgezondheid Toekomstverkenning – 2018' (2018), geraadpleegd van www.vtv2018.nl.
11. Pharos, 'Factsheet Sociaaleconomische Gezondheidsverschillen' (2019), geraadpleegd van www.pharos.nl/factsheets/sociaaleconomische-gezondheidsverschillen-segv.
12. Pharos, 'Factsheet Sociaaleconomische Gezondheidsverschillen' (2019), geraadpleegd van www.pharos.nl/factsheets/sociaaleconomische-gezondheidsverschillen-segv.
13. M. Marmot (2015), 'The Health Gap: The Challenge of an Unequal World', *Lancet*, 386, 2442-44.
14. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, *Gezondheidsverschillen voorbij, complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal*, Den Haag: RVS 2020.

Idealiter zal het jongerenakkoord een akkoord zijn met leidende principes voor het maken van wetten en algemene beleidslijnen. Ons pleidooi voor een jongerenakkoord is niet alleen in het belang van jongeren, maar ook in dat van een gezonde en veerkrachtige samenleving als geheel.

Gezondheid en complexe ongelijkheid

Gezondheid is een groot goed. Een goede gezondheid draagt bij aan het welbevinden, maakt gelukkiger en vergroot de kans op het succesvol doorlopen van onderwijs en daarmee de latere kansen op werk.⁸ Het goede nieuws is dan ook dat we steeds gezonder worden. Ziektes waar we pakweg twintig jaar geleden nog aan dood zouden gaan, kunnen we nu genezen. Ook worden we met zijn allen ouder en brengen we meer levensjaren in goede gezondheid door.

- Werd je in 1921 geboren, dan was de verwachting dat je rond je 53^e zou sterven; baby's die in 2020 geboren zijn, leven tot ongeveer hun 81^e.⁹
- In honderd jaar tijd is de gemiddelde levensverwachting met 28 jaar toegenomen.
- Tussen nu en 2040 zal het aantal mensen dat de leeftijd van honderd jaar bereikt verviervoudigen.¹⁰

Het minder goede nieuws is dat dit niet voor iedereen opgaat. Bovenstaande cijfers zijn namelijk gemiddelden. Als we opsplitsen in lager- en hogeropgeleiden, zien we dat de verschillen in levensverwachting en jaren van (als goed ervaren) gezondheid groot zijn.¹¹

- Jongeren die alleen basisonderwijs of vmbo gedaan hebben, leven gemiddeld zes jaar korter dan jongeren die hbo of een universitaire opleiding hebben gevolgd.
- Jongeren die alleen basisonderwijs of vmbo gedaan hebben, leven gemiddeld vijftien jaar in minder goede (ervaren) gezondheid dan jongeren die hbo of een universitaire opleiding hebben gevolgd.¹²

De realiteit achter gezondheidsverschillen is echter complexer dan het onderscheid tussen laag- en hoogopgeleiden doet vermoeden. Want niet iedere hoogopgeleide is gezond en niet alle laagopgeleiden zijn ongezond. Ook andere sociale omstandigheden, zoals financiële zekerheid, een gezonde leefomgeving, sociale relaties, mogelijkheden om te participeren in de samenleving en toegang tot zorg, zijn van invloed op de gezondheid.¹³ Het probleem ontstaat als iemand op meerdere gebieden een achterstand heeft en deze achterstanden elkaar gedurende de levensloop negatief versterken. Dan is er sprake is van complexe ongelijkheid en worden gezondheidsverschillen extra scherp.¹⁴

*Gezondheids-
verschillen kunnen
in de toekomst uit-
groeien tot explosieve
verschillen*

Uitholling van sociale grondrechten

Volgens filosoof Norman Daniels is een eerlijke kans op goede gezondheid een kwestie van rechtvaardigheid. Want als jongeren géén eerlijke kans op een gezond leven hebben, krijgen zij géén eerlijke kans om mee te komen in de samenleving. Jammer genoeg kunnen jongeren zichzelf deze kansen niet cadeau doen. Jongeren deze eerlijke kans geven, is daarom een collectieve verantwoordelijkheid, aldus Daniels.¹⁵ Bovendien is het van groot belang voor een veerkrachtige en gezonde samenleving waarin we jongeren hard nodig zullen hebben. Als zij vanaf jonge leeftijd al op achterstand worden gezet, is dit schadelijk voor de gehele samenleving.

Verschillen in kans op goede gezondheid tussen jongeren zijn onrechtvaardig als deze (1) te voorkomen of te verhelpen zijn en (2) ertoe leiden dat jongeren niet volwaardig mee kunnen doen in de samenleving.

In Nederland ligt het borgen van de kwaliteit van de sociale omstandigheden waarin we leven verankerd in de sociale grondrechten. Deze rechten zijn niet juridisch afdwingbaar, maar vereisen een actieve houding van de overheid.¹⁶ Uit de huidige verschillen in gezondheid blijkt dat de overheid zich onvoldoende actief inzet om iedereen een eerlijke kans op een gezond leven te geven. Dat brengt de vraag met zich mee: hoe actief moet de overheid zijn?

Door de geleidelijke transitie van 'de verzorgingsstaat' naar 'de participatiesamenleving' zijn de verantwoordelijkheden voor welvaart, welzijn en gezondheid van burgers langzaam maar zeker verschoven van de overheid naar de burgers zelf. Het voorkomen en oplossen van kwetsbaarheden wordt zo van sociale grondrechten (verantwoordelijkheid overheid) verschoven naar het zelf doen en het activeren van de eigen kracht (eigen verantwoordelijkheid), eventueel met behulp van het persoonlijke netwerk.¹⁷

De nadruk op eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid betekent minder nadruk op overheidsverantwoordelijkheid én dus minder ambities op het terrein van sociale grondrechten. Dat uit zich in verschraling van sociale woningbouw en een toenemend woningtekort,¹⁸ technisch gedetailleerde maar complexe inkomensvoorzieningen waar niet iedereen zijn weg in weet te vinden,¹⁹ een verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt die een nieuwe sociale kwestie wordt genoemd²⁰ en het onder druk staan van gelijke kansen in het onderwijs.²¹ Recent pleitte de Onderwijsraad nog voor het vooropstellen van het publieke karakter van het onderwijs, dat steeds verder verstrengeld raakt met privaat onderwijs.²²

15. Wilkinson, T. & N. Daniels (2008), 'Just Health. Public Health Ethics', 1(3), 268-272.

16. Rijksoverheid, *Grondwet*, geraadpleegd van www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/grondwet-en-staatsrecht/grondwet.

17. Hilhorst, P. & J. van der Lans (2014), 'Ik heb niemand, ik zie niemand, niemand kan me helpen', *De Groene Amsterdammer*, (41).

18. Gent, W. van & C. Hochstenbach, 'De nieuwe stedelijke geografie: ongelijkheid en segregatie', geraadpleegd van <https://geografie.nl/artikel/de-nieuwe-stedelijke-geografie-ongelijkheid-en-segregatie>.

19. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, *Gezondheidsverschillen voorbij, complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal*. Den Haag: RVS 2020.

20. Commissie regulering van Werk, *In wat voor land willen wij werken?*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2020.

21. Inspectie der Rijksfinanciën, *Fundament op orde: kwalitatief goed onderwijs met kansen voor iedereen*, Den Haag: Ministerie van Financiën 2020.

22. Onderwijsraad, *Publiek karakter voorop*, Den Haag: Onderwijsraad 2021.

Samengevat, de nadruk op eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid uit zich in de uitholling van de toegang tot de sociale grondrechten. Wanneer mensen geen eerlijke kans op goede gezondheid krijgen door deze uitholling, dan is er sprake van onrechtvaardige gezondheidsverschillen.

Eigen verantwoordelijkheid versus solidariteit

Als we bij jongeren met gezondheidsachterstanden een appel doen op eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid, kan dat averechts uitpakken. De sociale omstandigheden blijven zo buiten schot en het stempel 'eigen schuld, dikke bult' komt dan al gauw om de hoek kijken.

Het is de combinatie van slechte sociale omstandigheden en gebrekkige toegang tot collectieve voorzieningen, die leidt tot complexe ongelijkheid in kansen en dus verschillen in gezondheid. Het appel op de eigen verantwoordelijkheid is dan onredelijk en onrealistisch.

Opvallend is dat eigen verantwoordelijkheid binnen de zorg in smalle zin iets anders betekent. Omdat we met zijn allen erkennen dat gezondheid zo belangrijk is, en ziekte iedereen kan overkomen, hebben we de gezondheidszorg collectief en juridisch verankerd. Het resultaat: de overheid heeft een zorgplicht.²³ Via belastingen en premies voor zorgverzekeringen dragen we allemaal bij aan de zorg voor onszelf en anderen. De zorgplicht is daarmee een vorm van collectieve solidariteit. De eigen verantwoordelijkheid speelt daarbij een minimale rol. Ook als je door eigen schuld betrokken bent bij een ongeval, krijg je toch zorg.

*'Why treat people and send them back to the conditions that made them sick? We need to treat people, but we need to address the issues that make people sick.'*²⁴

Michael Marmot

In de zorg gaan we dus uit van collectieve solidariteit, maar voor de leefomgeving, woonsituatie, kwaliteit van het onderwijs en het inkomen zijn we ongelijkheid minder problematisch gaan vinden. En dat is bijzonder, want net als de zorg behoren deze sociale omstandigheden tot de sociale grondrechten en vormen ze noodzakelijke voorwaarden voor een eerlijke kans op een gezond leven. Bovendien zou uitsluiting op basis van eigen verantwoordelijkheid bij de jonge generatie al helemaal in twijfel mogen worden getrokken. Zij hebben immers nauwelijks invloed op de sociale omstandigheden waarin zij opgroeien.

23. Nederlandse Zorgautoriteit, 'De zorgplicht: handvatten voor zorgverzekeraars', geraadpleegd van https://puc.overheid.nl/nza/doc/PUC_323566_22/1.

24. M. Marmot (2015), 'The Health Gap: The Challenge of an Unequal World', *Lancet*, 386, 2442-44.

25. Gemeente Den Haag, 'Urgentieverklaring woningzoekende aanvragen', geraadpleegd van www.denhaag.nl/nl/akten-en-verklaringen/verklaringen/urgentieverklaring-woningzoekende-aanvragen.htm.
26. Nusselder, W., M. Slockers, L. Krol, C. Slockers, C. Looman & E. van Beeck (2014), 'Sterfte en levensverwachting bij daklozen' Prospectief cohortonderzoek in Rotterdam in de periode 2001-2010', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 158, A7654.
27. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, *Herstel begint met een huis. Dakloosheid voorkomen en verminderen*, Den Haag: RVS 2020.
28. Commissie regulering van Werk, *In wat voor land willen wij werken?*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2020.
29. Raad voor Volksgezondheid & samenleving, *Gezondheidsverschillen voorbij, complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal*, Den Haag: RVS 2020.
30. Luijben, G., F. den Hertog & F. van der Lucht, *Armoede, chronische stress en gezondheid in de gemeente Den Haag: Een verkenning op basis van group model building 2019-0004*. Bilthoven: RIVM 2019.
31. Shern, D., A. Blanch & S. Steverman (2016), 'Toxic stress, behavioral health, and the next major era in public health', *American Journal of Orthopsychiatry*, 86, 2.

Eigen verantwoordelijkheid en wonen

Wanneer een jongere dakloos dreigt te worden, kan hij of zij een urgentieverklaring voor een huis aanvragen. Dit kan alleen wanneer dakloosheid is ontstaan buiten de eigen schuld, en dus niet het gevolg is van 'de eigen verantwoordelijkheid'. Gemeenten kunnen hier zelf invulling aan geven. Zo geldt bijvoorbeeld in veel gemeenten dat zij geen urgentieverklaring afgeven als iemand dakloos wordt door een relatiebreuk, achterstallig onderhoud van de woning, het onvoldoende juridisch aanvechten van beëindiging van het huurcontract, onvoldoende inkomen om te voorzien in levensbehoeften en zelfstandige woonruimte.²⁵ Uit Rotterdams onderzoek blijkt dat 20-jarige dakloze mannen en vrouwen respectievelijk 14,3 en 15,8 jaar korter leven dan de algemene bevolking.²⁶ Ook krijgt 40% van de jonge daklozen te maken met ernstige en langdurige psychologische problematiek.²⁷

Eigen verantwoordelijkheid en de toename van onzekere arbeid

De afgelopen jaren is het aantal mensen die hun brood verdienen als zelfstandige beroepsbeoefenaar enorm gestegen. De commissie-Borstlap, die de flexibilisering van de arbeidsmarkt onderzocht, noemde dit in haar rapport *In wat voor land willen wij werken*, onomwonden een nieuwe sociale kwestie.²⁸ Mensen die noodgedwongen zzp'er zijn geworden, zijn, samen met de grote groep mensen met tijdelijke contracten of oproepkrachten, een deel van de samenleving voor wie het inkomen onzeker is. Bovendien missen zij een groot deel van de rechten die de laatste decennia zijn verworven: pensioenopbouw, arbeids- en zorgregelingen, werkloosheidsuitkering en vakantiegeld.²⁹ Ook over onzekere werkenden is het verhaal van eigen verantwoordelijkheid lange tijd dominant geweest. Armoede, werkloosheid en ook de angst voor werkloosheid en de gevolgen daarvan zijn een van de belangrijkste oorzaken van chronische stress.³⁰ Chronische stress verstoort de hormoonhuishouding en kan leiden tot overgewicht, diabetes, hart- en vaatziekten, een verminderde weerstand, slapeloosheid en depressie.³¹

De focus op eigen verantwoordelijkheid en de bijkomende gedachte van 'eigen schuld, dikke bult', verzwakt de solidariteit met jongeren die zorg en hulp nodig hebben. Die focus staat investeringen voor de verbetering van sociale omstandigheden in de weg. We kunnen het ons echter niet veroorloven om nog eens dertig jaar beleid te voeren om gezondheidsverschillen te verkleinen zonder dat dat significant resultaat oplevert. Het is hoognodig dat de samenleving én de beleidsmakers zich hiervan bewust worden. Vandaar de noodzaak van een jongerenakkoord.

*'Unless we understand [this] interdependence and the need to invest in the whole community, we will continue to make inefficient and ineffective use of our limited resources. In other words, we all do better when we all do better.'*³²

Paul Wellstone

Jongerenakkoord

Een jongerenakkoord moet gericht zijn op het aanpakken van complexe ongelijkheid op dit moment en op het voorkomen van complexe ongelijkheid in de toekomst. Door het bestrijden van complexe ongelijkheid worden ook onrechtvaardige gezondheidsverschillen aangepakt en explosieve verschillen voorkomen.

Idealiter zal het jongerenakkoord een akkoord zijn met leidende principes voor het maken van wetten en algemene beleidslijnen. Alle bewindspersonen op de beleidsdomeinen waar de sociale grondrechten van kracht zijn zouden het jongerenakkoord moeten bekrachtigen. Denk hierbij aan de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, aan die van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening, en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Alleen door de verschillende domeinen, zowel institutioneel als financieel, te verbinden, kunnen we complexe ongelijkheid aanpakken. Nu en in de toekomst.

Onderneem actie om gezondheidsverschillen weg te werken
Het eerste principe bij de totstandkoming van een jongerenakkoord is de actie op korte termijn om gezondheidsverschillen bij jongeren weg te werken.

Voor de leefomgeving moet de overheid investeren in vergroening en gezonder maken van wijken, daar waar dat het hardst nodig is en de burger onvoldoende hulpbronnen heeft om het zelf te doen.

Daar waar jongeren dreigen op te groeien in slechte sociale omstandigheden, zijn investeringen in sociale infrastructuur nodig. Dat betekent het verhogen van de kwaliteit en de toegankelijkheid tot publieke voorzieningen. Maar ook het creëren van ruimten voor ontmoetingen en investeren in jongerenopbouwwerk, want ook dát draagt bij aan gezondheid.³³ De bijdrage van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur aan deze bundel biedt hier mooie handvatten voor.

Voor de andere domeinen die bij de sociale grondrechten horen, is het van belang om belemmeringen in collectieve voorzieningen weg te werken. Denk hierbij aan de urgentieverklaring bij woningnood. Belemmeringen daarin maken het onmogelijk om een stabiel

32. Wellstone, P., 'Speech to the Sheet Metal Workers Union' (1999), geraadpleegd van www.startribune.com/we-all-do-better-when-we-all-do-better/103588254.

33. Bussemaker, J., K. Gruijters & T. 'S Jongers, 'Een gezonde leefomgeving vraagt om ruimte voor ontmoeting' (2021), geraadpleegd van www.socialelvraagstukken.nl/een-gezonde-leefomgeving-vraagt-om-ruimte-voor-ontmoeting.

bestaan op te bouwen, met alle gezondheidsrisico's van dien. De leidraad moet telkens zijn, dat daar waar het gaat om jongeren en hun toegang tot sociale grondrechten, het beleid en de regelgeving zo moeten worden geïnterpreteerd dat ze jongeren niet frustreren, maar helpen om volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Daarbij is het verstrekken van gedegen en laagdrempelige informatie over het bestaan van collectieve voorzieningen belangrijk.

Om gezondheidsverschillen weg te werken, is het nodig om beleidsdoelen over beleidstermijnen heen te formuleren (minimaal vijftien jaar), maatschappelijke oorzaken van ongezondheid bij meerdere departementen te beleggen en deze centraler te stellen in lokaal, regionaal en landelijk beleid. We hebben hiervoor als Raad voor Volksgezondheid & Samenleving een aanzet gegeven in ons advies *Een eerlijke kans op een gezond leven*.³⁴ Vooral op de domeinen en in de gebieden waar achterstanden zich stapelen, verdienen de aanbevelingen uit dat advies extra aandacht en bijbehorende investeringen.

Garandeer de sociale grondrechten

Het tweede principe is de herijking van de sociale grondrechten. Dat wil niet zeggen dat we pleiten voor een terugkeer naar de verzorgingsstaat van dertig jaar geleden, maar het wil ook niet zeggen dat we nog eens dertig jaar verder moeten gaan met beleid dat te eng focust op individuele leefstijl en preventie. De rol van eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid moet in balans worden gebracht met onze kennis over de relatie tussen sociale omstandigheden en gezondheid.

Sociale grondrechten zijn een middel om de kwaliteit van sociale omstandigheden te borgen. De uitholling van deze rechten staat momenteel niet in verhouding tot de uitdagingen waar jongeren mee te maken hebben. Het is er vaak ook de oorzaak van. Daarom zouden we, zeker voor jongeren, moeten herdefiniëren welke kwaliteit van sociale omstandigheden we nog aanvaardbaar vinden. Dit moet in samenhang gebeuren, gericht op de toekomst en op een kansrijke en gezonde levensloop.

Het programma Kansrijke Start kan hiervoor als inspiratie dienen. Omdat er breed gedragen kennis is dat de eerste duizend levensdagen cruciaal zijn voor een goede gezondheid gedurende het hele leven, werken via dit programma uiteenlopende partijen uit de medische en niet-medische sector samen bij het bieden van ondersteuning aan ouders van (ongeboren) kinderen die dreigen op te groeien met risicofactoren. Doelstelling daarvan is te voorkomen dat Nederlandse kinderen die een 'valse start' in het leven hebben (ongeveer 16% van de Nederlandse kinderen) op latere leeftijd fysieke en psychische problemen krijgen.³⁵

34. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, *Een eerlijke kans op gezond leven*, Den Haag: RVS 2021.

35. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 'Actieprogramma Kansrijke Start' (2021), geraadpleegd van www.kansrijkestart.nl/actieprogramma-kansrijke-start.

De opstelling én uitvoering van een jongerenakkoord is een opdracht voor iedereen

Aansluiten bij wat jongeren nu al doen en vinden

Het derde en laatste principe bij de totstandkoming van een jongerenakkoord, is de aansluiting zoeken bij wat jongeren nu al doen, de energie die ze bezitten en de wensen die ze hebben. Zij geven daar regelmatig een indruk van, denk bijvoorbeeld aan de protesten tegen het minimumjeugdloon in 2015 of meer recent de jonge Deliveroo-koeriers die protesteerden tegen gedwongen freelancecontracten. Deze protesten zijn fysiek en trekken daardoor veel aandacht, maar belichten waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg van onvrede.³⁶ Actief ophalen, zowel digitaal als fysiek, van wat jongeren zorgen baart is daarom nodig. Het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd, zoals in deze bundel geopperd wordt door de Raad voor het Openbaar Bestuur, sluit daarop aan.

Ook tonen veel jongeren creativiteit en energie om zaken anders aan te pakken. Ondanks de geringe hulpbronnen vinden ze regelmatig manieren om zaken anders te doen. Laten we actief leren van de belemmeringen die jonge ondernemers en creatievelingen tegenkomen en binnen een jongerenakkoord opnemen wat nodig is om jongeren ruimte te bieden voor nieuwe ideeën en eigentijdse werkwijzen. Op die manier kunnen ze meehelpen de voorwaarden te scheppen voor onze toekomstige samenleving.

Het is niet genoeg om jongeren alleen te faciliteren bij het maken van plannen. De samenleving moet gelijke kansen op gezondheid ook actief zelf gaan realiseren. De opstelling én uitvoering van een jongerenakkoord is daarom een opdracht voor iedereen.

De helft van de mensen lang laten leven is geen samenleven

Het bereiken van de slotzin van het sprookje is momenteel weggelegd voor jongeren die de mazzel hebben op te groeien in een gezin dat hun veel kan meegeven. Het is nu tijd om ervoor te zorgen dat alle jongeren een kans op een lang, gelukkig én gezond leven hebben. Naast rechtvaardig is dat ook een voorwaarde voor een veerkrachtige samenleving. Alle generaties zullen zich daarom moeten inzetten om tot een jongerenakkoord te komen. Niet omdat met een jongerenakkoord alles wordt opgelost, maar omdat het accepteren van zulke onrechtvaardige gezondheidsverschillen de basis van onze samenleving ondermijnt.

36. Hoenders, J. & J. Boef, 'Demonstreren: jongeren doen het meer dan ooit, maar wel anders dan hun ouders' (2020), geraadpleegd van <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/demonstreren-jongeren-doen-het-meer-dan-ooit-maar-wel-anders-dan-hun-ouders>.

Colofon

Naam Raad

Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS)

Samenstelling Raad

Jet Bussemaker, voorzitter
Godfried Bogaerts
Erik Dannenberg
Pieter Hilhorst
Hafez Ismaili M'hamdi
Marleen Kraaij-Dirkzwager
Jan Kremer
Bas Leerink
Ageeth Ouwehand
Martijn van der Steen
Stannie Driessen, directeur

Samenstelling Commissie

Pieter Hilhorst
Hafez Ismaili M'hamdi
Stannie Driessen
Tim 'S Jongers
Lotte Welling

Raadpleging jongeren

Voor deze bijdrage is de RVS in gesprek gegaan met zijn jongeren-netwerk VeRS. Ook heeft een aantal leden van VeRS meegelezen met de conceptversie van de bijdrage. Ieder van hen had daarbij ook een jonge collega uitgenodigd om mee te lezen.

Contactgegevens Raad

Parnassusplein 5
Postbus 19404
2500 CK Den Haag
T +31 (0)70 340 5060
mail@raadrvs.nl
www.raadrvs.nl
Twitter: [@raadRVS](https://twitter.com/raadRVS)

© Raad voor Volksgezondheid & Samenleving
Den Haag, 2022

MENTALE KLACHTEN IN DE CORONA — — PANDEMIE NEMEN BIJ JONGEREN TOE

Gezond- heidsraad

De Gezondheidsraad, ingesteld in 1902, is een adviesorgaan met als taak de regering en het parlement 'voor te lichten over de stand der wetenschap ten aanzien van vraagstukken op het gebied van de volksgezondheid en het gezondheids(zorg)onderzoek' (art. 22 Gezondheidswet). De adviezen van de Gezondheidsraad worden opgesteld door multidisciplinaire commissies.

MENTALE KLACHTEN IN DE CORONAPANDE- MIE NEMEN BIJ JON- GEREN TOE

Onlangs heeft de Gezondheidsraad in kaart gebracht wat de mogelijke mentale gevolgen zijn van de coronapandemie op basis van wetenschappelijke studies die gepubliceerd zijn in het eerste jaar van de coronapandemie. Het gehele advies, Mentale gevolgen van de coronapandemie: een eerste inventarisatie, is terug te lezen op www.gezondheidsraad.nl. De mogelijke mentale gevolgen van de coronapandemie bij jongeren, die ook beschreven staan in het genoemde advies, lichten we in dit stuk uit.

Hoe kan de coronapandemie de mentale gezondheid aantasten?

Mentale gezondheid wordt bepaald door verschillende factoren. Naast aangeboren, genetische factoren speelt de invloed van de omgeving of wat een persoon meemaakt een belangrijke rol. De coronapandemie is een crisissituatie die op verschillende manieren impact kan hebben op de mentale gezondheid. Banks e.a. beschreven de volgende mechanismen:¹

1. Het eerste mechanisme houdt verband met de angst voor de eigen gezondheid of die van een ander, zoals de angst om besmet te raken of anderen te besmetten. Deze angst kan per persoon verschillen. Of iemand angstig is, kan afhangen van hoe hoog iemand denkt dat het risico op besmetting en op een eventueel ernstig beloop van de ziekte is. Berichten over de pandemie, bijvoorbeeld via social media, kunnen hier ook een rol in spelen.
2. Het tweede mechanisme houdt verband met zorgen die ontstaan over de individuele financiële situatie. Sommige sectoren zijn door de pandemie hard getroffen. Ook jongeren werkzaam in die sectoren kunnen hun baan verliezen. Dit kan zorgen veroorzaken over hun inkomen.
3. Het derde mechanisme heeft betrekking op de gevolgen van de pandemie voor het gezinsleven. Kinderen en jongeren waren

1. Banks, J., D. Fancourt & X. Xu, 'Mental Health and the COVID-19 Pandemic', *World Happiness Report Chapter 5, Sustainable Development Solutions Network* 2021.

vanwege de sluiting van onderwijsinstellingen meer thuis en ook hun ouders werk(t)en meer vanuit huis. Door deze veranderde (werk)situaties kunnen kinderen en jongeren bloot zijn gesteld aan onprettige of zelfs onveilige gezinssituaties. De fysieke woonomstandigheden zijn daarbij van invloed op hoe goed een gezin kan omgaan met de situatie.

4. Het vierde en laatste mechanisme heeft te maken met de impact van de coronamaatregelen op het sociale leven van jongeren. Door beperking of verlies van (sociale) activiteiten zijn jongeren minder in contact met leeftijdsgenoten. Dit kan een effect hebben op hun mentale gezondheid. Het hangt wel af van de leefstijl die jongeren hadden voor de pandemie, en hoe vaak jongeren in contact blijven met familie, vrienden en kennissen.

Of de coronapandemie ook dé oorzaak is van een minder goede mentale gezondheid, is niet eenvoudig vast te stellen. De mentale gezondheid wordt namelijk bepaald door veel verschillende factoren. Wanneer je te maken hebt met meerdere ongunstige factoren, ben je kwetsbaarder voor mentale klachten. Wanneer er juist sprake is van veel beschermende factoren, zoals sociale steun van familie en vrienden, dan ben je minder kwetsbaar voor mentale klachten. In de overgang van de kinderleeftijd naar de volwassen leeftijd ontstaan vaak voor het eerst psychiatrische ziektebeelden die op jongere leeftijd niet of nauwelijks voorkomen. Dit maakt dat jongeren, in het algemeen, kwetsbaar zijn.

Coronapandemie en de mentale gezondheid van jongeren

De coronapandemie duurt nu al twee jaar. Toch betreffen de meeste wetenschappelijke gegevens over de mentale gezondheid van jongeren het eerste jaar van de pandemie. We hebben vooral gekeken hoe de mentale gezondheid tijdens de pandemie veranderde in vergelijking met de periode voor de pandemie. We beschrijven deze gegevens voor verschillende aspecten die iets zeggen over de mentale gezondheid van jongeren.

Angst, depressieve gevoelens en eenzaamheid

Wetenschappelijke studies schetsen het beeld dat jongeren tijdens de pandemie meer mentale klachten kregen. Zo werden klachten van angst, depressie en slaapproblemen onderzocht tussen twee groepen tot 18 jaar. De eerste groep jongeren vulde de vragenlijst voor de pandemie in. De tweede groep vulde in april-mei 2020 de vragenlijst in, dus tijdens de pandemie. Uit deze studie bleek dat jongeren tijdens de pandemie meer last hadden van angst of depressieve gevoelens. Ook hadden zij meer slaapproblemen dan de andere groep jongeren.² Zij gaven aan dat hun dagelijks leven door de coronamaatregelen werd beïnvloed, omdat zij contact misten met vrienden, niet

2. Luijten, M.A.J., M.M. van Muilekom, L. Teela, T.J.C. Polderman, C.B. Terwee, J. Zijlmans e.a. (2021), 'The impact of lockdown during the COVID-19 pandemic on mental and social health of children and adolescents', *Quality of Life Research*, 30(10), 1-10.

3. CBS, *Ervaren impact coronacrisis op mentale gezondheid en leefstijl*, zie www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2021/25/ervaren-impact-coronacrisis-op-mentale-gezondheid-en-leefstijl, geraadpleegd 3 september 2021.
4. Lifelines Corona Research Project, *Lifelines Corona Barometer*, zie <https://coronabarmeter.nl>, geraadpleegd 2 februari 2022.
5. Green K.H., S. van de Groep, S.W. Sweijen, A.I. Becht, M. Buijzen, R.N.H. de Leeuw e.a. (2021), 'Mood and emotional reactivity of adolescents during the COVID-19 pandemic: short-term and long-term effects and the impact of social and socioeconomic stressors', *Scientific Reports*, 11(1), 11563.
6. Klerk, M. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper & F. Wagemans, *Een jaar met corona, ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*, Den Haag: SCP 2021.
7. Jansen, T., E. Bolt, J. Hendriksen, M. Hooiveld & J. Korevaar, *20-24 jarigen in tweede lockdown vaker naar de huisarts met depressieve gevoelens en angst*, Utrecht: Nivel 2021.
8. Bolt, E., F.A. Nour, T. Jansen, J. Korevaar, L. van Dijk & K. Hek, *Voorschrijven van psychofarmaca door de huisarts tijdens de coronapandemie, 2020 wk 2 - wk 24 (6 jan 2020 - 20 jun 2021)*. Geneesmiddelen in coronatijd, Utrecht: Nivel 2021.
9. CBS, *Zelfdodingen in Nederland: een overzicht vanaf 1950*, zie www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2021/zelfdoding-in-nederland-een-overzicht-vanaf-1950/2-resultaten, geraadpleegd 2 februari 2022.
10. NOS Nieuws, *Onderzoek: 15 procent meer suicides onder jongvolwassenen tot 30 jaar*, zie <https://nos.nl/artikel/2413009-onderzoek-15-procent-meer-suicides-onder-jongvolwassenen-tot-30-jaar>, geraadpleegd 2 februari 2022.
11. Stichting 113 Zelfmoordpreventie, *Suicides sinds de start van de coronacrisis in Nederland*, zie www.113.nl/suicides-sinds-de-start-van-de-coronacrisis-nederland, geraadpleegd 2 februari 2022.

naar school mochten, geen vrijheid ervoeren, niet konden sporten, leuke activiteiten misten, moeite hadden met onderwijs op afstand, familie misten en/of zich vervuilden. Een soortgelijk beeld schetst een onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In dit onderzoek gaven mensen aan of zij zich zenuwachtig, somber, verdrietig of gelukkig voelden. Vooral 18-25-jarigen hadden meer last van negatieve gevoelens. Deze toename in klachten is vooral te zien in de eerste helft van 2021. In 2019 en 2020 had 13,3% van 18-25-jarigen mentale klachten. In de eerste helft van 2021 verdubbelde dit tot 26,6%.³ Deze toename was minder groot bij 12-18-jarigen of mensen van 25 jaar en ouder.

Mensen tussen de 18-30 jaar hebben tijdens de pandemie vaker last van depressieve klachten dan gemiddeld in de volwassen algemene bevolking.⁴ Een enkele studie laat zien dat depressieve klachten onder jongeren tot 20 jaar tussen mei en november 2020 zijn toegenomen.⁵ Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft onderzocht of jongeren meer last hebben van eenzaamheid. Het onderzocht of jongeren een nauwe band met een ander missen. Dit wordt ook wel emotionele eenzaamheid genoemd. Onder 16-29-jarigen was dit in 2020 niet toegenomen. Wel geldt dat zowel in 2019 als in 2020 een hoger percentage van de 16-29-jarigen aangaf zich eenzaam te voelen dan mensen in oudere leeftijdsgroepen.⁶

Contact met de huisarts

In het begin van de coronapandemie gingen jongeren niet vaker naar de huisarts voor mentale klachten.⁷ In die tijd werd ook de oproep gedaan om alleen de huisarts te bezoeken voor dringende klachten. Het Nivel constateerde dat vanaf half oktober tot het einde van de meetperiode half maart 2021 meer 15-24-jarigen naar de huisarts gingen, bijvoorbeeld vanwege depressieve gevoelens. Jongeren tussen de 20 en 24 jaar kwamen ook vaker langs voor een angststoornis, vergeleken met dezelfde periode in 2019 en 2020.⁷ Of alle jongeren die naar de huisarts gingen ook werden gediagnosticeerd met een psychiatrische stoornis, is niet bekend. Registratiecijfers tonen wel aan dat in diezelfde periode (in de tweede besmettingsgolf) de huisarts vaker antidepressiva voorschreef dan in 2019.⁸ Kalmerende medicijnen tegen angst en slaapproblemen werden niet vaker voorgeschreven door de huisarts.

Zelfdodingen

In 2020 zijn niet meer mensen overleden door zelfdoding, ook niet onder jongeren.⁹ In 2021 zijn ruim 300 jongeren tot 30 jaar overleden door zelfdoding.^{10 11} Dit is een toename van 15% ten opzichte van eerdere jaren. In hoeverre de coronapandemie daarop van invloed is geweest, is niet te zeggen.

12. Du, C., M.C.H. Zan, M.J. Cho, J.I. Fenton, P.Y. Hsiao, R. Hsiao e.a. (2021), 'The Effects of Sleep Quality and Resilience on Perceived Stress, Dietary Behaviors, and Alcohol Misuse: A Mediation-Moderation Analysis of Higher Education Students from Asia, Europe, and North America during the COVID-19 Pandemic', *Nutrients*, 13(2), 442.
13. RIVM, Trimbos-instituut & GGD GHOR Nederland, *Monitor Mentale gezondheid en Middelengebruik Studenten hoger onderwijs. Deelrapport I Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs*, 2021.
14. CBS, *Huiselijk geweld; kerncijfers Veilig Thuis, regio*, zie <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84847NED/table>, geraadpleegd 2 februari 2022.
15. CBS, *Dashbord Veilig Thuis*, zie <https://dashboards.cbs.nl/v3/regionaaldashboardveiligthuis>, geraadpleegd 2 februari 2022.
16. Vermeulen, S., S. van Berkel & L. Alink, *Kindermishandeling tijdens de eerste lockdown*, Leiden: Universiteit Leiden, Instituut Pedagogische Wetenschappen 2021.
17. Skeketee, M., R. de Wildt, M. Compagner, M. van der Hoff & B. Tierolf, *Kwetsbare gezinnen in tijden van Corona*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2020.
18. Jansma, A. & O. de Zwart, *De impact van de coronacrisis op de ondersteuning van gezinnen in een kwetsbare situatie met kinderen van 0 tot 4 jaar*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2020.
19. De Kindertelefoon, *Het jaar 2020 in vogelvlucht*, zie <https://jaarverslag.kindertelefoon.nl/2020>, geraadpleegd 2 februari 2022.

Veerkracht

Als mensen veerkracht hebben, dan zal hun mentale gezondheid minder snel afnemen bij tegenslag. Ongeveer een op de drie studenten gaf in april-mei 2020 aan dat zij tijdens de coronapandemie minder veerkracht hadden dan daarvoor.¹² In een andere studie scoorden studenten in het voorjaar van 2021 hun veerkracht op een schaal van 1 tot en met 5. Hoe hoger de score, hoe groter de veerkracht. De studenten scoorden gemiddeld een 2,9 op veerkracht.¹³ Dit is een laag-gemiddelde score. Gegevens over de veerkracht van deze studenten voor de pandemie zijn niet beschikbaar. Of de veerkrachtscore veranderd is ten opzichte van voor de pandemie, is onbekend.

Onveilige thuissituaties en (digitaal) gepeste kinderen

Gegevens over verandering in mentale gezondheid van kinderen tijdens de coronapandemie ontbreken grotendeels. Wel zijn er zorgen over de blootstelling van kinderen aan onveilige situaties, omdat deze kunnen leiden tot mentale klachten. Zo bestaan er vermoedens dat onveilige thuissituaties verergerd of toegenomen zijn. Bij Veilig Thuis kunnen mensen huiselijk geweld, kindermishandeling en ouderenmishandeling melden. Er wordt tijdens de pandemie niet duidelijk meer melding gemaakt van geweld. Er is wel een toename in het aantal acute (ernstige) meldingen.^{14 15} Wat er met die meldingen gedaan is, is niet bekend. Bij bijna 40.000 kinderen is er een vermoeden van kindermishandeling tijdens de eerste besmettingsgolf. Dit is een duidelijke toename ten opzichte van 2017.¹⁶ Er is niet met zekerheid te zeggen dat er ook echt sprake is van kindermishandeling.

Tijdens de pandemie was er minder persoonlijk contact mogelijk. Voor hulpverleners was het moeilijker om onveilige thuissituaties op te sporen. Ook de veiligheid van gezinsleden en kinderen was lastiger in te schatten.¹⁷ Hulp kon niet altijd gegeven worden. School is een veilige plek voor kinderen. Doordat kinderen een tijd niet naar school konden, hadden zij geen toegang tot die veilige plek. Leraren kunnen ook onveilige thuissituaties opsporen. Door het thuisonderwijs lukte dat waarschijnlijk minder goed. Hulpverleners verwachten dat de lockdowns onveilige situaties hebben versterkt. Zij maken zich zorgen om gezinnen die in kleine huizen wonen en gezinnen waar sprake is van geweld en verslavingsproblemen.¹⁸

Kinderen kunnen de Kindertelefoon bellen om te praten over onderwerpen die ze niet durven, kunnen of willen bespreken met iemand uit hun omgeving. In 2020 hebben meer kinderen dan ooit de Kindertelefoon gebeld.¹⁹ Dit waren in totaal 523.000 gesprekken. Tijdens lockdowns belden kinderen vaker omdat zij digitaal gepest werden. In april 2019 maakte 3,7% melding van digitaal pesten.

Tijdens de eerste lockdown, in april 2020, was dit 16,9%.²⁰ In 2021 meldde de Kindertelefoon dat na de tweede lockdown 50% meer meldingen binnenkwamen van kinderen die digitaal gepest werden.²¹ Het is mogelijk dat kinderen de Kindertelefoon tijdens de schoolsluiting belden, omdat zij niet bij iemand anders terecht konden. Tijdens de tweede lockdown spraken kinderen vaak over emotionele problemen. Het is niet bekend hoe vaak kinderen de Kindertelefoon belden vanwege huiselijk geweld.¹⁹

Nog weinig bekend over positieve effecten

Er is nog weinig bekend over positieve effecten van de coronapandemie op de mentale gezondheid van jongeren. Een onderzoek laat zien dat jongeren met een autismespectrumstoornis soms meer rust ervaren. Zij werden minder geprikkeld. Een deel van de jongeren met een chronische ziekte of zware lichamelijke beperking vond online leren prettig.²²

Risico dat een deel van de klachten langdurig is

Gegevens over het aanhouden van klachten op de langere termijn ontbreken nog. Het ligt voor de hand dat bij een deel van de jongeren de klachten waarschijnlijk voorbijgaan, maar er zullen naar verwachting ook jongeren zijn bij wie de klachten lang(er) kunnen aanhouden. Bij wie dit zal gebeuren en hoe groot die groep is, is nog niet bekend. Het is waarschijnlijker dat dit gebeurt bij jongeren die al kwetsbaar waren voor de pandemie. Het is belangrijk te beseffen dat tijdens de pandemie bepaalde risicofactoren voor het ontwikkelen van mentale klachten versterkt zijn. Hierdoor lopen sommige jongeren de kans op het ontwikkelen van langdurige klachten. We zullen deze factoren een voor een bespreken.

Onveilige thuissituaties en (digitaal) gepeste kinderen

De beschreven mogelijke blootstelling aan onveilige thuissituaties en de toename in pesten tussen kinderen kunnen op korte termijn leiden tot psychische klachten, maar deze ervaringen kunnen ook langer durende mentale klachten bij kinderen veroorzaken.^{23,24} Op basis van de huidige gegevens kunnen we niet met zekerheid zeggen dat er een toename is in geweld of pestgedrag tijdens de pandemie. Er zijn wel signalen van onveilige thuissituaties, (digitaal) gepeste kinderen en minder goede opsporing van bedreigende gezinssituaties. Dit is reden om bezorgd te zijn over de mentale gezondheid van kinderen nu en in de toekomst.

Eenzaamheid

Eenzaamheid vergroot de kans op mentale problemen. Volgens het SCP kunnen onder andere jongeren aangemerkt worden als risicogroep voor eenzaamheid.^{25,26,27} Tijdens de coronapandemie kunnen jongeren dierbaren zijn kwijtgeraakt. Daarnaast zijn hun sociale leven

20. De Kindertelefoon, *Stijging gesprekken digitaal pesten bij de Kindertelefoon*, zie www.kindertelefoon.nl/persbericht-pestten, geraadpleegd 2 februari 2022.
21. De Kindertelefoon, *Piek in gesprekken over pesten na lockdown bij de Kindertelefoon*, zie www.kindertelefoon.nl/onderzoek-pestten, geraadpleegd 2 februari 2022.
22. Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland, *Jongeren met een beperking na corona*, 2021.
23. Takizawa, R., B. Maughan & L. Arseneault (2014), 'Adult health outcomes of childhood bullying victimization: evidence from a five-decade longitudinal British birth cohort', *American Journal of Psychiatry*, 171(7), 777-784;
24. Lereya, S.T., W.E. Copeland, E.J. Costello & D. Wolke (2015), 'Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: two cohorts in two countries', *Lancet Psychiatry*, 2(6), 524-531.
25. Heinrich, L.M. & E. Gullone (2006), 'The clinical significance of loneliness: a literature review', *Clinical Psychology Review*, 26(6), 695-718.
26. Hawkey, L.C. & J.T. Cacioppo (2010), 'Loneliness matters: a theoretical and empirical review of consequences and mechanisms', *Annals of Behavioral Medicine*, 40(2), 218-227.
27. Leigh-Hunt, N., D. Bagguley, K. Bash, V. Turner, S. Turnbull, N. Valtorta e.a. (2017), 'An overview of systematic reviews on the public health consequences of social isolation and loneliness', *Public Health*, 152, 157-171.

en mogelijk ook sociale netwerken verstoord. Dit kan leiden tot eenzaamheid.⁶ Vooral jongeren die (al) minder/weinig (sociaal) contact hadden, hun werk (bijvoorbeeld in de horeca) zijn verloren of minder sociale activiteiten (bijvoorbeeld sport) hebben gekregen, lopen een risico op gevoelens van eenzaamheid. Als eenzame gevoelens aanhouden, is de kans op mentale problemen op de lange termijn groter.

Leerachterstanden

Leerlingen en studenten konden lange tijd niet naar school. Zij volgden onderwijs vanuit huis. Dit heeft geleid tot minder goede leerprestaties bij leerlingen in het basisonderwijs.²⁸ De gemiddelde Cito-score is in 2021 lager uitgevallen. In 2019 was de gemiddelde score 536,1 en in 2021 535,0.²⁹ De leerprestaties van leerlingen lijken te verschillen tussen scholen.²⁸ Ook is onderzocht of – bijvoorbeeld – leerlingen met laag opgeleide ouders een grotere leerachterstand hebben opgelopen. Er zijn signalen dat leerachterstanden inderdaad meer voorkomen bij scholieren met laag opgeleide ouders, al was er ook een studie die dit niet rapporteerde.³⁰ Leerlingen in het voortgezet onderwijs hebben een achterstand opgelopen in Nederlandse leesvaardigheid en rekenen. Dit geldt vooral voor leerlingen op het vmbo.³¹ Leerachterstanden bij studenten op het mbo, hbo en de universiteit zijn nog minder goed in beeld. Er wordt geprobeerd om de achterstanden in te halen. Of dit ook lukt, zal moeten blijken. Het inlopen van leerachterstanden is belangrijk voor de toekomst van jongeren. Het vinden van een goede baan, en daarmee ook financiële zekerheid, is verbonden aan het opleidingsniveau.

Schoolleiders zijn bezorgd over de motivatie en de mentale gezondheid van leerlingen. Ook zijn er zorgen of leerlingen zich sociaal en emotioneel goed kunnen ontwikkelen.³¹ Deze zorgen gelden voor leerlingen in alle soorten onderwijs en leerjaren. Schoolleiders noemen wel een aantal specifieke groepen waarover veel zorgen bestaan: leerlingen met een kwetsbare thuissituatie, leerlingen die voor de coronapandemie al ondersteuning nodig hadden, leerlingen die al sociaal kwetsbaar waren, leerlingen in het praktijkonderwijs, leerlingen in de beroepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerwegen in het vmbo en leerlingen die thuis geen Nederlands spreken.³¹

Werk- en financiële onzekerheid

Rond de start van de coronapandemie was de werkloosheid op het laagste punt sinds 2003. Na de start van de pandemie steeg het aantal mensen tussen 15 en 75 jaar dat werkloos was.³² Het aantal openstaande vacatures en banen daalde.^{32,33} Pas in februari 2021 waren er weer evenveel werkenden als in begin 2020.³² Hoeveel jongeren werkloos zijn geworden, is niet geheel duidelijk. Wel is duidelijk dat bij jongeren tot 27 jaar het aantal bijstands- en werkloosheidsuit-

28. Engzell, P., A. Frey & M.D. Verhagen (2021), 'Learning loss due to school closures during the COVID-19 pandemic', *Proc Natl Acad Sci U S A*, 118(17), e2022376118.
29. College voor Toetsen en Examen, *Leerlingresultaten Centrale Eindtoets 2021 beschikbaar*, zie www.centraleeindtoetspo.nl/actueel/nieuws/2021/05/25/leerlingresultaten-centrale-eindtoets, geraadpleegd 2 februari 2022.
30. Lek, K., R. Feskens & J. Keuning, *Het effect van afstandsonderwijs op leerresultaten in het PO*, Arnhem: Cito 2020.
31. Ministerie van OCW, *Nationaal Programma Onderwijs. Eerste voortgangsrapportage*, Den Haag: 2021.
32. CBS, *Werkloosheidspercentage blijft in februari 3,6*, zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/11/werkloosheidspercentage-blijft-in-februari-3-6, geraadpleegd 2 februari 2022.
33. CBS, *De arbeidsmarkt in cijfers*, Den Haag: 2021.

keringen toenam met 67,3% tussen februari 2020 en februari 2021. Dit komt vermoedelijk doordat werkenden tot 27 jaar vaker tijdelijke contracten hebben. Bij moeilijke economische tijden lopen zij eerder kans op ontslag.

Er is ook gekeken naar de baankansen van starters (16-30-jarigen) die vlak voor of tijdens de pandemie zijn uitgestroomd uit het onderwijs. Hun baankansen herstelden zich een paar maanden na de start van de pandemie.³⁴ De ongelijkheid op de arbeidsmarkt lijkt tijdens de coronapandemie te zijn toegenomen. Dit komt omdat laagopgeleiden vaker werken in beroepen en sectoren die door de coronapandemie zijn getroffen.³⁴ Afgestudeerden met een lage opleiding kwamen minder snel aan een baan dan mensen met een hoge opleiding. Dit was zowel in het voorjaar als in het najaar van 2020 het geval. De baankansen daalden in sectoren zoals de horeca, het toerisme en diverse contactberoepen. Afgestudeerden met een zorg- of technische opleiding kwamen juist makkelijker aan een baan. Mogelijk trekt die ongelijkheid op de arbeidsmarkt bij, bijvoorbeeld wanneer de vraag naar werknemers in de getroffen sectoren toeneemt. Baanverlies en werkonzekerheid kunnen bijdragen aan mentale problemen.^{35 36 37}

Bied jongeren toegang tot laagdrempelige hulp om mentale klachten te verminderen

In de eerste twee jaar van de coronapandemie zijn er veel maatregelen genomen om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan. Jongeren moesten onderwijs op afstand volgen. Gelegenheden die jongeren veel bezoeken, zoals de horeca en het nachtleven werden langdurig gesloten. Veel sportcompetities werden stopgezet en jongeren raakten ook (bij)baantjes kwijt. Jonge kinderen hebben langdurig in de beperkte omgeving van het gezin gezeten. Ook hadden ze minder contact met leeftijdsgenoten, wat van invloed kan zijn geweest op hun sociaal-emotionele ontwikkeling. Al deze maatregelen hebben dus invloed gehad op zowel de schoolse en professionele ontwikkeling als het sociale leven en de sociale ontwikkeling van jongeren. Het komt daarom wellicht niet als een verrassing dat uit de eerste wetenschappelijke gegevens blijkt dat met name jongeren een toename laten zien in mentale klachten.

Het beeld over de mentale gezondheid van jongeren tijdens de coronapandemie is nu nog incompleet. Onderzoeken op dit gebied komen met een zekere vertraging beschikbaar. Het blijft belangrijk om de mentale gezondheid van jongeren goed te volgen. Daarbij moet er ook aandacht zijn voor jongeren die moeilijk te bereiken zijn, zoals kinderen die opgroeien in achterstandswijken of jongeren met lagere opleidingen. Zij zijn vaak ondervertegenwoordigd in wetenschappelijk onderzoek. Deze jongeren hebben ook vaker moeite om hulp te zoeken of ervaren minder toegang tot effectieve hulp.

Er zijn signalen dat leerachterstanden meer voorkomen bij scholieren met laag opgeleide ouders

34. Zwetsloot, J., B. ter Weel, H. Bussink, K. van der Ven, S. de Winter-Koçak, L. van Loon-Dijkers e.a., *Een overwacht valse start op de arbeidsmarkt*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2021.

35. Have, M. ten, S. van Dorsselaer, R. de Graaf (2015), 'The association between type and number of adverse working conditions and mental health during a time of economic crisis (2010-2012)', *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*, 50(6), 899-907.

36. Chkalova, K. & R. van Gaalen, *Arbeid, flexwerk en gezondheid: Over de samenhang tussen (tijdelijk) werk en gezondheid*, Den Haag/Heerlen/Bonaire: CBS 2020

37. Mandemakers, J. & M. Kalmijn (2018), 'From bad to worse? Effects of multiple adverse life course transitions on mental health', *Longitudinal and Life Course Studies*, 9(3), 299-311.

Jongeren waren ook voor de pandemie al kwetsbaar. De pandemie kan deze kwetsbaarheid verder hebben vergroot. De mentale klachten kunnen ook vanzelf weer voorbijgaan, maar sommige jongeren zullen hulp nodig hebben. Het is daarom belangrijk dat jongeren toegang hebben tot laagdrempelige hulp om de mentale klachten te verminderen. Het lijkt niet nodig om nieuwe programma's te ontwikkelen. Er bestaan namelijk al veel effectieve interventies om jongeren te begeleiden in de omgang met mentale klachten. Het Nederlands Jeugdinstituut en het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid houden bijvoorbeeld databanken bij met effectieve interventies voor de jeugd.³⁸ Het is daarnaast van belang om te zorgen dat we bestaande zorgstructuren optimaal benutten, zodat mentale klachten vroegtijdigesignaleerd worden en jongeren zelf gemakkelijk en in een vroeg stadium hun klachten kunnen melden.

38. RIVM - Centrum Gezond Leven, 'Overzicht van databanken met interventies', zie www.loketgezondleven.nl/leefstijlinterventies/interventies-zoeken-algemeen/overzicht-databanken-partners, geraadpleegd 2 februari 2022.

Colofon

Naam Raad

Gezondheidsraad

De bijdrage van de Gezondheidsraad is geschreven door wetenschappelijk medewerkers van het secretariaat van de Gezondheidsraad en gebaseerd op het advies Mentale gevolgen van de coronapandemie: een eerste inventarisatie, dat is opgesteld door de tijdelijke commissie Mentale gezondheid en coronapandemie met deskundigen uit diverse disciplines.

Samenstelling Commissie

Prof. dr. T. Cillessen, voorzitter

Prof. dr. U. Bültmann

Dr. R. Klaassen

Prof. dr. M. Kleinjan

Prof. dr. M. van den Muijsenbergh

Prof. dr. R. Oude Voshaar

Prof. dr. S.A. Reijneveld

Prof. dr. F. Scheepers

Prof dr. M. Sijbrandij

Auteurs

dr. Deborah Levie, wetenschappelijk medewerker

Prof. dr. Pol A.C. van Lier, wetenschappelijk medewerker

Raadpleging jongeren

De Gezondheidsraad heeft gegevens van wetenschappelijke studies verwerkt. In die studies zijn jongeren gevraagd naar hun mentale gezondheid.

Contactgegevens Raad

Korte Voorhout 7

Postbus 16052

2500 BB Den Haag

info@gr.nl

www.gezondheidsraad.nl

© Gezondheidsraad

Den Haag, 2022

LAKS, JOB, LSVb & ISO

Het LAKS is de vertegenwoordiger van de meer dan een miljoen middelbare scholieren in de media, politiek en op scholen zelf.

De JOB is een vereniging die opkomt voor de rechten en belangen van alle mbo-studenten in Nederland.

De LSVb komt op voor de belangen van heel studerend Nederland. Ze zetten zich onder andere in voor beter onderwijs, betaalbare huisvesting en meer studenteninspraak.

Het ISO is de grootste landelijke studentenorganisatie en behartigt de belangen van meer dan 800.000 studenten. De student en diens ontwikkeling staat hierbij centraal.

Auteurs:

Iben Maas, Quin Blokzijl, Joshua de Roos en Bjorn Blom

MAAK
VAN
DE
MAND
EEN
VANGNET

MAAK VAN DE MAND EEN VANGNET

*'Ik dacht ik moet mijn vuisten ballen,
Iemand zei open je hand,
Ik was bang om door de mand te vallen,
Iemand zei er is geen mand'*

(Uit: *Ik dacht* - Freek de Jonge)

Inleiding

De middelbare school is af. Het jarenlange leren voor toetsen en examens heeft zijn vruchten afgeworpen. Gelukkig lijkt de diploma-uitreiking van je vervolgstudie nog mijlenver weg als je je eerste colleges bijwoont. Die geruststellende gedachte is nodig, omdat je moet wennen aan je nieuwe omgeving, ritme en studie. Het zijn vaak veel veranderingen, uitgerekend in een kwetsbare levensfase. Vooral als je eerstegeneratiestudent (student van wie geen van de ouders een vervolgopleiding heeft gedaan) bent, heb je vaak meer tijd nodig om wegwijs te worden in de studentenwereld, omdat je niemand hebt die je kan vertellen hoe het is om student te zijn. Maar ruimte en tijd om je draai te vinden, blijken al snel een illusie bij de eerste colleges, als de docent zegt: 'Goed om zoveel gezichten te zien in de collegebanken. Hoe ga je ervoor zorgen dat je je onderscheidt van de rest?' Die laatste zin blijft in je hoofd hangen. Als student moet je blijkbaar commissiewerk, een vereniging, een bijbaantje en een studie combineren. En dus is het meer regel dan uitzondering dat je naast een voltijdstudie twintig uur per week werkt, twee keer per week bij een (sport)vereniging te vinden bent, vrijwilligerswerk doet en nog steeds het gevoel hebt dat je niet genoeg doet en niet goed genoeg bent. Je bent bang om door de mand te vallen.

Bovenstaande alinea illustreert hoe jongeren het studeren tegenwoordig beleven. Meer dan vroeger staan jongeren onder druk om te presteren. De gevolgen hiervan worden langzaam pijnlijk duidelijk. Uit recent onderzoek onder studenten blijkt dat 76% van de studenten prestatiedruk ervaart. Dit gaat gepaard met veel stress en slaapproblemen.¹ Maar dat doen jongeren toch zelf? en 'De jonge generatie weet gewoon niet meer wat hard werken is', zijn vaak de eerste reacties op dit verhaal. Het klopt natuurlijk dat jongeren zelf

1. Dopmeijer, J.M., J. Nuijen, M.C.M. Busch & N.I. Tak, *Monitor Mentale gezondheid en Middelengebruik Studenten hoger onderwijs. Deel-rapport I. Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs*. Utrecht: Trimbos-instituut 2021.

gaan studeren, werken en allerlei activiteiten proberen te combineren. Maar de druk om zich te conformeren aan deze standaard is groot. Anders valt een student buiten de boot. Enkel een diploma behalen is niet meer genoeg. Dat begint al op de basisschool. Ouders of docenten moedigen de kinderen aan om vwo te doen als dat kan.² Op de middelbare school verandert dit in een druk om hoge cijfers te halen. Daarna krijgen veel jongeren het advies om door te studeren, omdat een mbo- of hbo-diploma niet 'goed genoeg' is. Bij een vervolgopleiding wordt natuurlijk wel verwacht dat studenten in het eerste jaar voldoen aan het bindend studieadvies. Daarnaast is een goed gevuld cv verheven tot een verkapt tweede diploma. Alleen een diploma van een mbo-school, hogeschool of universiteit lijkt niet meer goed genoeg, aangezien de arbeidsmarkt steeds hogere eisen stelt aan afgestudeerden. Vandaar de oproep van de docent om je al te gaan onderscheiden aan het begin van je studententijd. Terwijl jongeren juist de ruimte moeten hebben om zich op hun eigen tempo te ontwikkelen. Het zou niet moeten gaan om de hoogte van iemands cijfers of de lengte van het cv. De sociale, emotionele, morele en intellectuele ontwikkeling van jongeren is de hoofdtaak van het onderwijs. De druk om zich te voegen naar de gewenste (lees: perfecte) standaard zit die hoofdtaak in de weg. De prestatiedruk moet dus omlaag. Het onderwijs moet geen mand zijn waar jongeren doorheen kunnen vallen, maar een net dat ze opvangt. Juist als ze vallen.

Hierna belichten we een aantal elementen uit het onderwijs die prestatiedruk in de hand werken. Waar mogelijk laten we zien hoe het beter kan.

Toetscultuur

Wat is toetscultuur?

Al lange tijd ontvangt het Landelijke Actie Komitee Scholieren (LAKS) veel klachten en zorgelijke berichten over het toenemende belang van toetsen in het voortgezet onderwijs. Leerlingen geven aan te verdrinken in de enorme hoeveelheid proefwerken en opdrachten die ze in korte tijd moeten maken. Die grote hoeveelheid toetsen zorgt ervoor dat leerlingen van toets naar toets leren en leven, terwijl toetsen juist van belang zijn om te monitoren hoe het leren vordert. Het is niet de bedoeling dat leerlingen alleen leren om de toets te kunnen maken. Leerlingen zien hun schoolleven als een grote hordeloop die je als volgt kan samenvatten: zweten, weten, vergeten. Zweten, omdat ze kort voor de toets hard leren. Weten, omdat ze met de opgedane kortetermijnkennis de toets ingaan. En vergeten, omdat deze kennis al snel weer vervaagt.

2. Zie www.duo-onderwijs-onderzoek.nl/wp-content/uploads/2019/06/Persbericht-Ouderbetrokkenheid-in-het-basisonderwijs-18-juni-2019.pdf.

Naar aanleiding van dit grote aantal zorgelijke signalen is het LAKS vorig jaar een onderzoek gestart naar dit verschijnsel. Uit dit onderzoek komt het begrip 'toetscultuur' voort:

'Toetscultuur is het fenomeen waarbij toetsing plaatsvindt als doel van het onderwijsproces in plaats van toetsing te gebruiken als middel om de onderwijsontwikkeling te monitoren en te bevorderen. Cijfers zijn hierbij de spil in de onderwijsloopbaan van een scholier waarbij het persoonlijke ontwikkelproces en beheersing van de leerstof naar de achtergrond verdwijnt. "Zolang de cijfers in orde zijn, is het onderwijs in orde." Leren voor het cijfer, in plaats van leren voor jezelf, is hierbij kenmerkend.'³

Dit probleem manifesteert zich inmiddels in alle andere onderwijslagen en -niveaus.

Toetscultuur in het voortgezet onderwijs

In de praktijk manifesteert de toetscultuur in het voortgezet onderwijs zich op twee verschillende manieren: het onderwijs hecht grote waarde aan cijfers en leerlingen krijgen steeds meer toetsen en opdrachten te verwerken.

Toetsing, met daaraan verbonden cijfers, om te controleren of leerlingen de stof beheersen, is inmiddels al jaren de norm: het lijkt dé manier om op grote schaal te toetsen of een klas de stof beheerst. Dat is niet alleen voor de docent nuttig, maar biedt ook de leerling de mogelijkheid om zelf in de gaten te houden voor welke vakken hij zich extra moet inspannen.

Toch zit er ook een keerzijde aan: cijfers hebben in de afgelopen decennia zoveel waarde toegekend gekregen, dat leerlingen erop worden afgerekend. Toetsen is niet meer een manier om de voortgang in de gaten te houden, maar is een afrekenmachine geworden. Neem bijvoorbeeld de toelatingseisen voor vervolgopleidingen, die structureel strenger en strenger worden en voornamelijk afgaan op cijfers. Al vanaf het begin van de bovenbouw wordt leerlingen meegegeven dat ze nu toch echt moeten beginnen met het halen van goede cijfers, omdat hun eventuele vervolgopleiding cijferlijsten onder de loop neemt in het toelatingsproces.

Daarnaast wordt toetsing steeds meer gezien als het einddoel van en de reden voor het leren, in plaats van een middel om het leerproces mee te monitoren. Dat doen niet alleen de leerlingen, maar ook de docenten. Daardoor ligt de nadruk op het behandelen van 'brokjes' stof, bijvoorbeeld tijdens een semester of periode, om die vervolgens met een strikje af te ronden aan de hand van een toets aan het eind van een periode. Daarna wordt er, ongeacht of leerlingen genoeg

voldoendes hebben gehaald, doorgegaan met het volgende onderwerp: een samenhangend en integraal verbonden onderwijsaanbod ontbreekt daardoor.

Deze werkwijze betekent dat leerlingen te maken krijgen met een groeiende hoeveelheid toetsen: twee proefwerken of opdrachten voor een cijfer per week is steeds vaker de norm. Dit maakt dat leren vanuit intrinsieke motivatie haast onmogelijk is: in plaats daarvan zijn leerlingen gedwongen te leren van toets naar toets. Het al eerdergenoemde motto 'zweten, weten, vergeten' is hierbij meer dan toepasselijk. Stof beklijft bij deze manier van leren namelijk niet. Dat terwijl we in de ideale integrale aanpak van het onderwijs willen dat leerlingen zo veel mogelijk onthouden van wat ze hebben geleerd, in plaats van alleen zo veel mogelijk van het laatst afgeronde hoofdstuk of 'brokje'. Uiteindelijk is het toch de bedoeling dat leerlingen alle stof kunnen reproduceren op het eindexamen.

Die eindexamens zijn dan ook gelijk het antwoord op de vraag waarom deze ongezonde en kwalitatief gebrekkige manier van leren en toetsen blijft bestaan. De centrale eindexamens kunnen we zien als de grote eindtoets die het grotere brokje 'het voortgezet onderwijs' afrondt. Dát is waar de leerlingen en leraren in vier, vijf of zes jaar naartoe werken. Vooral scholen zijn mede hierdoor gefixeerd op het eindexamen, want de Onderwijsinspectie beoordeelt hen op hun eindexamenresultaten.

Omdat de Onderwijsinspectie op deze manier beoordeelt, verlangen ook scholen van hun leerlingen dat ze goed presteren. Dat hebben ze nodig om ervoor te zorgen ze zelf 'een hoog cijfer' krijgen van de Onderwijsinspectie. We kunnen ons voorstellen dat dit systeem scholen dus indirect (en onbewust) dwingt hun leerlingen te pushen goede resultaten te behalen.

Toetscultuur in het hoger onderwijs

Ook in het hoger onderwijs heerst steeds meer een toetscultuur. Studenten hebben elke acht tot tien weken een tentamenweek en daarnaast vaak tussentoetsen. Het is belangrijk om vanaf de eerste toets al hoge cijfers te halen. Bij veel masters op de universiteit of werkgevers wordt immers ook geselecteerd op basis van de hoogte van de cijfers. Het gevolg is dat studenten leren om een hoog cijfer te halen (lees: feitjes stampen) en niet om de stof echt te begrijpen. De druk om te presteren kan de verleiding groot maken om zelfs stimulerende middelen te nemen, zoals Ritalin. Ook docenten herkennen dit beeld (zie kader).

3. Zie www.laks.nl/wp-content/uploads/2021/08/Toetscultuur-rapportage-definitief.pdf.

Toetscultuur en prestatiedruk

Het is al een tijdje geleden. Twintig jaar. Krampachtig geschrokken na frauduleuze praktijken in het hoger onderwijs, beschuldigende vingers, terugbetalingen en boetedoeningen stortte het hoger onderwijs zich op het verantwoorden en borgen van de hoge standaard en beoogde eindkwalificaties. Streng accreditaties leidden tot 'betere' toetsorganisatie, toetsbeleid, toetsprogramma's, toetskamers en toetscommissies. En natuurlijk héél véél toetsen.

Nu krabben wij ons achter de oren en vragen we ons af waarom veel van onze studenten toch niet gelukkig zijn? Waarom gaan sommigen ten onder aan de studiedruk in onze prachtige programma's? Is de menselijke maat verloren gegaan en zijn we doorgeschoten in een toetscultuur vol summatieve reeksen aan toetsen die allemaal meetellen voor het eindcijfer? In plaats van over de volle breedte hun professionele, emotionele en sociale vaardigheden te ontwikkelen, lopen studenten van horde naar horde en tussendoor springen zij door de hoepels die wij hun voorhouden. Het doel hiervan is de borging van de leerdoelen van de opleidingen, maar of studenten hierdoor beter worden voorbereid op hun toekomst, weet eigenlijk niemand.

Gelukkig laat ons voortschrijdend inzicht ons nimmer in de steek en zijn er in de loop der jaren nieuwe ontwikkelingen geweest die wijzen in de richting van formatiever toetsen, performance assessments, rubrics, competentie- en portfoliobeoordelingen. Allemaal andere maatstaven dan de summatieve (eind)toets. Zeker in de afgelopen twee jaar hebben deze toetsvormen hun waarde bewezen. Waar opleidingen met summatieve eindtoetsen door de coronamaatregelen zwaar in de problemen kwamen en met proctoring en andere noodgrepen probeerden de toetskwaliteit te redden, waren opleidingen met alternatieve toetsvormen vaak beter voorbereid op de grillige gevolgen van de pandemie.

Maar ook bij alternatieve toetsvormen lijkt de prestatie centraal te staan. Dit lijkt vooral het geval als het toetsen zich richt op het resultaat en minder op het leren zelf. Daarnaast moet een cursus of blok vaak nog steeds eindigen in een cijfer, de zogenoemde objectieve maatstaf om het leren te meten en om onderscheid te kunnen maken in de mate van leren van studenten. Dit zit helemaal ingebakken, zowel in onze kwaliteitssystemen, als in de hoofden en gewoonten van docenten en studenten: 'Zonder eindcijfer is het het ploeteren niet waard.'

Met zo'n enorme prestatiedruk is het eigenlijk een wonder wat onze studenten in de huidige tijd voor elkaar boksen. Zien wij dit talent wel en beoordelen wij dit op waarde? Deze generatie

studeert, werkt, woont thuis, forenst, geeft mantelzorg, sport, volgt thuis online onderwijs, spreekt gemiddeld drie talen én probeert een sociaal leven vorm te geven in de weinige uren die nog over zijn. Dat is een kunst op zich.

Ons onderwijs en de toetscultuur zouden mee moeten bewegen met de uitdagingen waar jonge mensen en onze maatschappij de komende jaren voor staan. En dat kán. Onderwijsinnovatie is de noodzakelijke kracht achter wendbaarder en veerkrachtiger onderwijs, passend bij de multitaskende student van nu en de toekomst. Docenten moeten de ruimte krijgen om te experimenteren met een minder toetsgestuurde en meer duurzame en gezonde leeromgeving, zodat zij met liefde en passie kunnen bijdragen aan de persoonlijke en professionele ontwikkeling van studenten. Op termijn zullen studenten aan onze maatschappij teruggeven wat wij er nu in investeren. En wij zullen hen dankbaar zijn.

Geschreven door: Soemitro Poerbodipoero, Klaasjan Visscher en Sabine Uijl van het Comenius Netwerk (netwerk van onderwijsvernieuwers in het hoger onderwijs).

Toets minder en anders

De toetscultuur in het onderwijs zorgt voor een verkeerde focus binnen het onderwijs en beperkt de brede ontwikkeling van jongeren. Het kan ook anders, zoals het mbo bewijst. Daar werken scholen veel met eindprojecten, waarbij studenten tijdens een praktijkopdracht alles in de praktijk moeten brengen wat ze geleerd hebben. Vaak is dit ook uitgesmeerd over een langere periode. Een eindproject wordt vervolgens niet beoordeeld met een cijfer, maar met een 'onvoldoende' of een 'goed'. Doordat studenten zich niet kunnen en hoeven te onderscheiden met een hoog cijfer, voelen ze minder prestatiedruk tijdens hun studie dan scholieren en studenten in het hoger onderwijs. Bovendien staan het leerproces en de ontwikkeling van jongeren meer centraal in plaats van de cijfers op het diploma. Het zou een enorme stap vooruit zijn als deze aanpak ook een plek krijgt in het voortgezet en hoger onderwijs.

We moeten ervoor zorgen dat de school een plek is waar het vergaren van kennis en vaardigheden telt; voor veel scholieren voelt dat op dit moment niet meer zo. Scholen kunnen de druk verminderen door minder te toetsen. Vooral het geven van cijfers komt sterk naar voren als oorzaak van schooldruk.⁴ Het doen van projecten die verschillen de vakken raken kan al een oplossing zijn. Zo zijn jongeren interactief bezig met kennis opdoen en hoeven ze niet voor elk vak een aparte toets te maken. Scholen kunnen de nadruk op cijfers beperken door meer gebruik te maken van formatieve evaluatie, waarbij de nadruk ligt op inzicht in de voortgang van de individuele scholier en wat er

4. Vermeulen, W., T. Schwartz, S. Hoekstra & M. Kleinjan, *Druk in het voortgezet onderwijs, onderzoek naar oorzaken van schooldruk in het voortgezet onderwijs*, 2021, zie www.jobmbo.nl/mboers-hebben-behoefte-aan-studentenactiviteiten-maar-woorden-vaak-uit-gesloten.

nodig is om zijn of haar doelstelling te realiseren. Het leren van fouten is belangrijk en op dit moment is daar nog te weinig ruimte voor. Dit sluit goed aan bij het bieden van maatwerk binnen het onderwijs. Daarnaast blijken scholieren en studenten het nakijken van toetsen en het krijgen van persoonlijke feedback ook belangrijk te vinden, zo blijkt uit het Toetscultuur-verslag van het LAKS.⁵ In het ideale toetssysteem zou gericht naar de behoeftes van een scholier moeten worden gekeken.

Keuzedruk

De meeste jongeren zijn tussen de 16 en 19 jaar als ze beginnen met studeren. Dat is een leeftijd waarop ze meestal nog niet helemaal weten wat ze leuk vinden, waar ze goed in zijn en wat ze belangrijk vinden. Het is daarom niet vreemd dat jongeren het moeilijk vinden een goede studiekeuze te maken en soms ook een keuze maken waar ze spijt van krijgen. Dit zou geen enkel probleem zijn als jongeren de ruimte zouden krijgen om vervolgens zonder al te grote gevolgen iets anders te kiezen. Helaas is dat vaak niet het geval en dat leidt tot keuzestress en prestatiedruk. Hiervoor zijn twee boosdoeners aan te wijzen: de financiële positie van jongeren en het (onjuiste) imago dat aan verschillende opleidingsniveaus hangt.

De financiële positie van jongeren

De studiekeuze is voor veel scholieren een moeilijk moment. Met zoveel verschillende opties op het mbo, hbo en de universiteit zien ze soms door de bomen het bos niet meer. Het is ook lastig inschatten of een studie bij je past, omdat je dat pas echt weet als je eraan bent begonnen. Een studie kiezen die later toch niet bij iemand blijkt te passen, is daarom geen uitzondering.

Hoewel van studie wisselen in principe geen probleem zou moeten zijn, hebben veel studenten het gevoel dat dit wel zo is. Vooral studenten onder het leenstelsel hebben hier de afgelopen jaren last van gehad. Van studie wisselen betekende voor hen vaak een paar duizend euro extra studieschuld. Met dat in het achterhoofd is het niet gek dat scholieren bij hun studiekeuze het gevoel hebben dat ze direct goed moeten kiezen.

Het leenstelsel wordt vanaf 2023 afgeschaft, maar daarmee is de kous niet af. De financiële positie van jongeren staat ook op andere manieren onder druk. Scholieren en studenten tot 21 jaar verdienen nog steeds een laag minimumjeugdloon. En ook het minimumloon voor iedereen vanaf 21 jaar is relatief laag in vergelijking met de doorgeschoten huurprijzen en sterke inflatie. Bovendien is het voor studenten in onzelfstandige woningen nog steeds onmogelijk om huurtoeslag aan te vragen puur vanwege hun woonvorm.

5. Zie www.jobmbo.nl/mboers-hebben-behoefte-aan-studentenactiviteiten-maar-words-vaak-uit-gesloten

Het gevolg is dat het salaris van de latere baan een steeds belangrijkere rol speelt in de studiekeuze van jongeren. Maar een goed salaris is geen goede motivatie voor een studie of een baan. Bij de studie- en carrièrekeuze zou de intrinsieke motivatie van een scholier centraal moeten staan. Dat is op de lange termijn de beste manier om een gelukkig leven te leiden en op een betekenisvolle manier bij te dragen aan de maatschappij. Een betere financiële positie voor jongeren zou al een grote stap vooruit zijn om dit te bereiken. Daarvoor is het essentieel dat het minimumloon wordt verhoogd, de huurtoeslag wordt uitgebreid, dat er meer en betere stagevergoedingen komen en dat er een goed nieuw studiefinancieringsstelsel komt.

Imago opleidingsniveaus

Naast de financiële positie van jongeren, speelt ook het imago van verschillende opleidingsniveaus een grote rol in de studiekeuze. Vooral het middelbaar beroepsonderwijs heeft een slecht imago en krijgt weinig waardering van jongeren. Ondanks dat mbo-studenten sinds 2020 studenten heten en niet langer deelnemers, hebben zij nog lang niet dezelfde rechten en mogelijkheden als studenten in het hoger onderwijs. Zo worden mbo-studenten nog regelmatig uitgesloten van studentenactiviteiten en komen zij soms ook niet in aanmerking voor studentenwoningen. Uit een onderzoek van JOB-mbo⁶ komt naar voren dat meer dan de helft van de mbo'ers (54%) zich niet welkom voelt bij studentenkroegen, studentenhuizen en studentenactiviteiten. Veel studenten hebben hier wel behoefte aan, blijkt uit hetzelfde onderzoek:

‘Het is algemeen bekend dat dit meer is voor de universiteit of het hbo.’

‘Op het mbo krijg je niks mee van het “leuke studentenleven”.’

‘Het voelt soms dat je als mbo'er niet als volledige student wordt gezien.’

‘Het is altijd alsof wij als minderwaardig worden gezien door andere studenten.’

‘Hoe theoretischer, hoe beter’, lijkt het motto van deze tijd te zijn. Dat heeft gevolgen voor zowel scholieren als studenten. Al op de basisschool proberen kinderen, soms onder druk van ouders, met bijles een ‘beter’ advies te krijgen. Dit schaduwonderwijs speelt op de middelbare school nog een veel grotere rol. Met prijzige bijlesbureaus, examentrainingen en huiswerkbegeleiding proberen middelbare scholieren soms wanhopig te voorkomen dat ze niet ‘afzakken’ naar een ‘lager niveau’.

6. Zie www.jobmbo.nl/mboers-hebben-behoefte-aan-studentenactiviteiten-maar-words-vaak-uit-gesloten.

Ook mbo-studenten zelf hebben vaak last van het slechte imago van hun opleidingsniveau. Zij krijgen hierdoor soms het idee dat het mbo niet goed genoeg is en dat doorstromen naar het hbo automatisch een betere toekomst zou geven. Mbo-studenten voelen daardoor druk om door te studeren.

Dat doorstromen naar het hbo voor een betere toekomst zorgt, is overigens niet helemaal waar. De kans op een baan na het mbo verschilt per opleiding. Neem de technieksector. Die sector is niet heel populair onder jongeren én hun ouders. Het aantal nieuwe studenten mbo-techniek is gedaald van 49.100 in 2006 naar 39.700 in 2020. Als starter in de installatietechniek voor de zonnepanelen kan je € 2300 per maand verdienen. Als je snel doorgroeit, zit je rond de € 3000-3300. Dit is veel meer dan het gemiddelde mbo-startsalaris van € 1500-1800 euro per maand. Het gebrek aan animo lijkt te liggen aan het salaris of de vraag vanuit de maatschappij. Beelden van logge fabriekshallen, vuile werkomstandigheden en eenzijdig werk lijken te overheersen bij de gedachte aan het mbo. Terwijl zulke banen door de automatisering hun bestaansrecht zullen verliezen, hoeft de technieksector daar niet voor te vrezen.

Het is zorgwekkend dat er zo wordt neergekeken op het mbo. Scholieren proberen hierdoor met man en macht te voorkomen dat ze naar het mbo moeten, terwijl dat voor hen misschien wel de best passende opleiding zou bieden. Mbo-studenten voelen een hoge druk om door te stromen naar het hbo, omdat zij het gevoel hebben anders geen volwaardige student te zijn. Deze vorm van prestatiedruk zorgt niet alleen voor ongezonde stress bij jongeren, maar leidt er ook toe dat jongeren niet de opleiding gaan doen die bij ze past. In het huidige coalitieakkoord wordt gelukkig ook al gesproken over de bevordering van gelijke behandeling van mbo'ers, hbo'ers en wo'ers. Het is voor alle studenten van groot belang dat dit ook echt doorgevoerd wordt.

Voorlichting en begeleiding

Die onjuiste beeldvorming kan ondervangen worden door scholieren en studenten goed en eerlijk voor te lichten. Dat begint al bij de middelbare school, bij de decaan. De decaan staat ook wel bekend als de studiekeuzeprofessional. Scholieren kunnen aankloppen bij de decaan voor al hun vragen over de vaak gevreesde sprong van het voortgezet onderwijs naar het vervolgonderwijs. Het is niet gemakkelijk om als scholier wegwijst te worden in opleidingsland. Het aantal studies waaruit je kan kiezen, is enorm toegenomen de afgelopen decennia. Dat kan veel keuzestress opleveren. Een verkeerde keuze maken, zou niet erg moeten zijn. Sterker nog, van fouten leer je, is het cliché. Maar als een student eenmaal een richting heeft gekozen, blijkt het lastig om te switchen.

De toename in het opleidingsaanbod kan verklaard worden door de arbeidsmarkt, waar al jaren steeds verder gespecialiseerd wordt. Het gevolg is dat scholieren vergelijkbare opleidingen moeten zoeken bij verschillende onderwijsinstellingen in verschillende steden. De studievoorlichting kan echter bestaan uit verkapte verkooppraatjes en gekleurde beelden.

Hoe kunnen we scholieren meer handvatten geven om de vervolgkeuze eenvoudiger te maken? Overzichtelijke en transparante voorlichting over de te maken studiekeuzes is dé voorwaarde om de scholier op de juiste plek te krijgen. Daarom is het waardevol om als scholier mee te lopen met een student om een alledaagse studiedag mee te maken. Daarnaast zijn er instellingen die scholieren huiswerk en toetsen toesturen om ze een inkijkje te geven in het studeren.

De organisatie van goede voorlichting ligt ook bij de decaan op de middelbare school. Op veel middelbare scholen krijgen vwo-leerlingen alleen voorlichting over universitaire opleidingen en niet over hbo-opleidingen. Dit werkt het eerdergenoemde motto 'hoe theoretischer, hoe beter' in de hand. Veel universitaire studenten zijn niet geïnteresseerd in het bedrijven van wetenschap en zouden beter op hun plek zijn bij een hbo-studie. Maar daar zijn ze niet over voorgelicht.

Naast voorlichting vooraf, speelt ook begeleiding tijdens de studie een belangrijke rol bij studiesucces. Binding met medestudenten, de opleiding en de instelling is daarvoor essentieel, maar ontbreekt steeds vaker. Docenten hebben te weinig tijd om studenten van persoonlijke feedback te voorzien. Studiebegeleiders moeten zich richten op zoveel studenten, dat ze hen nauwelijks kennen. Ook studenten voelen zich steeds anoniemer te midden van de zeshonderd andere studenten die tijdens een college aanwezig zijn. In het mbo voelen studenten zich soms ook productiemachines met als eindbestemming de arbeidsmarkt. Een studie zou daarentegen moeten voelen als een gemeenschap waarin studenten, docenten en studiebegeleiders elkaar kennen en zich welkom voelen. Dit voorkomt niet alleen eenzaamheid onder studenten, maar stimuleert ook de kwaliteit van onderwijs. In kleinere klassen, waar meer aandacht is voor individuele studenten, is ook meer tijd en ruimte om vragen te stellen, discussies aan te gaan en feedback te krijgen van docenten.

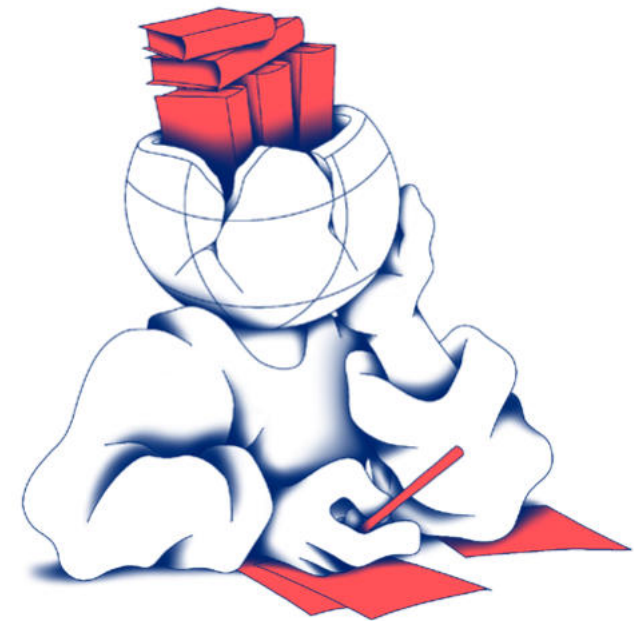
Alternatief voor het bindend studieadvies

Het coalitieakkoord spreekt van een milder bindend studieadvies (BSA). 'Studenten die in het eerste jaar niet de BSA-norm halen, krijgen de kans om in het tweede jaar de puntennorm alsnog te halen', staat in het nieuwe akkoord. Dat zorgt ervoor dat opleidingen het studieadvies weer kunnen gaan gebruiken zoals het ooit bedoeld was, namelijk als middel om studenten op de juiste plek te krijgen.

Er zijn studenten die enorm gebaat zijn bij begeleiding, zeker in de eerste fase van de studie. Een mildere vorm van het BSA wordt onder andere al toegepast bij enkele opleidingen van hogeschool Windesheim. Dit komt erop neer dat leerlingen die niet aan de gestelde BSA-norm voldoen, de kans hebben om hun achterstallige studiepunten uit het eerste jaar in te halen. Naast het inhalen van de achterstallige studiepunten, krijgen studenten in de resterende tijd van de periode(s) de mogelijkheid om een extra cursus te volgen. Pas zodra de studenten hun achterstand hebben weggewerkt, kunnen zij doorstromen naar het tweede studiejaar.

Bij het afgeven van het BSA kijken opleidingen niet alleen naar cijfers, maar ook naar studiehouding, gedrag en motivatie. Dit maakt het BSA in het hoger onderwijs anders dan in het middelbaar beroeps-onderwijs, waar vooral de behaalde studiepunten leidend zijn. Waar het hier aan schort, is dat de criteria voor het BSA in het mbo voor zowel studenten als medewerkers niet altijd duidelijk zijn. Dat vergroot de kans op een subjectieve invulling bij het afgeven van het BSA, waardoor studenten zich moeilijk kunnen verweren tegen een negatief studieadvies. Daarnaast blijkt dat mbo-instellingen zich niet altijd houden aan de wettelijke procedures. Zo wordt de afgifte van het BSA niet altijd beperkt tot het eerste jaar van de opleiding, worden er BSA's zonder waarschuwing afgegeven en krijgen studenten vaak geen nazorg bij de uitschrijving na een negatief BSA.

Een mildere vorm van het BSA en de daarmee gepaard gaande begeleiding kan worden gezien als een dialoog tussen de studenten en de instelling. Dat stukje persoonlijke interactie kan ervoor zorgen dat je je als student meer thuis voelt binnen de instelling. Het doel van een studieadvies moet zijn om studenten te begeleiden en verder te helpen ontwikkelen binnen de opleiding.

*Het is niet de bedoeling
dat leerlingen alleen
leren om de toets te
kunnen maken*

Conclusie

Net als veel westerse landen proberen we in Nederland onze samenleving zo veel mogelijk als een meritocratie in te richten. Dit heeft grote voordelen. Zo hebben grondwettelijk gezien alle mensen gelijke waarde onafhankelijk van afkomst, uiterlijk of geloof. Nadelen van de meritocratie zijn er echter ook. Een samenleving waarin alleen prestaties tellen levert immers meer druk op om te presteren. Dit levert vooral verliezers op. Al krijgen jongeren het voor elkaar om alle ballen hoog te houden, dan blijft toch de angst bestaan om vroeg of laat door de mand te vallen. Voor mensen die om wat voor reden dan ook de prestatiecultuur niet kunnen bijbenen, voelt het alsof ze falen. In een samenleving waar alles mogelijk is als je maar hard werkt, moet het haast wel je eigen schuld zijn als dat niet lukt. Dat is natuurlijk niet waar. Succes hangt ook af van toeval, geluk of je uitgangspositie. Veel meer dan we eigenlijk willen toegeven.

Toch blijven we jongeren afrekenen op hun prestaties. Op school moeten leerlingen hoge cijfers halen voor ontelbaar veel toetsen. Alleen het behalen van een universitair diploma is nog goed, maar zelfs niet goed genoeg. Een lang cv met vrijwilligersfuncties, extra activiteiten en cum-laudebeoordelingen is ook nodig. Lukt dat niet? Dan ondervinden jongeren daarvan zelf de gevolgen. Wie niet genoeg studiepunten haalt, wordt van de opleiding gestuurd en maakt meteen meer schulden. Wie geen hoge cijfers haalt, komt niet door de selectie van de vervolgopleiding. Wie geen cv opbouwt, heeft veel meer problemen om een baan op niveau te vinden.

Dat moet en kan anders. Het aanpakken van de toetscultuur, verbeteren van het imago van opleidingsniveaus en het verbeteren van de begeleiding bij studie- en loopbaankeuzes zijn hierin essentieel. Het haalt niet alleen de druk weg bij jongeren, maar ze zullen zich er ook meer gewaardeerd door voelen. Niet om wat ze doen, maar om wie ze zijn.

Het onderwijs is met de focus op cijfers, diploma's en prestaties een stressvolle plek geworden voor jongeren. Ze moeten steeds harder rennen om op dezelfde positie te blijven. Dat moet echt anders. Het onderwijs moet een plek zijn waar jongeren en hun ontwikkeling centraal staan. Een plek waar jongeren zich veilig en thuis voelen in plaats van dat ze faalangst voelen. Het onderwijs moet een plek worden waar jongeren kunnen worden opgevangen in plaats van door de mand vallen.

Colofon

Namen jongerenorganisaties

Landelijk Aktie Komitee Scholieren (LAKS)
Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB)
Landelijke studentenvakbond (LSVb)
Interstedelijk Studenten Overleg (ISO)

Vanwege het jongerenperspectief dat in de bundel centraal staat, heeft de Onderwijsraad zijn plek in de bundel aan deze vier jongerenonderwijsorganisaties gegeven.

Auteurs namens deze organisaties

Iben Maas
Quin Blokzijl
Joshua de Roos
Bjorn Blom

Raadpleging jongeren

LAKS, JOB, LSVb en ISO bestaan uit jongeren, onderhouden veel contacten met jongeren en doen onderzoek onder jongeren. De auteurs van deze bijdrage zijn jong en daarmee zelf ook ervaringsdeskundigen.

Contactgegevens

Landelijk Aktie Komitee Scholieren (LAKS)
Drieharingstraat 6
3511BJ te Utrecht
T 030 7900 910
info@laks.nl
www.laks.nl

©LAKS
Utrecht, 2022

Raad voor Cultuur

De Raad voor Cultuur is het wettelijke advies-
orgaan van de regering en het parlement op het
terrein van kunst, cultuur en media. De Raad
is onafhankelijk en adviseert, gevraagd en
ongevraagd, over actuele beleidskwesties en
subsidieaanvragen.

IN
DE
FILE
OP
EEN
VERSPERDE
WEG

IN DE FILE OP EEN VERSPERDE WEG

HOE JONGE KUNSTENAARS EN CREATIEVEN HUN START IN DE SECTOR ERVAREN

Introductie

‘Een dragend element in een kansrijke samenleving is de culturele sector. Cultuur inspireert, zet aan tot vernieuwing en brengt mensen bij elkaar. Daarom investeert dit kabinet in een versterking van cultureel ondernemerschap en de positie van mensen die in deze sector werken. We voeren een beleid dat cultuur dichterbij mensen brengt, met speciale aandacht voor jongeren.’

‘De infrastructuur is kapot, overhoop. Het werkveld voelt als in doomsday-films: er is een tornado of astroïde geweest. Je komt er niet doorheen. Je rijdt op een weg die compleet versperd is. Daar worstel ik persoonlijk mee. Je komt nergens.’

Twee citaten uit het begin van 2022. Het eerste van premier Rutte, uitgesproken als onderdeel van de regeringsverklaring. Het andere van een jonge kunstenaar die na afronding van een kunstvakopleiding in coronatijd alles op alles zet om aan de bak te komen als maker van cultuur. Wat de lezer ook van deze citaten vindt, ze duiden in ieder geval op een grote discrepantie tussen de politieke ambities van het nieuwe kabinet en de harde werkelijkheid waar jonge makers zich mee geconfronteerd zien.

We maakten ons als Raad voor Cultuur al eerder grote zorgen om de positie van jonge kunstenaars.² Degenen die afstudeerden in coronatijd of net voordat de crisis uitbrak, hebben moeite om hun werkpraktijk op poten te zetten. Hun positie op de arbeidsmarkt is zwak, hun financiële positie bedroevend.³ Voor een deel van deze groep starters gelden de coronamaatregelen heel direct als drempel: neem de acteur voor wie de deuren van het theater maanden gesloten bleven of de beeldend kunstenaar met een expositie zonder publiek. Maar indirect heeft de crisis ook op andere, meer onzicht-

bare manieren nare consequenties. Jonge makers hebben, als ze de eerste stappen in hun professionele carrière zetten, veel baat bij het opbouwen van een netwerk en aansluiting zoeken bij bestaande groepen en instellingen. Al deze zaken zijn ernstig bemoeilijkt door de coronacrisis. Waar de arbeidsmarkt voor beginnende kunstenaars en creatieven ook al vóór 2020 niet gemakkelijk was, heeft de crisis de situatie voor velen uitzichtloos en grauw gemaakt. Daar komt nog bij dat er sprake is van een grote filevorming door uitgesteld cultureel aanbod in de programmering van presentatieplekken, waardoor de kansen om werk te kunnen tonen kleiner zijn dan voorheen, zeker voor beginnende en dus nog onbekende kunstenaars. Ten slotte raakt het jojoën met de coronamaatregelen deze groep zwaar: de totale onvoorspelbaarheid en het feit dat ze nog geen weerstandsvermogen hebben, maken jonge kunstenaars extra kwetsbaar.

Uit onderzoek in mei 2020 naar recent afgestudeerden in tijden van corona bleek al dat het door de pandemie en beperkende maatregelen pittig is om aan de slag te komen in de sector:

‘Allereerst blijken afgestudeerden werkzaam in artistieke beroepen beduidend zwaarder te zijn getroffen door de coronacrisis dan afgestudeerden van andere sectoren. Meer dan de helft van de werkenden in artistieke beroepen (58%) gaf in mei aan een toename in angst voor verlies van werk te ervaren en 39% gaf aan meer financiële problemen te hebben dan voor de coronacrisis. Bijna de helft (48%) van de werkenden in deze beroepen gaf aan minder uren te werken tijdens de crisis dan ervoor. Zo’n 67% van de werkenden in artistieke beroepen die minder uren zijn gaan werken hebben die uren niet doorbetaald gekregen, en 55% van de groep die meer uren zijn gaan werken hebben die extra uren niet uitbetaald gekregen. Werkenden in deze beroepen gaven bovendien aan met beduidend meer stress thuis te kampen dan voor de crisis (36%). 55% was van mening dat hun werktaken door de coronacrisis moeilijker zijn geworden en een minderheid (45%) gaf aan vertrouwen te hebben in hoe de overheid omgaat met de crisis.’⁴

De cijfers geven geen optimistisch beeld van de uitgangspositie van jonge makers aan het begin van de crisis. We hebben als raad steeds geadviseerd om zo veel mogelijk maatwerk toe te passen bij generieke en specifieke noodsteunpakketten. Hoewel de overheid veel heeft gedaan, bleek dat de noodsteun niet altijd op het juiste moment of op de juiste plek, of zelfs helemaal niet aankwam.⁵ Hoe was dat voor jonge, startende makers in de cultuursector?

In onze adviezen spreken we meestal over jongeren, vaak op basis van data en statistieken. We vinden het belangrijk om ook met jonge-

1. Rutte, M., *Regeringsverklaring*, dinsdag 18 januari 2022.

2. Raad voor Cultuur, *Onderweg naar overmorgen*, Den Haag: 2020, en *Sterker uit Corona*, Den Haag: 2021.

3. Raad voor Cultuur i.s.m. de SER, *Passie gewaardeerd*, Den Haag: 2017.

4. Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, *Hbo’ers in tijden van corona*, Maastricht: juni 2020.

5. Boekmanstichting, SiRM en Significant APE, *Ongelijk getroffen, ongelijk gesteund. Effecten van de coronacrisis in de culturele sector*, Amsterdam: mei 2021.

ren te spreken en het verhaal rechtstreeks van hen te horen, temeer omdat ze vanwege de pandemie en de lockdowns uit het zicht verdwijnen. Hoe voelen ze zich? Wat overkomt hun? Hoe pakken ze het aan? Wat doet het met hun creatieve ontwikkeling? Hebben ze hulp nodig in hun worsteling om tijdens de coronacrisis een start te maken met hun creatieve loopbaan? We spraken, verdeeld over vier focusgroepen, ongeveer veertig starters in de culturele en creatieve sector over welke belemmeringen, problemen, maar ook mogelijke oplossingen zij tegenkomen in de periode na hun afstuderen.

De gesprekken waren openhartig en informatief. Ze geven veel kleur aan wat op papier al duidelijk was: de situatie van startende kunstenaars is zorgelijk. Een beeldend kunstenaar die vier keer een expositie opbouwde en weer moest afbreken; een muzikant die optredens zag verdampen en inmiddels zijn ambities als maker opzij heeft gezet; een kunstenaar die weer naar het ouderlijk huis is teruggekeerd.

Tegelijkertijd spraken deelnemers over de verantwoordelijkheid die ze voelen om hun rol in de samenleving als maker invulling te geven en hun publiek te blijven bereiken. Ze spraken over solidariteit onderling en met andere groepen in de samenleving. Maar er was ook veel (financiële) stress, moedeloosheid en er waren veel gevoelens van isolement en eenzaamheid. Een aantal deelnemers sprak van burn-outklachten. In die omstandigheden is artistieke ontwikkeling nagenoeg onmogelijk.

We zijn de deelnemers zeer dankbaar voor hun openheid. Andersom merkten veel van de starters op dat het fijn is om met gelijkgestemden van gedachten te kunnen wisselen. Deze gesprekken vullen juist in deze tijd de leegte die de coronacrisis in de sector achterlaat. We spraken voor dit stuk ook met een aantal bestuurders van kunstvakopleidingen.

De verzameling gesprekken geeft een goed eerste beeld van wat jonge starters meemaken in een periode waarin de culturele wereld grotendeels op slot zit. Van beeldend kunstenaars tot theatermakers, van docenten cultuureducatie tot dansers, van musici tot grafisch ontwerpers: de groepen reflecteren de breedte van het culturele veld dat de raad tot zijn adviesdomein rekent. De coronacrisis valt niet iedere kunstvorm even zwaar. In de (grafisch) ontwerpsector en in de architectuur bijvoorbeeld konden zaken min of meer ongehinderd doorgaan, net als in het erfgoeddomein. Technisch geschoolden ervaren dat er werk te over was. Docenten muziek of dans hadden het al zwaarder, zij moesten hun leerlingen tegen de klippen op blijven motiveren. Uit de focusgroepen klinkt echter ook dat lesgeven juist een alternatieve bron van inkomsten was voor autonoom kunstenaars. De groep makers heeft het slechtste perspectief, omdat de

mogelijkheden om werk te tonen, wegvielen. Beeldend kunstenaars, maar zeker ook de podiumkunstenaars bevinden zich in een benarde situatie. Hieronder volgt een bespreking van de uitkomsten van de focusgroepen, geanonimiseerd en per thema geordend – eerst de knelpunten, daarna mogelijke oplossingen.

Een moeizame start

De tijd waarin je je eerste stappen in het professionele werkveld zet, bijvoorbeeld net na het afstuderen, is een bijzondere en bepalende periode voor het verloop van de rest van je loopbaan. Er moet veel gebeuren: naam maken in de kunstwereld en bij curatoren en programmeurs, jezelf professioneel en zakelijk verder ontwikkelen, publiek opbouwen. Het is vergelijkbaar met het halen van je rijbewijs: met het papiertje op zak ben je nog geen volwaardig chauffeur, je moet eerst nog de nodige rijervaring opdoen. Meters maken als starter in de culturele sector was zelfs vóór de coronacrisis al best een uitdaging, en eentje waarbij de kunstenaar grotendeels op zichzelf is teruggeworpen.

Er zijn verschillende manieren om een begin te maken met het opbouwen van een carrière. Dat kan bijvoorbeeld door aansluiting te vinden bij een bestaande organisatie om daar ervaring op te doen. Uit de focusgroepen klinkt dan ook veelvuldig: als een grotere kunstinstelling mij niet onder haar hoede had genomen, was het nog moeilijker geweest om er iets van te maken. Dit voorbeeld onderstreept het belang van ontwikkelplekken voor starters in de culturele sector.

‘Ik heb geluk als maker aangesloten te zijn bij een bekende theaterclub. Als maker/speler ben je voor mijn gevoel erg afhankelijk van grotere instellingen. Ik zie dat anderen dat geluk niet hebben en zonder werk thuis zitten. Ik ben eigenlijk de uitzondering.’

Er is voor deze zaken slechts een beperkte beschikbare tijd; voor je het weet ben je niet meer het frisse aanstormend talent. Dat levert een grote druk op om werk te tonen aan het publiek en aan professionals in je werkveld. Dat begint al bij het afstuderen: in veel gevallen zijn afstudeershows een belangrijk moment om voor het eerst buiten de muren van de kunstacademie te treden met je werk. Vervolgens ga je zelfstandig verder met het ontwikkelen en presenteren van je creaties. In de podiumkunsten gebeurt dat veel op festivals en in de kleine zalen van de theaters. Als musicus sluit je je misschien aan bij een orkest of ensemble of begin je er zelf een. In de beeldende kunst is het belangrijk om je werk op (groeps)tentoonstellingen te laten zien. Je moet je profileren en een netwerk opbouwen. Zo bouw je bekendheid op bij je publiek. Door de coronacrisis is dit in veel gevallen nagenoeg onmogelijk.

*‘Het nadeel is dat je het nergens fysiek kan laten zien, daar-
door mis je de oprechte reactie van publiek, wat jou doet groei-
en. En doordat je niet zichtbaar bent, verkoop je niets en dat
zorgt ervoor dat je afhankelijk bent van bijbaantjes. Omdat er
meer tijd zit in bijbaantjes, verlies je tijd voor je eigen werk en
wordt het een soort vicieuze cirkel waarin je terechtkomt. Die
wil ik doorbreken.’*

Er spelen daarbij verscheidene zaken een rol: enerzijds waren de presentatieplekken **lange periodes simpelweg dicht** tijdens lockdowns. Online producties moesten soelaas bieden; een aantal opleidingen verving de gebruikelijke live activiteiten door online afstudeershows. Dat werd gewaardeerd, maar de starters merken ook op dat online vooralsnog een slap aftreksel is van de live beleving. Een live publiek geeft energie en fysiek samenkomen biedt mogelijkheden tot netwerken die er online minder zijn. Bovendien vormt bij sommig werk aanraking een belangrijk deel van de ervaring, zoals bij textiel. Een digitale tentoonstelling is daardoor niet altijd zinvol.

Online werken is ook nog geen volwaardig alternatief in termen van inkomsten. Aan livestreaming houd je als musicus een goede opname, maar een dun belegde boterham over. Je neemt het programma eenmalig op en wie het wil zien, koopt een kaartje. Daar blijft het bij: van een tournee van tien concerten staat er nog maar één overeind.

*‘Het afstuderen in coronatijd betekende voor mij een vrij
abrupte overgang naar veel thuis en online aan de studie
werken. Het eindrecital vond plaats met filmpjes en een
online evaluatiegesprek. Deze omschakeling vergde heel wat
creativiteit en energie, zowel vanuit het conservatorium als de
studenten en kon ertoe leiden dat de coaching en verbonden-
heid vanuit de opleiding minder voelbaar was.’*

Daarnaast moet je **aan je naamsbekendheid bouwen** en je product in de markt zetten. Programmeurs en curatoren hebben nu niet de kans je te ontdekken en zullen je daarom niet snel op het programma zetten. Jonge makers moeten hun uiterste best doen om een voet tussen de deur te krijgen bij speelplekken, maar de crisis ontnemt hun die kans. Een deelnemer vertelt zich bij een programmeur van een bekend theater te hebben gemeld om in contact te komen over een samenwerking; deze programmeur beantwoordde pas een heel jaar later de mail. Sommige starters merken ook dat het niet kunnen zien van andermans werk een blokkade vormt voor inspiratie en verdere ontwikkeling. Het ontbreekt hun aan een gevoel van saamhorigheid, ze krijgen moeilijk vat op de artistieke signatuur van hun generatie.

*‘Als de theaters opengaan, spelen we allemaal tegelijk. Je kan
dan geen werk van anderen zien. Je hoort oudere makers
wel eens hun eigen generatie beschrijven, wat er toen speelde.
Dat hebben wij niet, geen idee wat er artistiek leeft.’*

En ten laatste: er is sprake van **een groot stuwmeer** van producties, tentoonstellingen en concerten. Omdat er al zoveel op de plank ligt, is er minder tot geen plek voor nieuwe makers. Dat heeft ermee te maken dat eerder geproduceerd werk voorrang krijgt, maar ook dat podia en zalen vrezen dat het publiek minder snel terug zal keren dan voor de crisis. Dat weerhoudt de programmeurs ervan om risico's te nemen en onbekend talent op de planken te zetten: het publiek is eerder geneigd kaarten te kopen voor een vertrouwde naam dan voor een nieuwe maker. Een complicerende factor hierbij is dat er een beperkte periode is waarin je als kunstenaar voet aan de grond kan krijgen. Daarna is het aan de volgende groep jonge makers. Veel van de deelnemers omschrijven zich als verloren generatie, die alweer voorbijgestreefd wordt door de volgende lichten.

*‘Ik werd gewaarschuwd: volgende zomer nieuwe lichting.
Dan moet je naam gemaakt hebben.’*

Dit alles leidt tot verslagenheid en vermoeidheid onder een groot deel van de geïnterviewden. Meerdere deelnemers ervaren burn-outklachten of vertellen van collega's 'die het niet meer redden'. De creatieve ontwikkeling stukt. Een aantal deelnemers overweegt zelf ook de sector te verlaten en vrijwel iedereen kent relatief veel studiegenoten die dat al gedaan hebben.

*‘Ik ben al een tijd op zoek naar het gevoel van voldane moeheid.
Nu ben ik alleen futloos. Ik moet wel bezig blijven, anders gaat
mijn niveau omlaag.’*

Er bestaat twijfel over het bestaansrecht als kunstenaar, zeker als politici gemakkelijk lijken op te roepen om ander werk te gaan doen. Dat soort uitlatingen dragen eraan bij dat de jonge makers zich niet gewaardeerd voelen, ondanks dat ze een rotsvast geloof hebben in het belang van kunst en cultuur voor de samenleving. Het kost hun moeite om steeds maar weer uit te leggen waarom wat zij doen belangrijk is. De meeste deelnemers willen hoe dan ook doorgaan met het bereiken van hun publiek en met hun creatieve ontwikkeling, juist omdat zij het belang van cultuur voor de samenleving en het welbevinden zien. Dat motiveert om, naar eigen zeggen, soms tegen beter weten in door te gaan.

‘Het grootste probleem is dat deze sector zich constant moet bewijzen en steeds maar gedwongen wordt te wijzen op het maatschappelijk belang. Ik hoop dat er meer vertrouwen komt in de sector, en dat ervan uit wordt gegaan dat hij waardevol is.’

Wat helpt?

‘Soms hoor je mensen zeggen dat er nu eenmaal weinig plek is voor componisten in Nederland. Dit vind ik echt schrijnend. Het lijkt me een gevolg van een lage waardering van cultuur en minimaal muziekonderwijs op scholen. Want hoe mooi zou het zijn als we een rijkdom hadden van zoveel verschillende muziek, waarvan nog eeuwen kan worden genoten?’

Een belangrijk onderwerp in de gesprekken is de rol van opleidingen. Een veelgehoorde wens is dat de kunstvakopleidingen meer aandacht zouden besteden aan het voorbereiden van de student op een bestaan als zzp’er in de culturele sector, vaak de enige manier om actief te zijn in het werkveld. Het ontbreekt de afgestudeerden naar eigen zeggen vaak aan zakelijke expertise, bijvoorbeeld kennis over het schrijven van subsidieaanvragen of inzicht in het vragen van redelijke prijzen voor kunstwerken. Er gaan nadrukkelijk stemmen op om deze onderwerpen uitvoeriger te behandelen, naast de artistiek-inhoudelijke vakken. Daarbij opperen de deelnemers dat professionals uit het werkveld kan worden gevraagd om gastlessen te geven; er zit nu een te groot gat tussen het curriculum en de zakelijke kant van het artistieke pad dat je als beginnend kunstenaar wilt bewandelen.

‘Ik ben heel erg tevreden en had me geen betere opleiding kunnen wensen op artistiek vlak. Het enige wat echt beter kan is het aanbod aan theoretische lessen, met name waarbij we leren over de broodnodige “knowhow” van het werkveld als maker.’

Starters zijn daarnaast geholpen met gelegenheid om ervaring op te doen in het werkveld, ook al blijft het presenteren van het werk in de huidige omstandigheden moeilijk. Onderdeel van een instelling zijn, biedt in elk geval contact en kansen voor ontwikkeling. Daarbij komt dat het regelen van repetitie-, werk- of atelierruimte zeker in de grote steden een forse uitdaging is. Degenen die een plek weten te veroveren bij bijvoorbeeld een productiehuis, zien dat dan ook als een groot voorrecht. Zij krijgen productiebudget, kunnen met ervaren makers werken en zich zo volledig richten op hun verdere artistieke maar zeker ook zakelijke ontwikkeling. Dit soort talentontwikkelplekken zijn een cruciaal onderdeel van de culturele keten.

‘Een verbinding met een organisatie is prettig en eigenlijk ook nodig, omdat er op de opleiding weinig aandacht is voor de zakelijke kant. In die vier jaar kan je je daarin slechts in beperkte mate ontwikkelen. Daarom is een instelling fijn als vervolg, zo kun je afkijken.’

Het belang van presentatieplekken en de rol van programmeurs mag evenmin worden onderschat. De deelnemers zouden het mooi vinden als programmeurs, de poortwachters van exposure, meer zouden investeren in het presenteren van jong, nog onbekend talent op podia en festivals. Daarin zou de overheid wellicht ook een verbindende rol kunnen spelen en een oproep kunnen doen aan programmeurs om deze groep een kans te geven. Daarnaast hebben instellingen die subsidie ontvangen van het rijk een grote verantwoordelijkheid om talent te ondersteunen en een plek te creëren voor hun werk.

‘Er staat van alles in de ijskast. Ophoping van allemaal dingen die moeten worden gemaakt conform vierjarenplannen. Er is straks mega-aanbod. Programmeur neemt de telefoon niet op. In oktober 2021 waren er 150 premières.’

Als het gaat om het genereren van inkomsten is de weg steil voor veel deelnemers. Velen hebben om te kunnen rondkomen bijbanen, waardoor ze nauwelijks bezig kunnen zijn met de ontwikkeling van hun artistieke werkpraktijk. Subsidies bieden voor deze groep beperkt soelaas, omdat de regelingen vaak moeilijk toegankelijk en overvraagd zijn. Laagdrempelige subsidieregelingen specifiek voor starters zouden volgens veel deelnemers helpen. Er zijn ook voorbeelden van regelingen die jonge kunstenaars hebben geholpen, zoals een regeling bij het Mondriaan Fonds, waarbij je als beeldend kunstenaar kon aangeven wat je aan projecten, en dus inkomsten, bent misgelopen.

‘Het is jammer dat het moeilijk is om met een collectiefiets op te zetten, omdat je geen stichting bent en daardoor niet overal subsidieaanvragen kunt doen. Terwijl je juist als jonge maker zelfinitiatief wilt nemen en niet wilt wachten tot je gevraagd wordt, zeker in een onzekere tijd.’

Toegankelijke, laagdrempelige subsidieregelingen zijn belangrijk. Zo wordt de ontwikkelsubsidie van het Innovatiefonds Utrecht als voorbeeld genoemd. Die bood compensatie voor de tijdsinvestering van het aanvragen; het schrijven van een aanvraag is een vak apart. Ook de open calls van de productiehuisen helpen, al worden ze overvraagd. Een klein bedrag beschikbaar stellen om een kansrijk plan te pitchen, voorkomt dat kunstenaars veel moeten investeren en met hagel moeten schieten om hun doel te bereiken.

Ook over een basisinkomen is veelvuldig gesproken tijdens de focusgroepen. Voor de groep jonge makers, maar ook voor alle zzp'ers die door de coronacrisis nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden. Interessant is dat Ierland besloten heeft tot een *once in a generation policy intervention*. Dit jaar start daar een proef met een basisinkomen voor mensen die werken in de culturele sector, bedoeld om de zwaar getroffen sector overeind te houden.

'Je geeft al veel op om deze sector in te gaan: misschien kan ik geen hypotheek krijgen, hoe zit het met kinderen. De financiële kwestie is prangend. Een basisinkomen zou helpen.'

De starters hadden tijdens de focusgroepen veel steun aan elkaar. Het werd als prettig ervaren om met lotgenoten te spreken en er ontstonden ideeën voor een structurele vorm voor zulke bijeenkomsten. Het ontbreken van een centraal platform voor jonge kunstenaars kwam ter sprake. Netwerken, al dan niet digitaal, kan veel betekenen en gevoelens van eenzaamheid en stress tegengaan. Het is fijn om je deel van een grotere groep te weten en daar kracht en inspiratie uit te putten.

'Goed om gehoord te worden in zo'n gesprek. Dan blijkt er steun vanuit de overheid. Dergelijke gesprekken mogen vaker worden georganiseerd voor startende kunstenaars. Dat geeft hun een gevoel van eigenwaarde en verbinding.'

De rol van de opleidingen

De raad sprak in het kader van dit essay ook met een aantal bestuurders van kunstvakopleidingen. Zij herkennen wat in de focusgroepen naar voren komt. De bestuurders zien dat veel jongeren apathischer worden en dat de mentale weerbaarheid afneemt onder deze groep. De kwaliteit en aard van het werk zelf veranderen ook: door de isolatie waarin kunstenaars zich bevinden, komt de inspiratie minder vanuit de buitenwereld en wordt meer geput uit de isolatie zelf. De opleidingen proberen extra (online) sociale activiteiten op touw te zetten en de werkplaatsen zo veel mogelijk open te houden, binnen de regels. Daarnaast huren ze soms bureaus in om studenten te begeleiden. Ook denken ze na over het ondersteunen van recente alumni. Die betreden een bijzonder onzeker werkveld en de scholen willen wel iets voor hen doen, bijvoorbeeld klusjes aanbieden of advies geven.

De mate waarin kunstvakopleidingen aandacht schenken aan zakelijke vaardigheden is al lang onderwerp van gesprek. De bestuurders begrijpen dat alumni het lastig vinden om de eerste stappen als professional te zetten. Zij wijzen er echter ook op dat het curriculum al behoorlijk vol is; bovendien is je tijd op school juist ook de tijd om

je onversneden aan je ambacht te wijden. Studenten hebben tijdens hun opleiding vaak nog weinig interesse voor de zakelijke kant van het werken in de culturele sector; op dat moment leeft het simpelweg nog niet. Toch willen de bestuurders het anders doen: door de crisis is duidelijk geworden dat afstudeerders moeten weten hoe om te gaan met veranderende omstandigheden, ook op zakelijk vlak.

Er klinkt onder de bestuurders een pleidooi voor het in gesprek gaan met het werkveld: waarom leidt de crisis niet tot een fundamenteel andere manier van programmeren en plannen? Er wordt wellicht te veel vastgehouden aan een oud normaal. De bestuurders willen graag nadenken over instrumenten om de overgang van school naar werk beter te organiseren. Eén idee is om een soort postacademisch schakeljaar aan de studie vast te plakken, waarin de nadruk ligt op zakelijke en netwerkvaardigheden, een soort incubatieprogramma. De angst bestaat dat als deze crisis voorbij lijkt, ook de vernieuwingsdrang uit het systeem verdwijnt. Als er verandering moet plaatsvinden, moet het nu en mét ideeën – anders rol je door in een oud patroon.

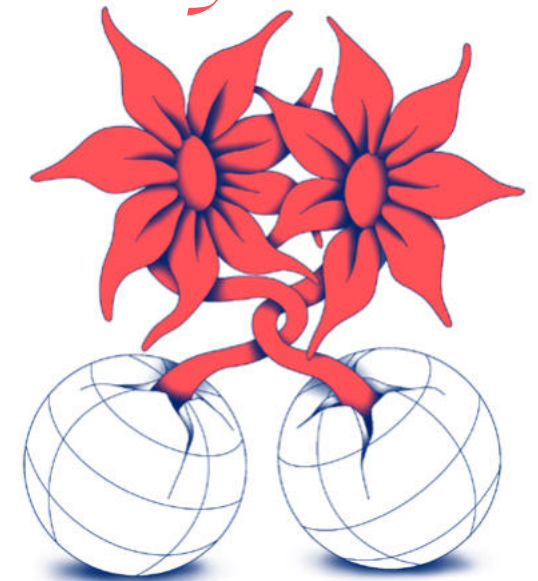
Conclusie en slotbeschouwing

Is er sprake van een verloren generatie? Die term kwam in de gesprekken vaak bovendrijven. De situatie van startende makers was ook zonder pandemie en beperkende maatregelen uitdagend te noemen. We weten uit eerdere advisering dat het in deze sector moeilijk is om een beroepspraktijk op te zetten en om tot bloei te komen. Door corona zijn de zwakke plekken nog verder verzwakt – het beroepsperspectief was al laag voor kunstenaars. De vraag is hoelang we moeten uitgaan van een aan-uit-maatschappij, rekening houdend met blijvende pandemische schokbewegingen. We moeten structureler aandacht aan de problemen schenken en met oplossingen komen. We concluderen dat de positie van startende kunstenaars er geenszins beter op is geworden. De situatie is nijpend en urgent.

Naar aanleiding van de focusgroepen zien we eens te meer de urgentie van het probleem. Het beeld uit de gesprekken is heftiger en zorgelijker dan vooraf gedacht. De mentale druk bij de jongeren was tastbaar in de gesprekken, maar ook de kracht om ondanks alles door te gaan met maken, de dragende rol van cultuur gestalte te geven, ook als de jongeren het gevoel hebben in de kou te staan. De gesprekken zetten aan tot verdere gedachtevorming over hoe de ervaring van deze generatie afstudeerders positief in te zetten voor kunst en cultuur.

Dit vraagt naast structurele maatregelen voor de lange en middellange termijn om concrete initiatieven van overheid, sector en samenleving om ruimte en mogelijkheden voor startende makers te creëren. Alleen zo kunnen zij de opgelopen achterstand inhalen. Te denken valt aan concrete, toegankelijke maaksubsidies, platformen voor uitwisseling en verbinding en samenwerking met kunstvakopleidingen. We willen als Raad voor Cultuur erkenning en ruimte geven aan de stem van de mensen die nu juist nauwelijks gehoord en gezien worden en zien het als een morele plicht van de samenleving en de sector als geheel om deze generatie niet verloren te laten gaan. Dit vraagt solidariteit van iedereen in de culturele sector: opleidingen, producenten, programmeurs en overheden. Solidariteit om juist de jonge generatie ook speel- en presentatieplekken te bieden, om subsidieregelingen toegankelijker te maken en door het bieden van werkruimte. Die solidariteit kwam ook in de gesprekken naar voren. De jonge makers zien het als hun verantwoordelijkheid om het publiek te blijven bereiken, om een stem te geven aan wie niet gehoord wordt. Ze vragen van de samenleving om ook verantwoordelijkheid te nemen.

*Cultuur is ook
belangrijk voor het
welbevinden van
mensen en het
‘samen’ in de
samenleving*

We willen zelf in gesprek blijven met jonge makers en hen structureel bij de advisering van de raad betrekken. We vragen hen ons bij de les te houden in de strategische beleidsadviesing als het gaat om de gevolgen voor jongeren. Deze groep is – ook door ons – te vaak te weinig gehoord.

We willen in gesprek met opleidingen, producenten, programmeurs en overheden: het belang van nazorg na de opleiding is ons zeer duidelijk gebleken. We vinden dat iedereen verantwoordelijkheid moet nemen voor de problematiek en dat dat een gezamenlijk gesprek vereist, als eerste stap, met het gehele ecosysteem waarin jonge kunstenaars terechtkomen.

Terug naar de regeringsverklaring. Premier Rutte noemde cultuur een dragend element van de samenleving. In ons advies 'Sterker uit Corona' constateren we als Raad voor Cultuur andermaal dat cultuur een belangrijke rol vervult op maatschappelijk en economisch gebied. Cultuur is ook belangrijk voor het welbevinden van mensen en het 'samen' in de samenleving. Maar cultuur komt niet tot zijn recht als we het alleen aan de makers overlaten. Het lukt alleen als we een collectieve verantwoordelijkheid nemen voor deze groep. Wij als raad hechten er dan ook aan dat de problematiek van starters op de culturele arbeidsmarkt nadrukkelijk wordt meegenomen in het herstel- en transitiepakket dat het ministerie van OCW voorbereidt. Het stemt positief dat de nieuwe coalitie speciale aandacht wil geven aan jongeren in het cultuurbeleid. De gesprekken met de jongeren lieten zien hoe nodig die speciale aandacht is. De uitdaging voor politiek en beleidsmakers is om de beleidsrealiteit en de praktische werkelijkheid dicht bij elkaar te brengen. Het gesprek hierover met jongeren is daarbij essentieel. Laten we het voeren, goed luisteren en actie ondernemen.

Colofon

Naam Raad

Raad voor Cultuur

Samenstelling Raad

Kristel Baele, voorzitter

Stef Avezaat

Brigitte Bloksma

Lennart Booij

Erwin van Lambaart

John Olivieira

Ellen Schindler

Thomas Steffens

Jakob van der Waarden, directeur

Auteurs

Klazien Brummel

Sander van der Eijk

Senne Vercouteren

Raadpleging jongeren

Voor deze bijdrage is de Raad voor Cultuur in gesprek gegaan met ca veertig jonge kunstenaars. Zij vertegenwoordigen de breedte van de culturele en creatieve sector: beeldend kunstenaars, acteurs, theatermakers, erfgoed specialisten, dansers, musici, ontwerpers en schrijvers. In vier focusgroepen sprak de raad met hen over hun start op de arbeidsmarkt, welke uitdagingen zij tegenkomen en wat hen zou kunnen helpen.

Met dank aan

Jeroen Chabot

Wilma Franchimon

Edwin Jacobs

Dorothea van der Meulen

Henk van der Meulen

Judith Prins

Contactgegevens Raad

Prins Willem Alexanderhof 20

2595 BE Den Haag

T +31 (0) 70 310 6686

info@cultuur.nl

www.cultuur.nl

[@RaadvoorCultuur](https://www.instagram.com/RaadvoorCultuur)

© Raad voor Cultuur

Den Haag, 2022

LOOP
EEN
STUKJE
HARDER
VOOR
DE
JEUGD!

AWTI

De Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI) is een onafhankelijke raad samengesteld uit 10 experts uit de wetenschap en het bedrijfsleven. De AWTI wil met zijn adviezen bijdragen aan het versterken van de innovatieve, wetenschappelijke en technologische kracht van mensen, bedrijven en kennisinstellingen in Nederland.

LOOP EEN STUKJE HARDER VOOR DE JEUGD!

DE WETENSCHAP DRIJFT OP JONGEREN

Jongeren hard nodig voor de toekomst

De jongeren van nu zijn de onderzoekers, onderwijzers, zorgverleners, techneuten, ondernemers en vakmensen van de toekomst. Twee jaar lang hebben zij zich niet vrij kunnen ontwikkelen. Ze horen er in hun jeugd op uit te trekken om de wereld te verkennen, maar dat gaat tijdens lockdowns en in situaties van quarantaine niet. Ze zetten hun eerste stappen op de arbeidsmarkt, maar moeten vanuit huis werken. Ze bouwen relaties op met leeftijdsgenoten, maar dat is lastig op afstand.

Vóór de coronacrisis had een deel van de jongeren het al niet makkelijk. De coronapandemie heeft sommige problemen duidelijker gemaakt en sommige erger.¹ Maar wat óók waar is: onzekerheid is van alle tijden. Ook vorige generaties jongeren groeiden op in ingewikkelde maatschappelijke situaties. Tot ver in de jaren zestig van de vorige eeuw was er bijvoorbeeld woningnood. En in de jaren tachtig woedde een economische crisis met hoge werkloosheid. Jongeren maakten zich in die tijd zorgen over de koude oorlog, de wapenwedloop en – toen al – het klimaat. Met een deel van de jongeren in Nederland gaat het niet goed en daar is aandacht voor nodig. Tegelijkertijd: de meeste jonge mensen in ons land voelen zich over het algemeen, ook in de lastige tijd waarin we nu zitten, nog steeds wel gelukkig.²

Toch moeten we op alle fronten werken aan een beter toekomstperspectief voor jongeren. Aan meer en betaalbare woningen, aan meer arbeidszekerheid en minder prestatiedwang, aan meer maatschappelijke deelname van jongeren uit minderbedeelde gezinnen en aan een hogere (mentale) weerbaarheid van jongeren. In deze bundel geven onze collega-adviesraden op allerlei manieren aan hoe dat zou kunnen. Daarbij moeten we ook laten zien, erkennen en waarderen wat jongeren nu al doen, hoe ze nu al bijdragen aan onze maatschappij. Daarover gaat dit essay.

1. WRR en KNAW, 'Navigeren en anticiperen in onzekere tijden' (2 september 2021), zie www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2021/09/02/navigeren-en-anticiperen-in-onzeke-re-tijden.
2. De landelijke jeugdmonitor van het CBS laat zien dat in 2020 iets minder jongeren over het algemeen gelukkig waren dan in 2019 (gedaald van 88% in 2019 naar 84% in 2020).

Veel jongeren dragen vandaag al bij

Jongeren leven niet in de toekomst, maar nu. Net als iedereen. Ze dragen nu al bij aan de maatschappij. De coronacrisis lijkt de vele actieve jongeren zichtbaarder te hebben gemaakt. Jonge mensen stonden in de teststraten, ze deden boodschappen voor de burens, ze zochten naar allerlei manieren om iets te kunnen betekenen, met grote en kleine bijdragen.

Studenten en jonge professionals kunnen vaardigheden inzetten waarover lang niet alle volwassenen beschikken. Ze kunnen vaak goed omgaan met computers en internet, ze hebben digitale vaardigheden. Ze hebben ook een hoop digitale relaties. Die vaardigheden en relaties nemen ze mee en benutten ze in stages, als vrijwilliger of trainee, in een eigen start-up, bij een bedrijf of bij de overheid. Jongeren hebben vaak 'veranderkracht' en werken graag aan innovaties of onderzoek. Ze kunnen soms met frisse oplossingen komen waar ouderen niet opkomen. Ze leren graag nieuwe dingen³ en leggen dan op kantoor, in het lab of op de werkplaats hun ideeën op tafel. En ze helpen deze verbeteringen door te voeren. De ervaringen en kennis die zij opdoen door hun inzet bieden hun toekomstperspectief.

Erkenning en waardering voor jongeren en hun bijdrage

Wij willen, als adviesraad AWTI, het belangrijke verhaal over jongeren en de zorgelijke toekomst aanvullen met een blik op het nú. We richten ons op jongeren van pakweg 16 tot 30 jaar oud die de samenleving mee vormgeven door te studeren, mee te werken in de wetenschap, in de maakindustrie, aan technologieontwikkeling en innovatie. Dat zijn namelijk de gebieden waar de adviezen van onze adviesraad over gaan. We beschrijven allerlei manieren waarop jonge mensen bijdragen aan wetenschap, technologie en innovatie en geven daarvan voorbeelden. Jongeren zijn natuurlijk wereldwijd actief. In ons verhaal willen we vooral Nederlandse voorbeelden laten zien. We laten ook zien hoe de maatschappij de bijdrage van jonge mensen erkent en waardeert. En stippen tot slot enkele zaken aan die beter kunnen.

Voor dit essay hebben we zes jongeren gesproken die net begonnen zijn aan hun carrière of die binnenkort afstuderen. Ook spraken we met vertegenwoordigers van de landelijke studentenvakbond (LSVB) en het Promovendi Netwerk Nederland (PNN). Het bleek overigens lastig om jongeren te spreken te krijgen. Niet uit onwil, maar door drukke agenda's. Dat bevestigt wat we al vermoedden: veel jongeren dragen sterk bij aan de maatschappij.

3. Van de jongeren (18 jaar en ouder) die aan het onderzoek Sociale Samenhang & Welzijn (S&W) meededen, vond 94% persoonlijke ontwikkeling, zoals het leren van nieuwe dingen, het opdoen van nieuwe ervaringen en het aangaan van uitdagingen belangrijk of heel belangrijk. Bij de mensen van 25 jaar of ouder was dat 79%, aldus de Jeugdmonitor CBS.

Vijf manieren waarop jongeren bijdragen

In deze paragraaf lopen we vijf manieren langs waarop jongeren bijdragen aan de maatschappij, namelijk via: a) onderzoek en wetenschap, b) innovatieve projecten, c) hun werk bij bedrijven, de overheid of maatschappelijke organisaties en als vrijwilliger, d) hun eigen bedrijven, en e) mee- en tegendenken over de toekomst in netwerken.

A. Jongeren onderzoeken de wereld

Jongeren die een studie volgen in het middelbaar beroepsonderwijs, het hoger beroepsonderwijs of op de universiteit doen allerlei soorten onderzoek, ook naar corona-onderwerpen, in teamverband of alleen. Hun verbeelding en verwondering over de wereld om hen heen stimuleren creatief onderzoek. Twee voorbeelden van teamonderzoek staan in kader 1.

Kader 1

Onderzoekende jongerenteams: twee voorbeelden

Corona Research super Project: hoe maak je beleid in crisistijd?

Corona sloeg in 2020 toe. Al snel moest iedereen zo veel mogelijk thuis studeren en werken, ook studenten. Maar voor sommige studies is het echt nodig dat je ergens bent, bijvoorbeeld omdat je proeven moet doen in een laboratorium of een praktijkles hebt waarbij je moet laten zien wat je kan. Studenten van deze studies konden niet goed verder. De TU Delft vond een manier om ze heel nuttig aan de slag te zetten: zestig studenten van allerlei studies werkten samen met medewerkers van de TU Delft en het Erasmus MC in teams om de COVID-19-pandemie beter te begrijpen.⁴ Ze deden samen kennis op over het virus en de bestrijding ervan, over beleid maken in crisistijd en hoe je samen tot goede beslissingen kunt komen.

iGEM-wedstrijd onder studententeams: wie bedenkt iets echt nieuws?

Ook vóór corona werkten studenten samen in onderzoek. En er zijn allerlei wedstrijden waaraan ze als team mee kunnen doen. Zo heeft de organisatie iGEM (international Genetically Engineered Machine Foundation) een internationale wedstrijd voor de beste vernieuwing in de synthetische biologie. Hieraan doen elk jaar duizenden studenten mee. Wat doen onderzoekers die deskundig zijn in synthetische biologie? Ze beginnen met bouwstenen die de natuur biedt, zoals bacteriën en schimmels of stukken DNA. En ze proberen ze zo te veranderen, dat ze nuttig worden voor de natuur of de mens. Zo kunnen ze bijvoorbeeld planten kweken die beter tegen droogte of insectenplagen kunnen, of nieuwe medicijnen maken.

4. Tomas van Dijk, 'Delft researchers investigate citizens' responsibility in crises' (29 mei 2020), zie www.delta.tudelft.nl/article/delft-researchers-investigate-citizens-responsibility-in-crises; Erasmus MC, 'Corona Research Super Project', zie www.eur.nl/en/erasmusmc/research/corona-research-super-project, geraadpleegd 20 december 2021.

Studenten maken in de wedstrijd echt nieuwe dingen. Eén team maakte bijvoorbeeld gekleurd spinrag dat gebruikt kan worden als duurzame grondstof voor medicijnen, kleding en vliegtuigen. Studenten doen dit project vaak als onderdeel van hun studie en krijgen er dan studiepunten voor. In Nederland doen nu nog alleen teams mee van universiteiten en die winnen regelmatig een prijs. Maar ook teams van hogescholen, middelbaar beroepsonderwijs en middelbare scholen kunnen deelnemen.

Als we dan toch naar de wetenschap kijken: die drijft op jongeren! Een derde van de wetenschappelijk medewerkers aan de universiteit is aan het promoveren, en dat zijn vooral jonge mensen.⁵ Promoveren doe je na een masterstudie. Je doet onderzoek, schrijft daarover en verdedigt je onderzoek voor een kritische commissie. Als je slaagt, heb je de titel 'doctor' (of PhD). Deze promovendi zijn de grootste groep onderzoekers op universiteiten. Daarnaast zijn er hoogleraren en universitaire (hoofd)docenten.⁶ De meeste van hen zijn (heel wat) ouder dan 30 jaar.

Promovendi besteden 80% van hun tijd aan het opzetten, uitvoeren en opschrijven van hun onderzoek. Hoogleraren en universitaire docenten besteden daar 40% van hun tijd aan; kortom, promovendi besteden twee keer zo veel tijd aan onderzoek als hoogleraren en universitaire docenten.⁷ Daarnaast geven promovendi onderwijs en ondernemen ze activiteiten om de nieuwe kennis ten goede te laten komen aan de maatschappij. Ze geven lezingen of interviews, helpen met tentoonstellingen, denken mee over websites of brochures of werken mee aan podcasts of televisieprogramma's. Soms kunnen ze een bedrijf opzetten rond iets wat ze hebben ontdekt of gemaakt. Jonge onderzoekers dragen bij aan het succes van onderzoeksgroepen. Hun bijdrage is vaak niet onder hun eigen naam terug te vinden in de wetenschappelijke publicaties of op de websites van deze onderzoeksgroepen. Vaak komt hun werk enkel via de onderzoeksleider naar buiten. Dit is begrijpelijk, omdat studenten vaak kort betrokken zijn bij onderzoek, en dat maakt hun bijdrage minder zichtbaar. Het gebeurt ook nog wel eens dat de groepsleiders alle erkenning krijgen, terwijl het voor de loopbaan van de promovendus wel van belang is om onder eigen naam te publiceren.

B. Jongeren innoveren

Jongeren werken aan nieuwe dingen, diensten en manieren van werken. Vaak doen ze dat samen, in netwerken of in teams. Als studenten hebben ze veel vrijheid om echt innovatief aan de slag te gaan. Ze denken buiten de traditionele kaders. Hun producten zijn vaak een bron van inspiratie voor de industrie. In kader 2 staan voorbeelden.

5. Rathenau Instituut, 'Academische carrière van wetenschappers' (28 oktober 2021), zie www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/wetenschappers/personeel-aan-de-universiteiten-en-umcs/academische-carriere-van.

6. Vanaf 2022 kun je ook aan een hogeschool promoveren.

7. Rathenau Instituut, 'Onderzoeksinzet universiteiten' (31 augustus 2021), zie www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/wetenschappers/personeel-aan-de-universiteiten-en-umcs/onderzoeksinzet.

Kader 2

Innoverende jongeren: drie voorbeelden

OperationAIR: jongeren ontwikkelen beademingsapparaat

Een paar procent van de mensen met corona kwam in 2021 in het ziekenhuis terecht. Zij moesten vaak beademd worden, maar veel ziekenhuizen hadden een tekort aan beademingsapparatuur. Een team van studenten uit Leiden, Delft en Rotterdam heeft samen met een Delftse hoogleraar in zeven weken een beademingsapparaat gemaakt dat snel in elkaar te zetten was.

Toen er geen tekort meer was aan beademingsapparatuur in Nederland, wilde OperationAIR, dat was uitgegroeid tot vijftig studenten, landen helpen waar wel nog steeds een tekort was. Ze deelden hun ontwerp gratis op internet en hielpen mensen uit verschillende landen met het bouwen ervan. Ze verdienden hier niet aan.

Studententeams werken aan auto's met zonnepanelen

Solar Team Eindhoven is een team van 22 studenten van de Eindhoven University of Technology. Zij werken aan auto's op zonne-energie. Ook in Delft en Twente zijn teams van universitaire studenten actief hierin. In Noord-Nederland werkt een studententeam van verschillende onderwijsinstellingen, van mbo tot universiteit, aan zonneauto's.⁸

Duurzaam roeien in Venetië

Twee studenten Maritieme Techniek van het ROC Friese Poort, Ids en Jurjen, bouwden een roeisloep van duurzame materialen en konden daarmee deelnemen aan een wedstrijd in Venetië. Ze lieten zien dat ook met duurzame materialen een goed werkende sloep te maken is.⁹

C. Jongeren werken

Jongeren werken in innovatieve bedrijven en sectoren. Of ze nu een onderzoek leiden of als creatief vakman hun eigen werk innoveren, ze dragen allemaal bij en zijn zeer gewild, bijvoorbeeld in de ICT-sector. Omdat er een tekort is aan goed opgeleide mensen, is er een felle strijd gaande om jonge mensen, op welk niveau ze ook een diploma gehaald hebben. Bedrijven lokken jongeren met tekenbonussen en andere secundaire arbeidsvoorwaarden, een mooie dienstauto bijvoorbeeld.¹⁰ In de sectoren die van belang zijn voor de grote transities van de komende decennia, bijvoorbeeld energie en infrastructuur, is de jonge vakkracht de onmisbare schakel.¹¹

Jongeren verdienen met hun werk net als iedereen natuurlijk gewoon de kost en dragen tegelijkertijd bij aan de maatschappij. Zo spraken we twee jongeren die werken in de lifescience-sector

en willen bijdragen aan de gezondheid van mensen. Ze voeren experimenten uit, denken mee over de opzet daarvan en vormen een kritisch klankbord voor hun leidinggevers.

Vrijwel elke overheidsorganisatie heeft behoefte aan jong talent met een frisse blik en veranderkracht. Jongeren werken daarom ook bij de rijksoverheid, bij provincies en gemeentes aan technologie en innovatie. Ze beginnen vaak als trainee: een startersbaan voor jongeren die wat extra's hebben gedaan of gepresteerd. Daar werken ze op verschillende plekken in de organisatie, bijvoorbeeld als beleidsmaker, projectleider of ICT-specialist. Ze doen werkervaring op en krijgen vaak ook een opleiding. Jongeren krijgen daarmee erkenning voor hun prestaties en het is vaak een goede start van hun carrière.

Voor veel jongeren is een stage een goede start van een loopbaan. Studenten op het mbo en hbo of aan de universiteit houden zich tijdens hun stages bezig met wetenschap, technologie of innovatie bij bedrijven, maatschappelijke organisaties of de overheid. Bij de rijksoverheid alleen al zijn er jaarlijks rond de 3500 stageplekken. Bij het rijk is de stagevergoeding royaal in vergelijking met veel bedrijven. Stagevergoedingen van bedrijven lopen uiteen.¹² Het gaat vaak om een paar honderd euro per maand bij een volledige werkweek en in uitzonderlijke gevallen kan dat oplopen tot het minimumloon.¹³ De overheid adviseert een bedrag van € 13,60 per dag. Een stagiair bij de rijksoverheid krijgt een vergoeding van ongeveer € 650 per maand.

Dan merken we nog op dat studenten vaak een bijbaan hebben naast hun studie. En dat ze naast hun studie of werk vrijwilligerswerk doen, bijvoorbeeld in studentencommissies en verenigingsbesturen.

D. Jongeren starten eigen bedrijven

Een eigen onderneming is in trek bij jongeren. Bijna de helft van alle startende ondernemers is inmiddels jonger dan 35 jaar.¹⁴ De toename van online mogelijkheden is hierbij belangrijk, veel jongeren beginnen bijvoorbeeld een webwinkel. Nederland kent veel jonge ondernemers die klaarstaan om te laten zien hoe je de zaken kan aanpakken met inzet van jeugdige energie. MT/Sprout publiceert een lijst van veelbelovende jonge ondernemers ('25 onder 25'), waarbij opvalt dat veel plekken worden ingenomen door ondernemingen met digitale producten en diensten.¹⁵

Jongeren ondersteunen ook bedrijven die door andere jongeren zijn gestart. Een voorbeeld hiervan is Asif Ventures,¹⁶ een fonds dat investeringen zoekt voor ondernemingen van studenten. Dit fonds wordt gesubsidieerd door universiteiten, maar wordt gerund door studenten.

8. EnTranCe, 'Noord-Nederland gaat down under tijdens Solar Challenge' zie www.en-tran-ce.org/noord-nederland-gaat-down-under-tijdens-solar-challenge, geraadpleegd 14 januari 2022.
9. DitisMBO, 'Bedenken, Bouwen, Roeien!' (1 februari 2021), zie www.ditismbo.nl/nieuws/bedenken-bouwen-roeien.
10. Nieuwsuur, 'Felle strijd om ICT-studenten: van school gelokt met dure auto en tekenbonus' (1 oktober 2021), zie <https://nos.nl/2399894>.
11. Tegenlicht, 'De nieuwe elite' (24 oktober 2021), zie www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2021-2022/de-nieuwe-elite.html.

12. Magnet.me, 'Overheid voegt zich bij advocatuur in lijst met hoogste stagevergoedingen in 2021', Magnet.me Blog (Nederlands) (14 december 2021), zie <https://magnet.me/blog/nl/overheid-voegt-zich-bij-advocatuur-in-lijst-met-hoogste-stage-vergoedingen-in-2021>.
13. Robert Hüsken, 'Dit bedrijf geeft stagiairs een vergoeding van 1700 euro per maand' (14 december 2021), zie www.ad.nl/werk/dit-bedrijf-geeft-stagiairs-een-vergoeding-van-1700-euro-per-maand-af2dab69.
14. CBS, 'Helft startende ondernemers jonger dan 35 jaar' (15 december 2017), zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/50/helft-startende-ondernemers-jonger-dan-35-jaar; Femke Tolsma, 'Een generatie met lef: aantal jonge ondernemers groeit sterk, merkt ook Fontys in Eindhoven' (3 augustus 2020), zie www.ad.nl/eindhoven/een-generatie-met-lef-aantal-jonge-ondernemers-groeit-sterk-merkt-ook-fontys-in-eindhoven-br-ac7f6277.
15. MT/Sprout, 'Dit zijn de beste jonge ondernemers van 2021' (23 juni 2021), zie <https://mtsprout.nl/startups-scaleups/dit-zijn-de-beste-jonge-ondernemers-van-2021>.
16. ASIF Ventures, 'ASIF Ventures – Investing In Student-Founded Startups', www.asif.ventures, geraadpleegd 20 december 2021.

E. Jongeren denken mee over de toekomst

Jongeren zijn gewend elkaar online op te zoeken en daar in netwerken samen te werken. Ze organiseren zich rond de onderwerpen die zij belangrijk vinden. Ze gaan samen het gesprek aan met de politiek, de overheid of de maatschappij in het algemeen. Doorgaans gaat het om onderwerpen die behoren tot de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd. Soms proberen ze veranderingen vanuit of met een bedrijf of sector tot stand te brengen of groeperen ze zich in eigen netwerken en dwingen meepraten af.¹⁷ In kader 3 staan voorbeelden.

Kader 3

Jongerennetwerken: twee voorbeelden

De Jonge Klimaatbeweging

De Jonge Klimaatbeweging wil jongeren een stem geven in de vormgeving van hun eigen duurzame toekomst. Dat is nodig, vindt de beweging, omdat zij de generatie zijn die met de gevolgen van klimaatverandering zullen moeten leven, terwijl de besluiten genomen worden door de politici, beleidsmakers en het bedrijfsleven van vandaag. De Jonge Klimaatbeweging bestaat uit een bestuur en tientallen vrijwilligers die actief zijn in werkgroepen naast hun baan of studie.

Young Energy Officers

Young Energy Officers is een groep van twaalf jonge professionals die in de olie- en gassector werken. Ze zien een grote verantwoordelijkheid voor de sector om de energietransitie vooruit te helpen. Ze denken na over de rol die de industrie hierin moet spelen. Tijdens diverse bijeenkomsten en discussies dragen ze bij aan het maatschappelijk debat over de energietransitie. Ze gaan het gesprek aan met relevante stakeholders, zoals beleidsmakers, organisaties, media en opiniemakers.

Hoe waardeert de maatschappij de inzet van jongeren?

Jongeren hebben er zelf veel aan om actief bij te dragen aan wetenschap, technologie of innovatie. Ze leren en verdienen bij, ze breiden hun netwerk uit en ontdekken mogelijkheden voor hun toekomst. Ze leren welk werk hen aanspreekt en kunnen trots zijn op de bijdrage die ze leveren.

Om deze positieve ervaringen kracht bij te zetten hebben organisaties en werkgevers verschillende instrumenten tot hun beschikking. Natuurlijk is financiële en materiële waardering daarvan een onderdeel: passende salarissen, eerlijke contracten en goede stagevergoedingen. Daarnaast kunnen organisaties hun waardering laten zien door opleidingsmogelijkheden aan te bieden en door de bijdrage

17. Jonge Klimaatbeweging, 'Home', zie www.jongeklimaatbeweging.nl, geraadpleegd 20 december 2021.

van jongeren expliciet te benoemen, in personeelsgesprekken en toespraken, maar ook in publicaties en presentaties.

Enkele jonge onderzoekers die wij spraken, zeggen het vooral belangrijk te vinden dat ze een bedankje krijgen voor hun werk, erkenning voor de moeite en een prettige werkomgeving. Ze vinden het belangrijk dat ze worden gezien als volwaardige deelnemer, dat ze mee mogen praten over het werk en daarin zelf keuzes kunnen maken. Ze merken dat ze vaak wat extra moeten vechten voor deze erkenning dan oudere collega's. Pas als de anderen hen hebben leren kennen en hebben gemerkt wat ze kunnen, krijgen ze deze ruimte.

Wedstrijden en prijzen: goed idee of prestatiedwang?

Er zijn ontzettend veel wedstrijden en prijzen beschikbaar voor jongeren, of waaraan jongeren kunnen meedoen, op het gebied van wetenschap, technologie en innovatie.¹⁸ Nationale en internationale organisaties schrijven dergelijke wedstrijden en prijzen uit (zie kader 4 voor voorbeelden).

Kader 4

Wedstrijden en programma's: drie voorbeelden

EU-prijs voor vrouwelijke innovatoren

De EU prize for Women Innovators is dit jaar gewonnen door Adiha Derouazi uit Zwitserland, Maria Fátima Lucas uit Portugal en Arancha Martinez uit Spanje. Hun bedrijven Amal Therapeutics, Zymvol Biomodeling en It Will Be houden zich opeenvolgend bezig met kankervaccinaties, enzymen en technologische innovatie gericht op armoede.

Hackaton for good

De Hackaton for Good is een open evenement, bedoeld voor iedereen met een 'hackers mindset' die een positieve bijdrage wil leveren aan de wereld. De Hackaton for Good wordt georganiseerd door The Hague Tech en WorldStartUp met support van de gemeente Den Haag. Aan de wedstrijd nemen ook studententeams deel. In november 2021 won een team van vijf studenten van de opleiding Communication & Multimedia Design (CMD) van De Haagse Hogeschool.

Skills Heroes

Skills Heroes zijn wedstrijden voor mbo-studenten. In ongeveer vijftig verschillende wedstrijden kunnen zij laten zien wat ze in hun mars hebben. Skills Heroes bestaat uit drie onderdelen: de voorronde op school, de kwalificatiewedstrijd en uiteindelijk de nationale finale. De studenten strijden om de titel beste vakman/vakvrouw van Nederland in hun vakgebied.

18. Zie bijvoorbeeld <https://jet-net.nl/nieuws/ruim-100-jongeren-gehuldigd-als-sciencemaker/?cn-reloaded=1>, https://wsa-global.org/wsa_categories/wsa-young-innovators.

Sommige wedstrijden roepen jongeren op om met nieuwe oplossingen te komen voor maatschappelijke uitdagingen op het gebied van klimaat, gezondheid, wonen en duurzaamheid. Hieraan doen vaak teams van studenten mee, van het middelbaar beroepsonderwijs, van hogescholen of van universiteiten.

Prijzen richten zich vaak op een bepaalde doelgroep, zoals vrouwelijke ondernemers. Universiteiten, hogescholen en maatschappelijke organisaties loven prijzen uit voor de beste scriptie of eindopdracht. En organisaties ontwikkelen ranglijsten en toplijsten, bijvoorbeeld voor de meest succesvolle of duurzame jonge ondernemers of beste vakmannen/vakvrouwen.

Er zitten twee kanten aan dit verhaal. Aan de ene kant is het natuurlijk fantastisch dat jongeren die uitblinken in wat ze doen hiervoor waardering krijgen. Ook is een wedstrijd een goede manier om tot innovatieve oplossingen te komen voor maatschappelijke problemen. Aan de andere kant is het de vraag of we jongeren hiermee niet te veel de boodschap geven dat ze moeten presteren, presteren en nog eens presteren, zoals één van de jonge wetenschappers waarmee we spraken ons voorhield. En wat gebeurt er met jongeren die niet in de prijzen vallen, maar zich wel inzetten voor de maatschappij? Want ook de meer 'alledaagse' prestaties van jongeren zijn hard nodig. De jongeren die een vakopleiding volgen en de producten en diensten leveren waar de maatschappij op draait: de bakkers, loodgieters, elektriciens en bouwers. En de jongeren die meer op de achtergrond een belangrijke rol vervullen. En vergeet niet de jongeren die zich vrijwillig en zonder veel drukte inzetten voor mensen in hun buurt of de lokale omgeving.

Wat kan er beter: meer waardering voor drie groepen jongeren

Het voorgaande laat zien dat jongeren nu al volop bijdragen aan de maatschappij en via wetenschap, technologie en innovatie meebouwen aan de maatschappij van de toekomst. En we hebben iets gezegd over de manier waarop de maatschappij ze hiervoor waardeert. Veel gaat hierin goed, maar wat kan beter? We vragen in deze paragraaf meer waardering voor de inzet van drie groepen jongeren: a) vakmensen met een beroepsopleiding, b) studenten, stagiairs en promovendi, en c) jonge ondernemers. En we roepen op om óók de jongeren die tegendenken te waarderen!

A. Besef: de toekomst is in handen van vakmensen

We hebben techneuten en vakmensen als monteurs, bouwers, installateurs en loodgieters hard nodig, nu én voor een duurzame toekomst. Als te weinig jongeren kiezen voor werken in de techniek, ontstaat al snel een probleem: oudere uitstromende werknemers zijn niet te vervangen. We zitten nu al met grote tekorten aan vakmensen. Waarderen we vakmensen genoeg? Op dit moment verdienen

vakmensen goed en is er veel werk. Maar op school leren we jonge mensen nog altijd, en op allerlei indirecte manieren, dat kenniswerk de voorkeur heeft en meer aanzien geniet dan vakmanschap: een carrière maak je via een zo hoog mogelijke opleiding. Dat moet anders: naast kenniswerkers zijn goed opgeleide vakmensen nodig. Bijvoorbeeld voor de energietransitie en de transitie naar een duurzame maatschappij.

B. Erken en waardeer de inzet van studenten en jonge wetenschappers beter

Studenten en jonge wetenschappers, waaronder promovendi, verrichten veel werk voor universiteiten. Onze indruk is dat de erkenning daarvoor toch nog wat te vaak gaat naar vooral hun begeleiders en docenten, de hoogleraren en universitaire docenten. Jonge wetenschappers werken vrijwel allemaal onder een tijdelijk contract, vaak met een salaris dat aan de lage kant is. Dit is een bekend probleem dat inmiddels gelukkig de aandacht krijgt die het verdient in het traject 'Erkennen en waarderen'. De jongeren die wij spraken, vinden het op zichzelf niet erg om een tijdelijk contract te hebben, maar vinden het wel vervelend dat ze daarmee niet kunnen bouwen aan een toekomst.

Wat promovendi betreft: over het algemeen is het promotietraject in Nederland goed,¹⁹ maar de erkenning en waardering van promovendi kan, in ieder geval voor een deel van hen, beter. Dat begint bij beter werkgeverschap. Promovendi zijn meestal voor vier jaar in dienst bij een universiteit of academisch ziekenhuis. Een klein deel van de promovendi (10%) heeft echter te maken met onzekere jaarcontracten en een laag salaris. Daarnaast loopt er momenteel een experiment waarbij promovendi geen werknemer meer zijn, maar student. Ze ontvangen dan geen salaris voor wat ze doen, maar een beurs. Dit is een duidelijke onderwaardering van hun werk.²⁰ Ook lijkt het de gewoonte dat promovendi en andere jonge wetenschappers veel meer uren werken dan waar ze voor worden betaald.²¹ Het is soms lastig hier iets van te zeggen. Promovendi en andere jonge wetenschappers dragen sterk bij aan het succes van onderzoeksgroepen. Waardeer ze voor deze bijdrage, laat ze het woord voeren over de experimenten die ze uitvoeren, geef ze erkenning, ook in het voor hen belangrijke auteurschap van wetenschappelijke publicaties. En waardeer ze voor wie ze zijn. De beste wetenschap komt uit een divers en gelukkig team.

19. KNAW, Promoveren werkt, Amsterdam: KNAW 2016.

20. KNAW, Promoveren werkt, Amsterdam: KNAW 2016.

21. Marc Vervuurt, 'Monitor Arbeidsvoorwaarden Promovendi 2020 (6 september 2021)', zie <https://hetpnn.nl>.

Kader 5

Oproep: zorg voor een verplichte stagevergoeding!

In de Tweede Kamer is de stagevergoeding met enige regelmaat onderdeel van debat, maar er is nog altijd geen verplichting om een stagevergoeding te betalen. Stagelopen maakt onderdeel uit van de meeste opleidingen in het mbo, hbo en op de universiteit. Stagiairs vragen begeleiding vanuit een organisatie of bedrijf, maar ze dragen óók bij. De meeste stagiairs ontvangen daar een vergoeding voor, maar de bedragen lopen uiteen. Studenten krijgen, naar eigen zeggen, eigenlijk altijd alleen studiepunten voor hun stage bij onderzoeksgroepen aan hun universiteit, hogeschool of ROC, en nooit een stagevergoeding. De cao van de universiteiten spreekt niet over stagiairs en bij ziekenhuizen van universiteiten krijgt slechts een deel van de stagiairs een stagevergoeding. Wij roepen daarom op: zorg voor een verplichte stagevergoeding!

C. Ruimte voor jonge ondernemers met kennisbedrijven

Jongeren richten nieuwe bedrijven op, de start-ups, waarin ze gebruiken wat ze geleerd hebben tijdens hun studie. Kennisinstellingen zoals universiteiten en hogescholen bieden de start-ups van hun studenten en afgestudeerden vaak steun. Deze start-ups profiteren hiervan. Ze kunnen gebruikmaken van de kennis en het netwerk van de universiteiten, maar de rol van kennisinstellingen kan ook voor spanningen zorgen. De kennisinstellingen hebben namelijk een ander belang dan de start-ups: ze willen meeprofiten van het aanzien van een bedrijf en soms ook van de financiële winst die het behaalt. Dat kan ervoor zorgen dat een start-up niet goed kan doorgroeien en moeilijker zelfstandig kan worden. Een kennisinstelling moet daarom geduld hebben en naar de langere termijn kijken, vinden we als AWTI.²²

22. AWTI, Beter van Start; De sleutel tot doorgroei van kennisintensieve start-ups, Den Haag: AWTI 2020.

De producten die studenten maken zijn vaak een bron van inspiratie voor de industrie

Tot slot

Veel jonge professionals wachten niet af wat wij oudere volwassenen voor ze willen doen om ze perspectief te bieden, maar maken hun eigen toekomstperspectief. De steun die de maatschappij ze biedt, moet hierop aansluiten. Maar: waardeer ook de tegendenkers. Als jongeren zich vrijwillig inzetten om de wereld een stukje beter te maken, dan moeten we dat waarderen. Ook al kan hun boodschap lastig, confronterend of, voor sommigen, te vergaand zijn: waardering is op zijn plaats. Het lef om actief tegen te denken valt altijd te prefereren boven schouders ophalen of wegstijgen.

Als er iets is dat ons duidelijk is geworden: veel jongeren zetten zich nu al vol energie, passie en veranderdrift in voor en met de maatschappij. Ze weten dat zij de toekomst hebben en dat zij ook een rol hebben om die vorm te geven. Help ze daarbij. Bied als organisatie je jonge talenten een podium, moedig ze aan hun creativiteit en verwondering in te zetten, geef ze de ruimte en een rol als gezicht naar buiten toe, erken hun bijdrage aan je gedachtegoed, producten en diensten. Loop een stukje harder voor de jeugd!

Colofon

Naam Raad

Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI)

Samenstelling Raad

Sjoukje Heimovaara, vicevoorzitter

Jos Benschop

Roshan Cools

Koenraad Debackere

Tim van der Hagen

Nienke Meijer

Ellen Moors

Chokri Mousaoui

Marleen Stikker

Patrick Essers, secretaris

Auteurs

Kathleen Torrance

Jeffrey de Hoogen

Raadpleging jongeren

Voor de totstandkoming van dit essay hebben de auteurs enkele jongeren en jongerenorganisaties gesproken. Ook zijn de jongere medewerkers actief betrokken geweest in het schrijfproces.

Contactgegevens Raad

Prins Willem-Alexanderhof 20

2595 BE Den Haag

T 070-3110920

secretariaat@awti.nl

www.awti.nl

Twitter: [@AdviesraadWTI](https://twitter.com/AdviesraadWTI)

© Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie
Den Haag, 2022

NL Sportraad

De Nederlandse Sportraad (NLsportraad) is een onafhankelijk adviescollege dat zich richt op het versterken van de betekenis van topsport, breedtesport en bewegen voor de samenleving.

De NLsportraad geeft adviezen over zowel sportspecifieke thema's als de relatie tussen sport en andere beleidsterreinen. Adviezen ontwikkelt de raad op transparante wijze samen met experts en ervaringsdeskundigen. Adviezen van de NLsportraad zijn vernieuwend, relevant, onderbouwd door onderzoek en uitvoerbaar.

Auteurs:

Erik Scherder, Meryem Kilic-Karaaslan,
Mariëtte van der Voet en Tessa van der Velden.

KAN SPORT & BEWEGEN DE MENTALE GEZONDHEID VAN JONGEREN VERBETEREN?

KAN SPORT & BEWEGEN DE MENTALE GEZONDHEID VAN JONGEREN VERBETEREN?

ALS JE LEKKER HEBT GESPORT, GA JE VANZELF RECHTOP LOPEN

De mentale gezondheid van jongeren heeft tijdens de coronacrisis een enorme deuk opgelopen.¹ Ook de (gedeeltelijke) sluiting van sportfaciliteiten en -clubs heeft hun waarschijnlijk geen goed gedaan.² Juist in tijden van crisis zouden sport en bewegen kunnen bijdragen aan de mentale weerbaarheid van jongeren. Om hierover meer te weten te komen, heeft de Nederlandse Sportraad (hierna: NLSportraad) samen met een aantal jongeren de relatie tussen sport, bewegen en mentale gezondheid verkend.

Kunnen sport en bewegen ertoe bijdragen dat jongeren lekkerder in hun vel zitten, waardoor ze andere problemen beter het hoofd kunnen bieden? Kun je door sport en bewegen bijvoorbeeld dusdanig zelfvertrouwen ontwikkelen, dat je weerbaarder wordt? Geven sport en bewegen net die uitlaatklep, waardoor je daarna weer beter functioneert? Wat is hierover al bekend en wat zou nog verder moeten worden onderzocht? De NLSportraad heeft vier jongeren en twee onderzoekers uitgenodigd om deze vragen te bespreken. Zij hebben hun kennis en ervaringen gedeeld en elkaar bevraagd over de relatie tussen sport, bewegen en mentale gezondheid. Dit heeft interessante (eerste) inzichten opgeleverd.

2020 en 2021: jongeren sportten en bewogen minder en hun mentale gezondheid nam af

De mentale gezondheid van de bevolking heeft flink te lijden gehad van de coronapandemie en de maatregelen die zijn genomen om deze in te perken. Jongvolwassenen (18-25 jaar) werden hierbij het hardst getroffen. Volgens het CBS voelt 45% zich vaker eenzaam, 37% voelt zich vaker somber en 31% voelt zich vaker gestrest dan

voor de pandemie.³ Cijfers van het RIVM bevestigen dit; ook daarin scoren van alle leeftijdsgroepen jongeren (16-24 jaar) het hoogst op stress, angst en slaapproblemen, en het laagst op mentaal welbevinden.⁴ Het Trimbos-instituut concludeert in een onderzoek van voorjaar 2021 onder studenten in het hoger onderwijs zelfs dat 51% van hen psychische klachten ervaart: eenzaamheid, prestatiedruk, stress en/of slaapproblemen.⁵ Dit is fors meer dan voor de coronacrisis.

Tegelijkertijd rapporteert het RIVM dat tijdens de lockdowns de helft van de bevolking minder heeft bewogen.⁶ Ook de sportdeelname is enorm gedaald door de coronamaatregelen. De sportdeelname lag in 2021 ver onder het gemiddelde van 2019.⁷ De sluiting van de sportverenigingen en het afgelasten van de competities heeft vooral gevolgen gehad voor de jeugd. Kinderen en jongeren sporten namelijk relatief vaker bij een sportvereniging dan andere leeftijdsgroepen.⁸

Hoe hebben jongeren de sportsluitingen ervaren?

De jongeren die de NLSportraad heeft gesproken, herkennen de cijfers. Het zijn sportieve jongeren, in de startblokken voor of bezig met hun opleiding aan het mbo, hbo of de universiteit en deels (ook) werkend. Ze zijn de coronacrisis tot nu toe relatief goed doorgekomen, hoewel ze af en toe ook een flinke dip hebben gehad. Tijdens de lockdowns hebben ze minder bewogen en anders gesport dan gewoonlijk. Hun competities en toernooien lagen er helemaal uit (voetbal, hockey, roeien, atletiek, boksen, kickboksen) en hun binnensporten waren niet mogelijk (fitness, yoga, squash, zwemmen, boksen, kickboksen). Wat overbleef, waren individuele sporten in de buitenruimte. Maam: 'Ik heb meegedaan aan een virtuele hardloopwedstrijd op Terschelling. Maar ja, je loopt gewoon een rondje in je eigen buurt en je geeft je tijd door via een website. Ik miste het wedstrijdgevoel. Je wilt onder de mensen zijn.' Jelle: 'Ik ben gaan wielrennen en hardlopen. Tot op zekere hoogte kon ik daar wel plezier uit halen. Maar steeds weer hetzelfde rondje, in mijn eentje, werd eentonig.' Het rondje fietsen en lopen herkent iedereen. De jongeren hadden soms muziek of een podcast nodig om het vol te houden. Jelle: 'Anders zit je zo met jezelf.'

Drie van de vier jongeren wonen op kamers. Martijn, Jelle en Morgan schetsen de enorme drang om tijdens de coronacrisis naar buiten te gaan, weg uit hun studentenkamer. Tijdens een lockdown hoeven ze zich letterlijk alleen van bed naar bureau te slepen om de online lessen te volgen. Mara Kirschner, onderzoekster bij de Open Universiteit, wil weten of de jongeren tijdens de coronacrisis veel *gezet* hebben en wat dat met hen doet. De jongeren schatten in dat ze inderdaad veel meer hebben gezeten dan normaal. Morgan: 'Het gaat niet goed met mij dan. Als ik echt alleen maar zit, dan ben ik helemaal gaar na afloop.' Maam: 'Ik word heel onrustig, heb geen concentratie

* Met medewerking van Jelle de Groot, Maam de Ridder, Martijn van der Goes, Morgan Bremer, Linda Ooms (Mulier Instituut) en Mara Kirschner (Open Universiteit).

1. Erasmus University Rotterdam, 'Nieuwe lockdown zet mentaal welzijn jongeren verder onder druk', zie www.eur.nl; NOS, 'Veel studenten ervaren psychische problemen, ook door corona', zie www.nos.nl; NOS, 'Psychiaters: open al het onderwijs om psychische schade te voorkomen', zie www.nos.nl.
2. Erasmus University Rotterdam, 'Onderzoekers en studenten presenteren onderzoek aan OMT: sluiting sportfaciliteiten heeft grote impact op welzijn van jongvolwassenen', zie www.eur.nl.

3. CBS, 'Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt', zie www.cbs.nl. Daarnaast: NOS, 'Onderzoek: 15 procent meer suïcides onder jongvolwassenen tot 30 jaar', zie www.nos.nl.
4. RIVM, 'Welbevinden en leefstijl', zie www.rivm.nl.
5. Trimbos-instituut, 'Terechte zorgen over mentale gezondheid en middelengebruik studenten', zie www.Trimbos.nl.
6. 'Impact corona op beweeggedrag in Nederland', zie www.allesoversport.nl.
7. September 2019: 78% van de 13-18-jarigen sport wekelijks en 77% van de 19-30-jarigen sport wekelijks. September 2021: 64% van de 13-18-jarigen sport wekelijks en 67% van de 19-30-jarigen. NOC*NSF, *Landelijke Sportdeelname Index*, zie www.nocnsf.nl/sportdeelnameindex.
8. Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/clublidmaatschap en <https://nocnsf.nl/media/4976/noc-nsf-sportdeelname-algemene-rapportage-september-2021.pdf>.

meer, geen zin. Ik ga voor me uit staren en ben er niet meer bij.' Jelle is slecht in stilzitten: 'Ik heb een bureaustoel die alle kanten op kan bewegen en ik tik de hele dag met mijn voet. Als ik echt een hele dag móet zitten, dan merk ik dat ik op een rare manier moe ben. Aan het einde van de dag ben ik wel moe, maar kan ik niet slapen.' Martijn herkent dit en voegt toe: 'Als ik wél heb gesport, kan ik later in de avond veel beter ontspannen. Ik ben er ook meer op gaan letten om tussendoor te bewegen: even opstaan en lopen. Als ik een hele dag moet studeren, ga ik altijd een rondje lopen om in ieder geval iets van beweging te hebben.' Jelle: 'Vóórdat ik aan de studie ga, wil ik het liefst even bewegen. Ik heb het fietsen naar college gemist toen alles online was. Het kost me moeite om uit mezelf te bewegen als het niet nodig is.'

Wat zegt de wetenschap over de relatie tussen mentale gezondheid en sporten en bewegen?

Er is veel wetenschappelijk bewijs dat sport en bewegen goed zijn voor de gezondheid. Het meest onderzocht zijn de effecten op de *fysieke* gezondheid. Voldoende beweging verlaagt het risico op overgewicht en ziektes zoals diabetes, hart- en vaatziekten en bepaalde vormen van kanker. Dit is de reden waarom de Gezondheidsraad beweegrichtlijnen heeft uitgebracht die passen bij een gezonde leefstijl.⁹ Ook versterkt bewegen het immuunsysteem.¹⁰

Daarnaast zijn er studies die wijzen op een positieve samenhang tussen sport en bewegen en de *mentale* gezondheid.¹¹ Resultaten van studies naar de relatie tussen sport, bewegen en mentale gezondheid zijn minder hard, maar in de beweegrichtlijnen geeft de Gezondheidsraad al wel aan dat bewegen het risico op depressieve symptomen verlaagt. Uit een analyse die het Nederlands Jeugdinstituut heeft uitgevoerd, blijkt dat sport en bewegen zowel op korte als lange termijn een positief effect hebben op de mentale gezondheid. Sporten en bewegen met anderen, zoals bij teamsporten, stimuleren bovendien ook de *sociale* gezondheid.¹² Het Mulier Instituut vermeldt dat sport en bewegen kunnen helpen om psychische klachten te voorkomen en verminderen.¹³ Bij mensen met lichte of matige psychische klachten lijkt bewegen even goed te werken als psychotherapie of medicatie. Sport en bewegen kunnen voor mensen met (ernstige) psychische klachten een middel zijn in het herstelproces, doordat zij ervaren dat ze fitter worden en nuttig bezig zijn, en doordat ze structuur krijgen, successen ervaren, het zelfvertrouwen vergroten en/of in contact komen met anderen.¹⁴

9. Gezondheidsraad, 'Beweegrichtlijnen 2017', zie www.gezondheidsraad.nl.

10. Erik Scherder, 'Hybride werken: Een extra risico voor inactiviteit', zie www.nederlandse-sportraad.nl.

11. Human Capital - Kenniscentrum Sport: zie hcm.kenniscentrum-sportenbewegen.nl.

12. Nederlands Jeugdinstituut, 'Benadruk plezier van bewegen, houd jeugd gezond', zie www.nji.nl.

13. Mulier Instituut, *Psychische gezondheid, bewegen en sport*, zie www.mulierinstituut.nl/publicaties/25414/psychische-gezondheid-bewegen-en-sport.

14. Zie www.kennisbank-sportenbewegen.nl/?file=10003&m=1589881893&action=file.download.

Een verklaring voor de relatie tussen mentale gezondheid en sport en bewegen (Erik Scherder, lid van NLsportraad)

Waarom heeft sporten een positieve invloed op je mentale gezondheid? Wat gebeurt er in je brein?

'Er zijn meerdere verklaringen mogelijk. Eén daarvan is dat je merkt dat je steeds wat beter wordt in je sport of in de vorm van bewegen die je doet. Dat "steeds beter" worden is heel belonend. Je begint met een bepaalde verwachting: kan ik het? En: kan ik mezelf verbeteren? Op dat moment maak je dopamine aan. En als het je dan lukt, als je techniek bijvoorbeeld beter wordt, of je loopt verder dan toen je pas begon, dan krijg je een geluksgevoel. Dat geluksgevoel ontstaat door het vrijmaken van opiaten ofwel endorfines. Die stofjes zorgen er weer voor dat je echt verlángt naar de volgende keer sporten of bewegen.'

En hoe zit het met de relatie tussen negatieve emoties en sport en bewegen?

'Het beloningsgevoel dat ontstaat bij sporten of bewegen geeft ook weer controle over eventuele negatieve gevoelens zoals stress, somberheid en angst. Met sport en bewegen worden juist *die* hersengebieden en hun verbindingen actief die betrokken zijn bij het reguleren van je emoties, zoals de kleine hersenen, de basale ganglia en frontale netwerken. En dat is precies wat je wilt: door het activeren van deze netwerken in de hersenen krijg je controle over eventuele negatieve gevoelens. Bewegen of sporten verbetert daardoor je stemming.

De meerderheid van de studies geeft aan dat de meest positieve effecten van bewegen of sporten op je stemming optreden na 30 minuten. Bij een depressie zou de (niet-competitieve) sport- of beweegactiviteit idealiter 45 minuten per keer moeten duren.'

Erik Scherder over stress, hoe we dit ervaren en de invloed van lichamelijke activiteit.

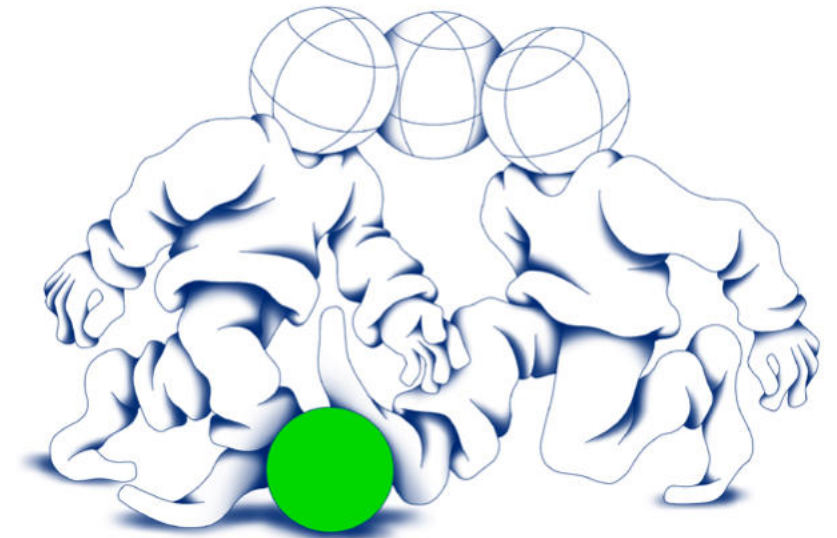
Wat ervaren jongeren als zij sporten en bewegen?

De jongeren onderstrepen dat zij zich door sporten en bewegen fysiek en mentaal beter voelen. Of je goed in je vel zit, hangt natuurlijk niet alleen daarvan af, maar sport en bewegen kunnen wel degelijk een bijdrage leveren. Morgan voelt zich na het sporten 'voldaan'. Martijn sluit zich daarbij aan: 'Na het sporten voelt het alsof je wat nuttigs en goeds hebt gedaan, een taak volbracht. Als het echt goed ging, dan kan ik daar ook wel trots op zijn.' Jelle: 'Ik voel vaak dat ik mijn hoofd heb leeggemaakt. Dat voelt prettig.' En Maam zegt:

'Het helpt mij om dingen op een rijtje en in een goed perspectief te zetten. Je hebt soms zorgen, dan ga je sporten, dan kom je terug en denk je: het was allemaal niet zo heel erg. Het sporten helpt mij om mijn problemen te relativeren.'

Ook ervaren de jongeren dat het sporten en bewegen hun meer zelfvertrouwen geeft en helpt om op andere terreinen te presteren, zoals studie en werk. Morgan: 'Als je lekker hebt gesport, ga je gewoon vanzelf rechtop lopen.' Jelle: 'Ik krijg het gevoel: ik kan weer wat extra aan.' Linda Ooms, onderzoeker bij het Mulier Instituut, nuanceert: 'Sport en bewegen kunnen zeker helpen je zelfvertrouwen te vergroten, maar wel onder de juiste omstandigheden. Als je steeds niet wordt opgesteld door de trainer of als je geen kilo verliest terwijl je daarvoor hard traint, dan helpt het je zelfvertrouwen niet natuurlijk.' Morgan herkent dit uit zijn jeugd: 'Toen ik in de brugklas zat was ik wat molliger. Ik kon het sporten niet altijd bijhouden en voelde me dan minder nuttig voor het team.' En Jelle bevestigt: 'Ik heb een jaar in een hockeyteam gespeeld dat qua niveau net te hoog was voor mij. Ik heb dat jaar vooral op de bank gezeten. Dat haalde bij mij het plezier weg om te sporten.' Mara Kirschner van de Open Universiteit vult aan: 'Voor het zelfvertrouwen is het beter om eigen doelen te stellen dan om de competitie met anderen aan te gaan.' Linda Ooms: 'Als je maar een gevoel van succes ervaart, dan kan dat leiden tot positieve mentale gezondheid. Bovendien is plezier in sport heel erg belangrijk. Als je met veel tegenzin gaat sporten, kan het ook juist minder fijne gevoelens opleveren.'

Linda Ooms wil graag van de jongeren weten of ze van de ene sport een ander gevoel krijgen dan van een andere sport. Dat blijkt voor de jongeren verschillend. Maam beoefent verschillende sporten die haar altijd wel iets brengen, maar: 'Met golfsurfen ben ik helemaal los van alles. Ik lig dan in het water, dat is mijn *safe place*. Als er iets is, kun je me vinden op het water.' Martijn houdt een beter gevoel over aan een goede actie bij voetbal of boksen dan aan wielrennen of hardlopen: 'Als je scoort of een assist geeft, heb je een duidelijke rol: een concrete actie waar je trots op terug kan kijken. Als je een rondje rent, heb je dit niet echt.' Morgan geeft aan dat hij verschillende sporten om een andere reden doet: 'Hardlopen is om mijn hoofd leeg te maken, fitness doe ik vooral om sterker te worden, voetbal omdat het een leuk spel is.' Jelle (hockey) en Martijn (voetbal) ervaren dat zij even alles kwijt zijn tijdens hun teamsport. Jelle: 'Je bent alleen met sport bezig en je vergeet de rest.' En Martijn: 'Het fijne aan een wedstrijd vind ik dat je op dat moment alleen maar met volle focus met dat spel bezig bent. Als je zorgen hebt, ben je die voor anderhalf uur vergeten.' Morgan heeft juist een andere ervaring: 'Bij voetbal ben ik heel druk in mijn hoofd. Dan ben ik constant aan het denken aan mijn

Sporten en bewegen met anderen, zoals bij teamsporten, stimuleert naast de fysieke ook de sociale gezondheid

positie op het veld en mijn ploeggenoten.’ Jelle kan naast hockey ook het wielrennen waarderen: ‘Met fietsen heb je meteen je hoofd leeg. Ik kan genieten van wat ik om me heen zie. Op vakantie ga ik ook de berg op. Halverwege denk ik: wat ben ik nu aan het doen? Maar als ik boven denk ik: dit was echt vet.’

Wat weten we nog niet?

De jongeren zijn geïnteresseerd in het onderzoek dat is gedaan naar de relatie tussen sport, bewegen en mentale gezondheid. De onderzoekers leggen uit dat verschillende onderzoeken een causaal verband aantonen tussen (regelmatig) *bewegen* en positieve effecten op de mentale gezondheid. Zo kunnen depressieve gevoelens en angst verminderen door te bewegen. Voor het causale verband tussen *sport* en mentale gezondheid zijn de bewijzen minder sterk. Daar is vaak sprake van ‘associatie’: onderzoeksresultaten die een relatie aantonen tussen sport en mentale gezondheid op één bepaald moment. Maar daarmee zijn oorzaak en gevolg nog niet duidelijk. Linda Ooms: ‘Neem het voorbeeld van sporten en zelfvertrouwen. In onderzoek zien we een verband. Maar sport je omdat je al zelfvertrouwen hebt, of krijg je (meer) zelfvertrouwen doordat je sport?’

Daarnaast maakt het uit welke activiteit je doet en hoe intensief je daarmee bezig bent. Naar de invloed daarvan is nog veel meer onderzoek nodig. Mara Kirschner beschrijft vier niveaus van bewegen: van niets doen (zitten, liggen) via lichte en matige activiteiten tot intensief bewegen: ‘Verschillende vormen van bewegen hebben misschien een verschillende invloed op het mentaal welbevinden.’ Linda benadrukt dat naast de beweegvorm en -intensiteit ook meer kennis over de duur en de frequentie van bewegen belangrijk is. Regelmatig bewegen is in ieder geval van belang om tot positieve effecten te komen: minder stress, minder angst en het verminderen van depressieve klachten. Maar voor een betere concentratie kan een kort en eenmalig beweegmoment ook al helpen. Wat goed is, verschilt per doel dat je stelt. Ook de persoonskenmerken en omstandigheden van degenen die sporten en bewegen spelen een belangrijke rol. Mogelijk krijgen sport en bewegen minder aandacht van mensen als zij problemen hebben op andere terreinen (werk, inkomen, huisvesting, gezondheid). Wellicht is dit ook een reden waarom mensen met een laag inkomen minder vaak sporten.¹⁵

Naast plezier is ook een veilige context om te sporten en bewegen cruciaal voor een positief effect op de mentale gezondheid. Morgan heeft ervaring opgedaan met het opzetten van een hardlooptroep met collega’s. Die wilden pas meedoen toen hij benadrukte dat het niet om winnen ging. Linda Ooms beaamt dat sociale interacties en de steun van anderen belangrijk zijn: ‘En andersom, als je je niet thuis voelt in een groep, doet dat afbreuk aan je mentaal welbevinden.’

15. Zie www.kennisbank-sportenbewegen.nl/?file=10099&m=1598447418&action=file.download.

Morgan stelt vast: ‘Met name inactieve mensen vinden het sociale aspect vaak belangrijker dan het bewegen zelf. Zoals in het verzorgingstehuis van mijn oma. De enige reden voor haar om te bewegen is om samen een kopje thee te drinken.’ ‘Maar dat scheelt toch niet zoveel van de derde helft?’, vraagt Jelle zich af. ‘Ik heb dat zo gemist: kletsen na de wedstrijd, biertje erbij, samen voetbal kijken.’ Linda Ooms beaamt dat de sociale contacten een belangrijk aspect zijn van sport en bewegen. De sluiting van sportclubs kan de mentale en sociale gezondheid van jongeren tijdens de coronacrisis mede hierdoor hebben verslechterd.

De jongeren hebben ook veel interesse in onderzoek dat is gedaan naar sport en bewegen voor mensen met psychische klachten. Mensen die vaker sporten en bewegen hebben minder kans om depressieve klachten te ontwikkelen. Maar ook in de behandeling van mensen met depressie en angststoornissen kunnen (niet-competitief) sporten en bewegen helpen. Linda Ooms heeft literatuuronderzoek gedaan naar het effect van sport en bewegen bij mensen met psychische klachten.¹⁶ ‘Maar’, stelt ze, ‘voor mensen met ernstige psychische klachten is niet elke vorm van bewegen geschikt. Mensen moeten de sport of beweegvorm vooral leuk vinden. De beweegvorm moet matig intensief zijn, want té intensief kan klachten juist verergeren. Ook moet de activiteit regelmatig gedaan worden. Verder is sporten en bewegen in een team erg goed, maar als het groepsverband juist weer stress oplevert, kan er beter een-op-een begeleiding worden gegeven.’

Wat is interessant om verder te onderzoeken?

De geïnterviewde jongeren vinden sport en bewegen belangrijk voor hun functioneren. Ze hebben hun sport gemist tijdens de lockdowns en ervaren dat sport en bewegen helpen ‘om te zorgen voor een positieve blik op hun morgen’. Meryem Kilic-Karaaslan, lid van de NL-sportraad, put uit eigen ervaring: ‘Ik sport veel en gevarieerd. Ik houd van bewegen en het houdt me fit, niet alleen fysiek maar volgens mij ook in mijn hoofd. Ik heb nooit een burn-out gehad, terwijl ik altijd keihard heb gewerkt. Ik denk echt dat ik dat aan sporten te danken heb.’

En de jongeren zelf? Die maken zich vooral druk over anderen die veel minder sporten en bewegen dan zijzelf, en niet van de positieve ervaringen profiteren. Het gevoel van solidariteit met andere jongeren is groot. Bekend is dat kinderen en jongeren van ouders met een laag opleidingsniveau en een laag gezinsinkomen minder sporten en vanaf 12 jaar ook minder goed scoren op de beweegrichtlijnen.¹⁷ Middelbare scholieren zijn bovendien de groep die het meeste zit.¹⁸ Martijn suggereert onderzoek te doen naar negatieve associaties van mensen met sport en bewegen. Hij is benieuwd wat mensen zelf weten van sport en bewegen. Jelle is nieuwsgierig naar de

16. Zie www.mulierinstituut.nl/publicaties/25414/psychische-gezondheid-bewegen-en-sport.

17. Zie www.kenniscentrumsportenbewegen.nl/kennisbank/publicaties/?sport-en-beweeggedrag-van-kinderen-en-jongeren-naar-sociaaleconomisch-milieu&kb_id=25984&kb_q=Sport-%20en%20beweeggedrag%20van%20kinderen%20en%20jongeren%20naar%20sociaaleconomisch%20milieu.

18. Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/zitgedrag#node-zitgedrag.

motieven van mensen om al dan niet te bewegen en het verschil in sportbeleving. Hoe kun je inspelen op dat onderscheid? En Maam vraagt zich af of dit onderscheid te relateren is aan verschillende opleidingsniveaus. Halen mensen met verschillende opleidingsniveaus een andere voldoening uit sport en bewegen?

Ook Morgan wil graag weten hoe je mensen aan het sporten en bewegen krijgt die dat nu niet doen. Ze missen een kans, want, vindt hij: 'Ik ben ervan overtuigd dat sporten en bewegen mentaal en fysiek goed voor je is.' Erik Scherder beaamt dit ten volle: 'Sporten en bewegen zijn zo ontzettend belangrijk, ook mentaal. Je bent even cognitief niet belast, je stopt met tobben en komt tot ideeën. Ook remt het je negatieve gevoelens en stimuleert het je productiviteit. Bewegen is leven.'

Colofon

Naam Raad

Nederlandse Sportraad (NLsportraad)

Samenstelling Raad

Michael van Praag, voorzitter
Marjolein Bolhuis-Eijsvogel
Farid Gamei
Jiske Griffioen
Leanne van den Hoek
Meryem Kilic-Karaaslan
Erik Scherder
Elke Snijder
Bernard Wientjes
Claudia Bokel, adviseur
Mariëtte van der Voet, algemeen secretaris

Samenstelling Commissie

Meryem Kilic-Karaaslan
Erik Scherder
Mariëtte van der Voet
Tessa van der Velden

Raadpleging jongeren

De NLsportraad sprak in een twee uur durend gesprek met vier jongeren en twee experts over de ervaring die de jongeren hebben met sport, bewegen en mentale gezondheid. De jongeren zijn in leeftijd tussen de 18 en 25 jaar en volgen verschillende opleidingen op het MBO, HBO of de universiteit.

Namen jongeren

Morgan Bremer, Martijn van der Goes, Jelle de Groot,
Maam de Ridder

Raadpleging experts

Mara Kirschner (Open Universiteit)
Linda Ooms (Mulier Instituut)

Contactgegevens Raad

Parnassusplein 5
Postbus 184
2501 CD Den Haag
T +31 (0)70 340 7273
info@nlsportraad.nl
www.nederlandse-sportraad.nl
Twitter: [@NLsportraad](https://twitter.com/NLsportraad)
LinkedIn: [nederlandse-sportraad](https://www.linkedin.com/company/nederlandse-sportraad)

© Nederlandse Sportraad
Den Haag, 2022

DROMEN

OVER

HOLLAND

Rli

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) is het strategische adviescollege voor regering en parlement op het brede domein van duurzame ontwikkeling van de leefomgeving en infrastructuur. De raad is onafhankelijk en adviseert gevraagd en ongevraagd over langetermijnvraagstukken. Met een integrale benadering en advisering op strategisch niveau wil de raad bijdragen aan de verdieping en verbreding van het politiek en maatschappelijk debat en aan de kwaliteit van de besluitvorming.

Auteurs:

Robert Ewing en Folmer de Haan

DRIE KLEINE VOGELS

AMARA

*Elk gebouw heeft een vluchtroute
maar niet iedereen kan zomaar een vlucht boeken
wanneer hun land in brand staat
wanneer de mannen aan de macht
hun verbannen en de pracht
van het land eraan onder doorgaat
omdat mannen in hebzucht doorslaan
voortaan geleid worden door vechtlust en bloeddorst
zogenaamd voor een groter doel toch
maar weten ze wat dat kleine kind voelt of
de moeder die haar dochter niet meer ziet
de vader wiens verdriet zich uit
als agressief
als vuisten
als barsten in ruiten
als gaten in de muur maar
hij laat het de burens echt niet zien
huiselijk geweld komt met discretie
de strijd leeft voort
in een oorlog tussen vier muren
hoe veel vormen kan het kennen
hoe lang moet het nog duren
kan de tijd de ruwe randen
van de maatschappij gladschuren
mogen de uren wat zachter verstrijken
vooral in de buurten en wijken
waar het ijzer gesmeed*

*en de mensen gekneed
in het heetst van de strijd
waar gemeentes het hebben
over het vieren van de kleur in de wijk
kijk om je heen
je zit enkel grijs
al het groen verdwijnt
dan zullen wijzelf wel
de kleur moeten zijn
waar zij het over hebben
maar wij zijn meer dan kleur
wij zijn mensen
met eigen verhalen
dromen en wensen
waar wij van komen kennen
zij enkel via de lens van een journalist
of ze kennen het niet omdat ze
het acht uur journaal hebben gemist
waren aan het kijken naar een kennisquiz
wist je dat
die verhalen die je leest in de krant
ook in dit land leven
die verhalen uit een verre staat
ook in een Nederlandse straat bewegen
de geschiedenis is nog niet uitgeschreven.
post-kolonialisme
neo-liberalisme
westers kapitalisme
de -ismes vliegen ons om de oren
het is me vaak te veel
we staan niet stil bij*

welke ismes nog in de 21e eeuw horen
 hoe veel goeds kunnen we verwachten
 van een systeem waar de meeste van ons
 niet in passen
 waar gaat het heen als we
 nu geen pauze inlassen
 Als we toch bezig zijn met het
 herstructureren van elk bedrijf
 waarom dan ook niet gelijk
 de Nederlandse overheid
 laat ons even alles uit elkaar halen
 en maar zien wat er dan overblijft
 zie het als blessuretijd
 'on the flipside'
 zie je hoe zaadjes worden geplant
 hoe we met water
 hopen dat de kat later
 over 9 generaties
 misschien op zijn pootjes belandt
 en dan het liefst op een plek
 waar nog nooit iemand is geweest
 waar Karl Marx en Thorbecke
 elkaar de hand schudden op een feest
 waar 'hetzelfde liedje' niet gedraaid wordt
 waar de kat door Nelson Mandela
 geaaid wordt
 waar mensen kunnen delen
 en het enige wat gezaaid wordt
 liefde is
 waar alles op rolletjes

en elke rol zo is verdeeld
 dat niemand er een hoeft te spelen
 waar de kinderen hun speelgoed eerlijk delen
 waar Stratego egoloos gespeeld wordt
 waar uit een legodoos
 een nieuwe huizenmarkt ontstaat
 we leven allemaal in tiny houses
 en de kat spint op het tapijt
 de muizen dansen niet op tafel
 maar schuiven aan bij het ontbijt
 we noemen het verstrijken van de autoriteit
 ik snap nu wat Bob Marley zei
 met 'every little thing is gonna be alright'
 de grote dingen
 daar kunnen wij niet veel aan veranderen
 we kunnen zingen
 bidden en kijken naar hoe we zelfhandelen
 en zo zullen we zien
 dat wat we in de hand hebben
 de kleine dingen zijn
 en de potentie tot tevredenheid
 dus ik snap nu wat Bob Marley zei
 'every little thing is gonna be alright'

BEKIJK EN BELUISTER HIER
 HET SPOKEN WORD.

DROMEN OVER HOLLAND

Herinnering aan Holland H. Marsman (1941)

*Denkend aan Holland
zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
kerken en olmen
in een grootsch verband.
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.*

In 1936 schreef Hendrik Marsman een ode aan het Nederlandse landschap. Het waren toen turbulente tijden. Toch lijkt zijn *Herinnering aan Holland*, dat werd verkozen tot gedicht van de 20^e eeuw, een tijdloos beeld te schetsen van rivieren, polders, dorpjes, en de altijd aanwezige dreiging van het water. Herkent de jongere van nu zich hier nog in? We vroegen Amara van der Elst, woordkunstenaar en bekend van haar *spoken word* op 4 mei 2021 op de Dam, om zich een beeld te vormen van de toekomst van ons land. Zij verwoordde haar 'dromen over Holland' voor de 21e eeuw in een *spoken word*, genaamd *Drie kleine vogels*.

Wie *Drie kleine vogels* leest (of beter nog, hoort en ziet) kan er niet omheen dat het gevoel van permanentie dat Marsman oproept in de 21e eeuw ver te zoeken is. Ook nu zijn het turbulente tijden en de jongeren van nu groeien op met sociale onrust, een groot tekort aan woningen en groeiende zorgen over ongelijkheid. Daarnaast worden het landschap én hun toekomst bedreigd door klimaatverandering en het verlies van de rijkdom aan natuur. We lopen tegen grenzen aan. Amara vraagt zich hardop af, of westers kapitalisme nog wel thuishoort in de 21e eeuw.

Amara sluit aan op de roep die de afgelopen jaren steeds luider is gaan klinken: minder consumeren, minder reizen, minder vlees eten. Maar de economische groei van de afgelopen decennia heeft ons toch grote welvaart gebracht? Nederlandse jongeren profiteren daar nu van en behoren tot de gelukkigste ter wereld. Dus waarom moeten we inleveren?

De vraag is óf we moeten inleveren. Je kunt veranderingen namelijk ook anders bekijken: door ze niet als bedreigingen te zien, maar als openingen naar hoop. De jeugd wijst ons hierin de weg. Jongeren willen betaalbare woningen, een samenleving waarin iedereen meedoet en zorg voor de natuur. Ze voelen dat hun visie op de toekomst niet past bij de huidige gang van zaken en willen verandering. Wij maken ons zorgen om hen, zij maken zich zorgen om onze wereld.

Hoe hiermee om te gaan als Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (hierna ook: Raad of Rli)? Wij zien ook dat de uitdagingen in ons werkveld groot zijn. We noemden al klimaatverandering en verlies aan natuur; uitdagingen van wereldformaat. Ook wordt het steeds drukker in Nederland, en de verstedelijking en het beslag op

de ruimte nemen toe. Tegelijkertijd zijn er jongeren die worstelen met onzekerheden over hun persoonlijke toekomst: wonen, werk, inkomen. Voor het eerst in de recente geschiedenis lijkt het dat de huidige generatie jongeren het minder goed zal hebben dan hun ouders.

Als Raad erkennen we de zorgen van jongeren over hun toekomst en we delen hun roep om verandering. Verandering gaat gepaard met loslaten: van het bekende pad, dat voor velen nog voelt als veilig. Maar op de oude voet doorgaan is allesbehalve veilig. We moeten een nieuwe weg inslaan.

Een groeiende beweging, waar jongeren zich bij hebben aangesloten, zet stappen richting een toekomst die anders is, maar zeker niet minder hoeft te zijn. Dit geeft, ondanks de ernst van de situatie, hoop op een betere toekomst. Op die hoop willen we de aandacht vestigen, niet op wat er te verliezen valt.

Om je een hoopvolle toekomst in te beelden zijn jeugdige eigenschappen cruciaal: flexibiliteit, het vermogen om oude denkbeelden los te laten en nieuwe te omarmen. Daarbij kan kunst helpen, zeker kunst van een jongere, zoals het werk van Amara. Zij drukt zorgen uit, maar zeker ook hoop. Daar hebben wij vanuit onze belevingswereld als adviesraad naar gekeken en we hebben ons afgevraagd: wat moet er op ons terrein veranderen om die hoop te verwezenlijken? Er staat veel in het werk van Amara en als Rli zijn wij niet van alle markten thuis. Maar van een aantal wel, zoals de woningmarkt, dus laten we daarmee beginnen.

... waar uit een legodoos een nieuwe huizenmarkt ontstaat

We hebben in Nederland te maken met een wooncrisis, en als we eerlijk zijn, lijkt het erop dat de problemen niet zo eenvoudig op te lossen zijn. De bevolking groeit voorlopig nog wel even door en steeds meer mensen wonen alleen. Kortom: de vraag naar woningen neemt toe. Voor jongeren is het lastig om een studentenkamer of eerste woning te vinden. En als dat al lukt, is de huur vaak hoog. Vanuit het perspectief van jongeren is de wens voor een nieuwe woningmarkt dus een logische.

Om het woonprobleem op te lossen zullen we creatief moeten zijn, openstaan voor nieuwe vormen van wonen, en innoveren in hoe en waar we woningen creëren. De huidige manier van werken moet op de schop. De footprint van de bouw is te groot en de realisatie van nieuwe woningen duurt eindeloos, door de rompslomp van de procedures die eraan voorafgaan.

Om tot die nieuwe woningmarkt te komen zal er slimmer gebruik moeten worden gemaakt van de bestaande bebouwing. Dat kan door bestaande woningen te renoveren en klaar te maken voor de toekomst, maar ook door woningen te creëren in andere gebouwen, zoals kantoren en kerken. Renovatie is belangrijk, de vraag is immers niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief. Renovatie houdt ook in dat we de woningen energiearm maken: isoleren, zonnepanelen op alle daken en verwarmen met warmtenetten of bijvoorbeeld met duurzaam gas.

Maar er zullen ook nieuwe woningen moeten komen, zo veel mogelijk binnen de stad om ruimte te besparen, maar ook daarbuiten. Dat zullen naast gangbare woningen steeds meer nieuwe vormen zijn, tiny houses, woningen op het water en woningen met collectieve voorzieningen.

Daarom is de legodoos van Amara eigenlijk niet een hele gekke metafoor. Om snel woningen te realiseren is maatwerk nodig, en om grondstoffen te sparen zullen de 'blokjes' steeds opnieuw gebruikt moeten worden. Dat op maat en 'circulair' bouwen heeft wel wat weg van bouwen met lego. Het is een belangrijke ontwikkeling, alleen blijkt het in de praktijk nog moeilijk op gang te komen. Uiteindelijk zal onze manier van werken en denken moeten veranderen. Van een lijn naar een cirkel – een kind doet er een jaar over. Kunnen wij dat ook?

Tot slot gaat het oplossen van de woningcrisis niet alleen om de woningen zelf. Uit de woorden van Amara spreekt ook het ongenoegen van veel jongeren over de macht van kapitaal, die de woningmarkt domineert. Ook dat vraagt om serieuze aandacht, want onze jongeren verdienen allemaal een geschikte en betaalbare woning.

... elke rol is zo verdeeld, dat niemand er een hoeft te spelen

Een fysieke plek om te wonen is één ding, maar minstens zo belangrijk is een gevoel van verbondenheid met de plek waar je woont en de mensen met wie je die plek deelt. Onze steden en wijken zijn vooral ingericht op efficiëntie: snel bij je afspraak kunnen komen, onderweg nog een koffie-to-go halen. 's Avonds weer in je eigen stalen blik naar huis, om in je eigen betonnen doos op de bank neer te ploffen. We begrijpen goed dat Amara droomt over andere steden en wijken.

We leven weliswaar steeds meer in een netwerksamenleving, en zeker jongeren staan in constante verbinding met elkaar, toch voeren individualisme en zelfredzaamheid de boventoon. Maar de wijk die zo grijs en rechthoekig lijkt, herbergt een rijkdom aan mensen, kleuren en verhalen. Wat als onze leefomgeving een afspiegeling zou zijn van die rijkdom?

*Ons fysieke & mentale
welzijn is afhankelijk
van voldoende toegan-
kelijke natuur in en
om de stad*

Een plek waar mensen zich verbonden voelen, waar ruimte is om te ontmoeten en te vertragen, waar iedereen zichzelf kan zijn, maar waar toch de saamhorigheid voelbaar is. Waar jongeren (en ouderen) elkaar kunnen ontmoeten en sociale contacten onderhouden, bijvoorbeeld bij de sportclub, bibliotheek of het buurtcentrum. Zulke voorzieningen, die we door bezuinigingen hebben uitgedund, verdienen een herwaardering.

De fysieke inrichting heeft ook een belangrijke rol te spelen: centrale plekken waar je elkaar treft, goede openbare voorzieningen, straten die uitnodigen om te wandelen of fietsen, met voldoende groen. De natuurinclusieve stad levert een bijdrage aan de biodiversiteit, maar zeker zo belangrijk, ook aan een groene openbare ruimte die uitnodigend is.

Maar met inrichting alleen komen we er niet: betrokkenheid van bewoners is cruciaal. Iedereen moet actief kunnen bijdragen aan beslissingen en initiatieven in de buurt, zodat een omgeving kan ontstaan waar mensen verantwoordelijkheid voor nemen en waar ze zich thuis voelen.

Het beeld van verbondenheid dat we schetsen, staat helaas in schril contrast met de polarisatie die zich momenteel aftekent in de samenleving. Des te meer reden om erover te dromen, en te handelen.

... zie je hoe zaadjes worden geplant

Zou het gaan over spreekwoordelijke zaadjes? Misschien wel – maar ook echte zaadjes kunnen we goed gebruiken. Het gaat namelijk slecht met de natuur in Nederland. Dat terwijl we de natuur hard nodig hebben: ze voorziet ons van schone lucht en water, een gezonde bodem en bestuiving van onze gewassen. Daarom zullen we meer mét de natuur moeten werken in plaats van ertegen.

Door klimaatverandering wordt het vaker erg warm, of juist erg nat. Om ons daartegen te weren, hebben we de natuur nodig in onze steden. Bomen zorgen bijvoorbeeld voor verkoeling, terwijl open water en groene plekken heftige regenval kunnen opvangen. Het lijkt misschien dat onze steden hiervoor te vol zijn, maar er zijn genoeg slimme mogelijkheden. Bijvoorbeeld door tegels te vervangen door beplanting, en het aanleggen van waterpleinen, groene daken en wadi's (buffervoorzieningen die regenwater langzaam afvoeren richting grondwater in plaats van dat het in het riool terechtkomt).

Bovendien is de natuur niet alleen van praktisch nut. Parken en andere groene gebieden zijn essentieel in en om de verbonden stad, als plekken waar mensen kunnen ontspannen, vrienden ontmoeten of sporten. In Marsmans landelijke Nederland was de menselijke

behoefte aan natuur makkelijker gestild, maar in de stedelijke toekomst die Amara voorziet, is de noodzaak voor groene én blauwe oasen enorm. Juist de afgelopen lockdowns laten goed zien dat ons fysieke en mentale welzijn afhankelijk is van voldoende toegankelijke natuur in en om de stad.

We hebben de natuur te lang veronachtzaamd en als we nu niet het roer omgooien, is het mogelijk dat Nederlandse jongeren in de toekomst opgroeien in een land zonder natuur. Maar als we wel de omslag maken naar samenleven mét de natuur, dan betekent dat een mooiere leefomgeving voor iedereen!

Durf ook te dromen

Een toekomst waar iedereen in Nederland een woning kan vinden, in een sociaal verbonden omgeving, waar het ook nog eens barst van de natuur. Dat is een droom waar wij voor tekenen. En wie niet? Maar om de dromen van Amara en andere jongeren te laten uitkomen, moet er wat gebeuren: meer dan we nu doen.

Echte verandering vraagt omdenken en de bereidheid om vastgeroeste denkbeelden los te laten. Hierin hebben we allemaal een rol, want hoewel het waar is dat je als individu beperkte invloed hebt, is het ook waar dat alle kleine beetjes helpen. We zien al veel positieve dingen gebeuren in de leefomgeving, van energiebesparende gebouwen tot rolstoelvriendelijke trams en tegels wippen voor natuur. Toch is er meer nodig: structurele veranderingen, die alleen kunnen worden bewerkstelligd door mensen met invloed op de grote beslissingen. Politici, beleidsmakers, bestuurders: durf te dromen! Durf de jeugdige onbevangenheid te herontdekken en de toekomst positief te benaderen. En zorg juist nu voor structurele veranderingen. Laat de dromen van de jeugd geen dromen blijven. Zet ze om in actie!

Zorg voor nieuwe financieringsstructuren voor woningen, maak het mogelijk dat er woningen komen op niet voor de hand liggende plekken, bouw circulair en natuurinclusief. Herwaardeer gemeenschappelijke voorzieningen zoals speelplaatsen en buurtcentra, laat mensen meepraten over en meewerken aan hun eigen wijk, zodat elke wijk eigenheid krijgt. En zorg voor nieuwe natuur in en buiten de stad, voor meer groen en blauw. Zorg dat Marsman en Amara bij elkaar komen in de 21e eeuw.

Wij hebben elementen benoemd van een toekomst om naar te streven, maar hoe die er precies uit ziet, weet niemand. Jongeren zijn het beste toegerust om daar onbevangen over na te denken. Daarom doen we een oproep aan beslissers: laat je inspireren door jongeren, luister naar ze en neem ze serieus. Daarbij hoort ook een oproep aan alle jongeren: doe mee! Maak gebruik van de bestaande

mogelijkheden om te participeren in besluitvorming of laat op een andere manier van je horen.

Kunst kan daar een krachtig middel voor zijn. Wij hebben in dit essay onze interpretatie van het werk van Amara gegeven, maar dat is maar één van de vele mogelijke invullingen. We dagen de lezer uit antwoord te geven op de vraag: hoe interpreteer jij Amara's werk? En hoe zie jij de toekomst voor je?

Doe mee

Ben je geïnspireerd geraakt door het *spoken word* van Amara en wil jij ook jouw dromen over de toekomst delen? We roepen alle jonge geesten van Nederland op om hun toekomstbeeld als gedicht, *spoken word* of op een andere creatieve manier te delen.

SCAN OF [KLIK HIER](#) EN DEEL JOUW DROMEN OVER DE TOEKOMST

Colofon

Naam Raad

Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli)

Samenstelling Raad

Ir. J.J. (Jan Jaap) de Graeff, voorzitter
Drs. P. (Pallas) Agterberg
Drs. J.A. (Jeanet) van Antwerpen
Prof. mr. N.S.J. (Niels) Koeman
J. (Jantine) Kriens
Drs. E.M.J. (Emmy) Meijers
Drs. K.J. (Krijn) Poppe
Ir. C.M. (Karin) Sluis
Prof. dr. E.T. (Erik) Verhoef
Em. prof. dr. A.N. (André) van der Zande

Junior-raadsleden

J. (Joris) van den Boom MSc
E. (Eva) Gaaff MSc
Y. (Yourai) Mol BPhil

Algemeen secretaris

Dr. R. (Ron) Hillebrand

Betrokken Raadsleden

Ir. C.M. (Karin) Sluis
E. (Eva) Gaaff MSc, junior raadslid

Projectteam

Ir. F.W. (Folmer) de Haan, projectleider
R.F. (Robert) Ewing MSc, projectmedewerker

Raadpleging jongeren

Amara van der Elst heeft voor deze bijdrage een spoken word geschreven. De bijdrage van de Rli reflecteert hierop.

Contactgegevens Raad

Bezuidenhoutseweg 30
Postbus 20906
2500 EX Den Haag
info@rli.nl
www.rli.nl

© Raad voor de leefomgeving en infrastructuur
Den Haag, 2022

RDA

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd of op eigen initiatief adviseert. De RDA bestaat uit ongeveer veertig leden met uiteenlopende achtergrond die er op persoonlijke titel zitting in hebben. De adviezen gaan over dierenwelzijn inclusief diergezondheid, en over ethische of maatschappelijke vraagstukken op het gebied van dieren.

DE VER- SCHUI- —VENDE RELATIE TUSSEN MENS EN DIER

DE VERSCHUIVENDE RELATIE TUSSEN MENS EN DIER

Nederlanders hebben tegenwoordig een andere relatie met dieren dan pakweg 25 jaar geleden. Zij hebben meer respect voor dieren en accepteren steeds minder dat er inbreuk wordt gemaakt op dierenwelzijn. Zij beschouwen dieren meer als partners, in de zin van onderdeel van hun leven of medebewoners van onze planeet. Wat betekent deze trend voor de jongeren die nu opgroeien? En wat is er nodig om deze nieuwe opvattingen tot hun recht te laten komen in de omgang met dieren in het Nederland van morgen?

In 2019 verkende de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) 'de staat van het dier'.¹ Hoe was het toen gesteld met de dieren in Nederland? En waren de opvattingen over dieren veranderd sinds de oprichting van de RDA in 1993? We onderzochten deze vragen met een grote publieksenquête² en met beschouwingen van RDA-leden. We concludeerden dat dieren het in Nederland nu beter hebben dan 25 jaar geleden. Voor veel diersoorten is er nu meer aandacht, zorg en wettelijke bescherming. Professionele dierhouders en burgers hebben meer kennis over het welzijn en de gezondheid van dieren.

We concludeerden ook dat de maatschappelijke positie van dieren aan het verschuiven is. Zo'n vijftig jaar geleden werden dieren vooral als productiemiddel gezien, bijvoorbeeld voor arbeid, melk, vlees en eieren. Mensen gedroegen zich als eigenaar van en heerser over dieren. Dit verschoof geleidelijk richting rentmeesterschap, waarbij mensen de dieren met meer zorg en respect gingen behandelen. Meer recent ontstond in grote delen van de Nederlandse samenleving een nieuwe rol voor het dier: het dier als partner. Dieren zijn een onderdeel van ons leven, medebewoners van onze planeet, elementen in een gedeeld ecosysteem en lid van gezinnen. Mensen leven zich tegenwoordig meer in in dieren. Zij geven aan dat dieren rechten kunnen hebben, zoals het recht op een waardig bestaan en goede verzorging.

Wettelijk geniet het dier enige bescherming. Dieren moeten volgens de wet vrij blijven van dorst, honger en verkeerde voeding, van lichamelijk ongemak, van pijn, verwonding en ziekten, van angst en langdurige stress, en van beperking van hun natuurlijk gedrag.

Daarbovenop hebben ze ook een zogenaamde 'intrinsieke waarde'. Dat betekent dat een dier volgens de Nederlandse wet een eigen waarde heeft, een waarde *in zichzelf*, helemaal los van de waarde of het nut voor mensen. 'Daarbij', zo staat in de Wet dieren, 'wordt er in elk geval in voorzien dat de inbreuk op de integriteit of het welzijn van dieren, verder dan *redelijkerwijs noodzakelijk*, wordt voorkomen en dat de zorg die de dieren redelijkerwijs behoeven, is verzekerd'.

De angel zit 'm in de tekst 'redelijkerwijs noodzakelijk'. Die twee woorden maken een belangenafweging mogelijk, waarbij dieren makkelijk aan het kortste eind trekken. En zo kan het dat er nog steeds hardnekkige problemen zijn met dierenwelzijn en bescherming van dieren. Zo komt er regelmatig narigheid voor bij veetransporten of de slacht van dieren. Denk ook aan dieren die gehouden worden op een manier die niet past bij hun natuurlijke behoeften: varkens die niet kunnen wroeten, eenden die geen toegang hebben tot zwemwater, paarden die alleen op stal staan en vogels die in hun kooi niet kunnen vliegen.

Met de veranderende relatie tussen mens en dier neemt de verlegenheid over de omgang met dieren toe. Dit geeft soms heftige discussies die via de (sociale) media gevoerd worden. Bijvoorbeeld discussies over kalversterfte, stalbranden, uitgehongerde grazers in de Oostvaardersplassen, nut en noodzaak van dierproeven en de rasgebonden gezondheidsproblemen bij gezelschapsdieren. Die discussies weerspiegelen de diversiteit aan belangen die spelen. Maar ze tonen vooral ook dat mensen erg begaan zijn met dieren. Dit was ook een belangrijke conclusie van onze publieksenquête. Op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?' koos bijna driekwart (73%) een cijfer 8 of hoger. Slechts 4% van de respondenten vond dat mensen geen morele plicht hebben om goed te doen voor dieren. Ook vond een grote meerderheid een respectvolle omgang met dieren belangrijk: 75% was het (helemaal) eens met de stelling 'Een respectvolle omgang met dieren zorgt ervoor dat we stilstaan bij waarden die belangrijk zijn voor relaties tussen mensen, zoals inlevingsvermogen en mededogen'. Meerdere groepen in onze samenleving uiten dan ook kritiek op de manier waarop mensen momenteel met dieren omgaan. Problemen met dierenwelzijn en diergezondheid zijn namelijk voor een deel structureel verankerd in onze systemen.

Terwijl de RDA een overkoepelende maatschappelijke verschuiving in de relatie mens-dier ziet, zien we ook grote variatie in de overtuigingen van mensen. In dit essay gaan we dieper in op de maatschappelijke kijk op de omgang met dieren die in de natuur leven en dieren die in de veehouderij leven. We illustreren ons verhaal met

1. Raad voor Dierenaangelegenheden, Staat van het Dier, Den Haag 2019.
2. Onderzoeksbureau Kantar Public heeft in 2018 een publieksenquête uitgevoerd in opdracht van de RDA. Een representatieve groep van 2010 Nederlanders tussen 18 en 69 jaar vulde de enquête in. Hiervan was 31% 18-34 jaar, 30% 35-49 jaar en 40% 50-69 jaar. Sommige enquêtevragen gingen over dierenwelzijn in het algemeen, bijvoorbeeld hoe beoordeelde mensen het welzijn van dieren in Nederland en is dit volgens hen veranderd in de afgelopen tien jaar? Andere vragen gingen over dilemma's die een afweging vragen tussen het persoonlijk belang en het belang van dieren, zoals het doden van dieren en 'knutselen' aan het DNA van dieren.

antwoorden uit de publieksenquête en met de resultaten van een recente poll. Jong RDA³ heeft in 2021 namelijk een poll gehouden onder studenten van een aantal diergerelateerde opleidingen. Dat zijn dus jongeren die in de toekomst met dieren gaan werken. Waar liggen hun zorgen en waar hopen ze op voor het dier?

Productiedieren

De Nederlandse veehouderijsector is na de twee wereldoorlogen economisch sterk geworden door zo veel mogelijk, zo efficiënt mogelijk en met zo min mogelijk kosten te produceren. Deze intensieve veehouderij had onbedoeld negatieve gevolgen voor dieren, milieu en biodiversiteit. De laatste 25 jaar zijn Nederlanders (zowel professionals als het grote publiek) hier anders naar gaan kijken. Dat heeft het welzijn van productiedieren merkbaar verbeterd. Vleeskalveren worden tegenwoordig bijvoorbeeld in groepen gehuisvest. Ruwvoer is nu een vast onderdeel van hun voeding. Melkkoeien hebben in loopstallen veel meer bewegingsvrijheid gekregen. Zeugen worden tegenwoordig in groepen gehouden, de ruimte per dier is vergroot en de dieren krijgen meer afleidingsmateriaal. Mannelijke biggen worden niet meer standaard gecastreerd.

Maar er is geen reden tot zelfgenoegzaamheid, want de veehouderijsectoren hebben nog steeds te maken met hardnekkige welzijnsproblemen. Bijvoorbeeld huisvestingsproblemen door krappe hokken, verveling door een prikkelarme leefomgeving, ziekte en sterfte van jonge dieren, transport over lange afstanden en problemen die samenhangen met het sociaal gedrag. Wat mensen vroeger acceptabel vonden, is dat nu niet altijd meer. Dat komt door de verschuivende relatie met dieren en door nieuwe (wetenschappelijke) inzichten. Veel burgers vinden dat we er met goede diergezondheid nog niet zijn. In de publieksenquête van de RDA was bijvoorbeeld de helft van de respondenten het (helemaal) oneens met de stelling 'Ik kan aanvaarden dat varkens, kippen en koeien onvoldoende ruimte en afleiding krijgen zolang het geen negatieve gevolgen heeft voor hun lichamelijke gezondheid'.

Het is alleen niet makkelijk om de noodzakelijke verbeteringen in de huidige systemen te realiseren. Er zijn al allerlei ontwikkelingen gaande om het welzijn van productiedieren verder te verbeteren. Bijvoorbeeld keurmerken voor diervriendelijkere voedselproducten en het meenemen van dierenwelzijn in kwaliteitssystemen. Tegelijkertijd zullen recente problemen zoals de klimaatcrisis en de stikstofcrisis invloed hebben op de positie van productiedieren. De overheid heeft de ambitie uitgesproken om zo veel mogelijk over te gaan op kringlooplandbouw. Dit is een vorm van duurzame landbouw waarbij de kringloop van stoffen gesloten is. Deze overgang biedt kansen om dierenwelzijn en diergezondheid structureel te verbeteren.

Daarbij is het wel essentieel dat dierenwelzijn en diergezondheid vanaf het begin centraal gesteld worden.⁴ In het regeerakkoord van het huidige kabinet (Rutte IV) staat ook dat de overheid het initiatief gaat nemen om een overeenkomst over de ontwikkeling naar een dierwaardige veehouderij te sluiten met boeren, marktpartijen en maatschappelijke organisaties. Een dierwaardig veehouderijsysteem voorziet volgens de RDA niet alleen in de basisbehoeften van het dier, maar is gericht op de kwaliteit van leven.⁵ Het dier zou in zo'n systeem in staat moeten zijn om een emotionele toestand te bereiken die het zelf als overwegend positief ervaart.

In Nederland wordt er verschillend over dierenwelzijn in de huidige veehouderij gedacht. In onze publieksenquête was 30% van de respondenten er niet van overtuigd dat het mogelijk is om het welzijn van dieren te waarborgen binnen de grenzen van de gangbare veehouderijsystemen. Evenveel mensen wisten het niet. De resterende 40% was van mening dat dit wél mogelijk is. In de poll van Jong RDA komen ook verschillende zorgen van de studenten naar voren (zie kader 1): zorgen over het welzijn van dieren en de manier waarop mensen dieren gebruiken, maar ook over het toekomstperspectief van (jonge) veehouders. De studenten hopen op meer respect, voor de boer én voor het dier.

Kader 1

Productiedieren: zorgen en hoop in de poll van Jong RDA

Zorgen over productiedieren

- 'De consument wil een lage kostprijs, maar goed dierenwelzijn. Dit weegt niet tegen elkaar op.' (student Dier- en Veehouderij, 23 jaar)
- 'Ik maak me zorgen dat deze dieren in de toekomst nog steeds zo gehouden worden. Ze leven een veel te kort leven waarin ze hun natuurlijke gedrag vrijwel niet kunnen vertonen. Ze leven een leven vol stress waarin ze aan het einde op transport naar de slacht worden gebracht. Zelfs op de meest ethische manier is dat nog steeds een bruto proces. Koeien krijgen veel te veel kalvjes die allemaal van de moeder worden weggehaald. Mijn zorg is dat dit op grote schaal blijft gebeuren.' (student Toegepaste Biologie, 21 jaar)
- 'Ik maak me zorgen om het welzijn (mentaal en fysiek) van productiedieren door onder andere ontoereikende huisvesting.' (student Diermanagement, 21 jaar)
- 'Ik maak me zorgen dat productiedieren uitgebuit blijven worden en geen rechten krijgen om een levend wezen te zijn zonder doel voor mensen.' (student Diergeneeskunde, 28 jaar)

3. Jong RDA (het jongeren netwerk van de RDA) heeft in 2021 een poll uitgezet onder studenten van een aantal diergerelateerde opleidingen. De kernvragen waren: Waar maak jij je zorgen over als je denkt aan de toekomst van deze dieren? En: Waar hoop jij op als je denkt aan de toekomst van deze dieren? In totaal waren er 119 reacties, waarvan 112 van mensen tot de leeftijd van 30 jaar. De reacties uit deze poll zijn illustratief voor een aantal kwesties die in dit essay aan bod komen. De volledige resultaten kunnen bij de RDA opgevraagd worden.

4. Raad voor Dierenaangelegenheden, Dierenwelzijn in de kringlooplandbouw, Den Haag 2020.

5. Raad voor Dierenaangelegenheden, Dierwaardige veehouderij, Den Haag 2021.

Hoop voor productiedieren

- 'Ik hoop op een eerlijke prijs voor de boer, zodat hij minder dieren kan houden.' (student Dier- en Veehouderij, 23 jaar)
- 'Ik hoop op minder wet- en regelgeving en meer respect [voor de boeren] in het algemeen.' (student Dier- en Veehouderij, 19 jaar)
- 'Ik hoop op steun van de overheid voor beter dier en mens.' (student Dier- en Veehouderij, 21 jaar)
- 'Ik hoop op minder massaproductie van vlees.' (student Toegepaste Biologie, 21 jaar)
- 'Ik hoop op permanent betere leefomstandigheden, zoals leefruimtevergroting, meer en juiste verrijking om voldoening uit het leven te halen, verantwoorde zorg. Meer kennis over het dier, waardoor misstanden voorkomen worden. Kortom een leven waarin het dier soortspecifiek gedrag uit kan voeren en een waardig leven kan leiden.' (student Toegepaste Biologie, 27 jaar)
- 'Ik hoop dat we op termijn naar een wereld kunnen waarin dieren niet meer gebruikt worden om voedsel te produceren maar het overgrote deel van de mensheid plantaardig eet; in ieder geval dat we als we ze nog willen gebruiken, dat we dat doen met veel meer respect voor de waarde van deze dieren en hun eigen plannen en doelen in het leven; dat ze niet totaal ten dienste staan van de mens.' (student Diergeneeskunde, 28 jaar)

Dieren in de natuur

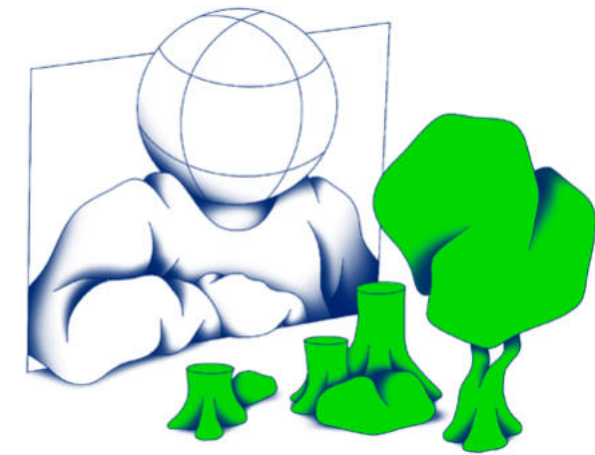
De dieren in de Nederlandse natuur hebben in de afgelopen jaren meer leefruimte gekregen en meer mogelijkheden om zich te verspreiden via faunapassages. Maar de kwaliteit van hun leefomgeving neemt af, zelfs in natuurreservaten. Dat komt onder andere doordat meststoffen en pesticiden in het milieu doordringen en doordat er onvoldoende verbindingzones zijn tussen geïsoleerde reservaten. Deze belangrijke knelpunten kunnen het welzijn van deze dieren beïnvloeden. Het is belangrijk om te beseffen dat dieren in de natuur deel uitmaken van groepen soortgenoten en dat zij interacties hebben met individuen van andere soorten. We moeten daarom ecologische kennis meenemen in beslissingen over het welzijn van een individueel dier. We moeten bijvoorbeeld rekening houden met de plaats van een dier in het voedselweb – dieren eten en worden gegeten. Beslissingen om de aantallen van een bepaalde diersoort te begrenzen, hebben daarom ook een effect op andere soorten.

Het welzijn van dieren in de natuur krijgt ook steeds meer aandacht van het publiek en beleidsmakers. De maatschappelijke meningen over de omgang met deze dieren lopen echter sterk uiteen. Sommige mensen vinden ingrijpen in de natuur uit den boze. Anderen vinden

*De studenten hopen
op meer respect,
voor de boer én
voor het dier*

dat mensen verantwoordelijk zijn voor het wel en wee van dieren in de natuur. De RDA ziet ook dat mensen verschillende diersoorten niet gelijk behandelen. Bij dieren zoals vogels en grote grazers is er veel belangstelling voor welzijn en gezondheid. Daar hechten mensen veel waarde aan. Maar bij de zogenaamde plaagdieren (muizen, ratten en veel insecten) zijn die belangstelling en zorg veel kleiner. De manier waarop verschillende mensen aankijken tegen de aanwezigheid van de wolf in ons land is illustratief voor de grote diversiteit aan belangen en meningen over dieren in de natuur. Het grote publiek lijkt licht geneigd om de wolf te tolereren en onszelf en onze dieren tegen de wolf te beschermen. Met de stelling dat we in Nederland de wolf niet moeten weggagen, maar onszelf en onze dieren tegen de wolf moeten beschermen, was 58% van de respondenten in onze publieksenquête het (helemaal) eens en 13% (helemaal) oneens. De komst van de wolf wordt vaak toegejuicht door natuurliefhebbers. Maar sommige mensen, zoals jagers en boeren, vrezen voor schade aan wild, vee en inkomsten en/of voor de veiligheid van hun dieren.

In de poll van Jong RDA maken veel studenten van diergerelateerde opleidingen zich zorgen dat de leefomgeving van wilde dieren bedreigd wordt (zie kader 2). Deze studenten vrezen dat de biodiversiteit snel achteruit zal gaan door onder andere ontbossing en stikstofafzetting. Verschillende studenten spreken de hoop uit dat de mens zich in de komende jaren niet meer nadrukkelijk boven de natuur en dieren zal plaatsen. Ook hebben sommigen de wens om natuurgebieden te herstellen en te vergroten. Er is dan ook een brede discussie nodig over het voortbestaan van dieren in de Nederlandse natuur, met aandacht voor de grootte en de kwaliteit van leefgebieden. Dieren moeten een leefomgeving van voldoende oppervlak en kwaliteit houden. In Nederland leven enorm veel mensen en het landelijk gebied moet heel veel functies vervullen, zoals landbouw, industrie, wonen, natuur en recreatie. Daar moeten we keuzes in maken. We moeten het gesprek aangaan over de verdeling van de beschikbare ruimte tussen bebouwing, infrastructuur, landbouw en natuur. Maar ook over de omgang met de dieren in de natuur. Welke dieren gaan we beschermen en wanneer mogen dieren bejaagd worden? Hoe beschermen of herstellen we de biodiversiteit en wat zijn de grenzen daarin in onze gecreëerde ecosystemen? Hoe kunnen de mensen op een goede manier samenleven mét de natuur? Op deze vragen zal het in de nabije toekomst aankomen. Het is essentieel om de jongere generatie, die nog jaren moet leven op deze planeet, aan te laten schuiven bij dit gesprek.

Hoe kunnen de mensen op een goede manier samenleven mét de natuur?

Kader 2

Dieren in de natuur: zorgen en hoop in de poll van Jong RDA

Zorgen over dieren in de natuur

- 'Ik maak me zorgen dat (wilde) dieren uitsterven en pijn lijden door de mens en dat zonder de wilde dieren(soorten), de natuur ook niet meer behouden kan worden en er niks zal overblijven door het toedoen van de mens. Daarnaast zijn het individuen die ook recht op leven hebben en wij als mens zijn niet beter dan zij.' (student Diermanagement, 24 jaar)
- 'Ik ben bang dat het aantal wilde dieren in de komende jaren alleen maar meer gaat afnemen als we hetzelfde beleid blijven voeren.' (student Tuin- en Akkerbouw, 19 jaar)
- 'Gebrek aan biodiversiteit en hiermee vermindering van de ecologische veerkracht is voor mij de grootste zorg.' (student Toegepaste Biologie, 24 jaar)
- 'Ik ben bang dat we veel nu wild levende dieren, straks alleen nog maar in de dierentuinen kunnen bewonderen. Dat ze in het wild dan compleet zijn uitgestorven.' (student Diermanagement, 18 jaar)

Hoop voor dieren in de natuur

- 'Ik hoop dat wilde dieren gelijk komen te staan aan mensen of in ieder geval niet zo laag dat wij mogen bepalen wanneer wij hen mogen doden of verplaatsen of gebruiken.' (student Diermanagement, 24 jaar)
- 'Ik hoop dat wij onszelf in de toekomst niet meer zo nadrukkelijk boven dieren en de natuur plaatsen en dat we inzien dat onze belangen niet altijd boven de belangen van de natuur dienen te gaan.' (student Bos- en Natuurbeheer, 24 jaar)
- 'Ik hoop dat we een methode vinden om de menselijke en natuurlijke omgeving beide goed met elkaar te laten bestaan.' (student Toegepaste Biologie, 20 jaar)
- 'Ik hoop dat de mens in gaat zien dat plantaardig eten een hele hoop leed kan vermijden voor zowel productiedieren als wilde dieren.' (student Diermanagement, 18 jaar)
- 'Ik hoop dat soorten vanuit andere gebieden naar geschikte Nederlandse biotopen trekken.' (student Toegepaste Biologie, 20 jaar)

Met elkaar in gesprek over de omgang met dieren

We zien als RDA verschuivingen optreden in de mens-dierrelatie. Deze zullen grote gevolgen hebben voor de manier waarop we in ons land met dieren willen omgaan. Het dier wordt in onze samenleving steeds vaker gezien als deelgenoot in dezelfde leefgemeenschap. Bijna alle mensen hebben hart voor dieren, maar de meningen over de gewenste omgang met dieren zijn verdeeld en er spelen verschillende belangen. Het gevolg is dat de discussies over dierenaangelegenheden soms oververhit raken. Een belangrijke vraag is hoe we zowel feiten als emoties een goede plek kunnen geven in de discussie over onze omgang met dieren. Het is natuurlijk belangrijk om wetenschappelijke kennis over wat dieren nodig hebben toe te passen. We moeten daarbij kritisch kijken naar onze huidige systemen: waar staan die systemen verbeteringen in dierenwelzijn en diergezondheid in de weg? In een goed gesprek krijgen de wetenschappelijke feiten over dieren hun plaats, maar is er ook ruimte voor maatschappelijke en levensbeschouwelijke opvattingen.

De uitdaging is om met een diversiteit aan houdingen elkaars perspectieven te blijven begrijpen. De Nederlandse bevolking is immers geen homogene groep. De reacties op de poll van Jong RDA illustreren dat ook de meningen onder jongeren die zeer betrokken zijn bij dieren verschillen. Om samen een weg te vinden door schurende kwesties is het zaak dat mensen met verschillende achtergronden elkaars leefwerelden kunnen zien en proberen te begrijpen. Concepten als het NPO-programma *Puberruil*, waarin pubers een paar dagen van leven ruilen, tonen de waarde van het (vroeg) verkennen van elkaars werelden en van het kijken door de 'bril van de ander' zónder daar direct een oordeel aan te verbinden, laat staan elkaar af te rekenen op basis van wat je ervaart. Veel respondenten uit de poll van Jong RDA geven aan dat zij in hun opleiding nadenken over de verschillende perspectieven in de maatschappij. Dat kan via ethiekonderwijs of door het spelen van rollenspellen in de les. Zij vinden dit erg waardevol en hopen dat de lessen blijven of uitgebreid worden. Enkele studenten vinden dat er in hun studie onvoldoende aandacht is voor ethische vraagstukken, waardoor ze onvoldoende klaargestoomd worden voor hun toekomstige rol in het maatschappelijk debat. Het is erg belangrijk om in het onderwijs en de beroepsopleidingen voldoende aandacht te besteden aan het voeren van een constructieve en respectvolle dialoog.

De RDA ziet het welzijn van dieren als onderdeel van de basiswaarden, oftewel het sociaal fundament, van de samenleving. Deze basis maakt dat er op het welzijn van dieren niet zomaar ingeleverd mag worden vanwege andere belangen die spelen, zoals geld of milieu. We zullen daarom met elkaar in gesprek moeten blijven over dierenwelzijn en de tijd en ruimte moeten maken om tot

een gemeenschappelijk streefbeeld van de omgang met dieren te komen, hoe moeilijk dat soms ook is in een polariserende wereld. Belangrijk daarbij is dat mensen elkaar en dieren iets gunnen. Zo merkte een melkgeitenhouder onlangs op: 'Die borstels in de stal, ze kosten geld en mijn geiten produceren er geen druppel melk méér door. Maar als ik zie hoeveel plezier ze eraan beleven, dan gaan ze nooit meer weg.' Solidariteit met het dier is een noodzakelijk element voor een hoopvolle toekomst – niet alleen voor de dieren, maar óók voor de mensen die in Nederland leven. Het welzijn van mensen en dieren staat namelijk niet op zichzelf. Hun verbondenheid is voor iedereen duidelijk geworden door het coronavirus, dat zich niets van soortgrenzen aantrekt. De One Welfare-benadering verdient dan ook specifiek de aandacht in gesprekken over de omgang met dieren. Dit concept benadrukt de link tussen dierenwelzijn, het welzijn van mensen, biodiversiteit en de leefomgeving.

Het is noodzakelijk om ons nieuwe verbond met dieren ook mee te nemen in het beleid. Het wordt tijd dat de belangen van dieren daadwerkelijk het gewicht krijgen dat de samenleving en de wet (althans op papier) eraan toekennen. Wanneer de relatie tussen mens en dier sneller verschuift dan de dagelijkse praktijken met dieren, ontstaat er een kloof die leidt tot wrijving en maatschappelijke onvrede. Het beleid ten aanzien van dieren moet daarom niet alleen worden ingericht op natuurwetenschappelijke en ethische inzichten, maar ook op maatschappelijke ontwikkelingen. Hierbij gaat het om de overkoepelende maatschappelijke trend, maar ook om de verschillen in opvattingen binnen de samenleving. De ideeën die leven bij de jongere generatie mogen we daarbij zeker niet over het hoofd zien. Jongeren hebben de toekomst. Hun houdingen tegenover dieren en de leefomgeving moeten een belangrijke plek krijgen in de noodzakelijke veranderingen van de komende jaren.

Colofon

Naam Raad

Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA)

Samenstelling Commissie

Anne van den Ende
Hans Hopster
Linda van den Berg
Lisanne Stadig
Maite van Gerwen
Luca Stolze
Marc Schakenraad

Raadpleging jongeren

Diverse studenten van onder andere de studies Diergeneeskunde, Toegepaste Biologie, Bos- en Natuurbeheer, Diermanagement en Dier- en Veehouderij zijn door Jong RDA bevraagd middels een poll.

Contactgegevens Raad

Bezuidenhoutseweg 73
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
T +31 (0) 70 378 52 66
info@rda.nl
www.rda.nl

@ Raad voor Dierenaangelegenheden
Den Haag, 2022

IT BIEDT JONGEREN MET AUTISME EEN GLAN— —ZENDE TOEKOMST

AcICT

Adviescollege ICT-toetsing (AcICT) is een onafhankelijk adviescollege. Het college adviseert kabinet en Eerste -en Tweede Kamer over verbetering en mogelijkheid van slagen van ICT-projecten en brengt advies uit ter bevordering van de eenheid, kwaliteit en efficiëntie van informatiesystemen en levert een bijdrage aan het lerend vermogen binnen het CIO-stelsel.

Auteur:
Hans Verkruijsse

IT BIEDT JONGEREN MET AUTISME EEN GLANZENDE TOEKOMST

De coronapandemie, een verandering van de samenleving

De periode van de coronapandemie is een onzekere tijd die wordt getekend door mondkapjes, afstandsregels, lockdowns, weinig sociale contacten, thuiswerken, geen evenementen, vaccinaties, regelmatig testen, protesten en helaas ook rellen. De maatschappelijke ontwikkelingen en technologische ontwikkelingen die zijn ingezet in deze pandemieperiode maken dat we na afloop van de pandemie anders met elkaar zullen omgaan. Denk aan ontwikkelingen zoals het online doen van bijna alle aankopen en het gebruikmaken van online dienstverlening. Je kunt nu zelfs online een tweedehandsauto kopen met de mogelijkheid deze binnen veertien dagen te retourneren als hij niet bevalt.¹ Door deze technologische ontwikkelingen² is terugkeren naar het 'oude normaal' niet meer mogelijk; nieuw beleid en nieuwe of aangepaste wet- en regelgeving zijn nodig om alles in goede banen te leiden. In dit essay beperken we ons van alle technologische ontwikkelingen tot die in de IT en wat jongeren met autisme daarin kunnen betekenen.

Trends in de IT

In de afgelopen jaren heeft de IT zich steeds sneller ontwikkeld, net als de methoden om software te ontwikkelen, zoals agile.³ Door de zich veranderende methoden wordt software steeds sneller ontwikkeld en vrijgegeven. Van het zo vroeg mogelijk en zo snel mogelijk vrijgeven van nieuwe versies zijn we aanbeland in het tijdperk van het continu leveren van nieuwe versies. Bij het continu uitbrengen van nieuwe versies worden kleine updates uitgebracht. Dat beperkt niet alleen de kosten, maar ook de risico's van het uitbrengen van een volledig nieuwe versie.

Deze manier van werken betekent dat het testen ook volcontinu moet plaatsvinden om de betrouwbaarheid van de software en de veiligheid van de data die daarmee worden verwerkt te kunnen garanderen. Neem daarbij in gedachten de toenemende complexiteit van de software, en we kunnen concluderen dat testen steeds belangrijker wordt. Enerzijds vraagt de eindgebruiker van de software

om een hoge mate van betrouwbaarheid van de uitkomsten van de software en de veiligheid van de data, en anderzijds om een maximale gebruikersvriendelijkheid. Ook het Adviescollege ICT-toetsing ziet deze ontwikkeling. Het onderzoeksbureau Gartner ziet verder als belangrijkste strategische IT-trends voor 2022:

- *Creative artificial intelligence*: waarmee de artificial intelligence niet alleen een voorspellende en cognitieve waarde heeft, maar ook softwarecodes kan genereren en van bestaande content nieuwe content kan maken.
- *Hyper automation*: waarbij het gaat om zo veel mogelijk stappen binnen een proces te automatiseren, waarbij zo nodig verschillende technieken worden gecombineerd, zoals Robotic Process Automation (RPA) met Natural Language Processing (NLP) of Machine Learning (ML). Zo kan een RPA-robot mails verzamelen van klanten en een NLP-algoritme de woorden in de mails interpreteren, wat ontegenzeggelijk privacyaspecten kent.
- *Cloud-native-platforms*: hierbij worden de voordelen van de cloud maximaal benut, omdat de applicatie zelf ook ontwikkeld wordt in het cloud-native-platform. Doordat deze clouds makkelijk schaalbaar zijn, is overbelasting van een applicatie, zoals we tijdens de vaccinatiecampagne regelmatig hebben meegemaakt, eenvoudig te voorkomen.

Uit een onderzoek van HP⁴ onder 1200 IT-professionals in Europa blijken in de komende vijf jaar de volgende nieuwe technologieën grote invloed te hebben op onze manier van werken:

- *Internet of things (IoT)*: het koppelen van zo veel mogelijk apparaten aan het internet, zodat die apparaten met elkaar kunnen communiceren;⁵ 49% van de IT-professionals denkt dat deze trend de grootste invloed op het maatschappelijk leven zal hebben.
- *Edge computing*: hiermee hoeven data niet meer naar een datacenter te worden verstuurd voor analyse, maar kunnen ze op een IoT-apparaat zelf verwerkt worden. 39% van de IT-professionals ziet dit als een belangrijke ontwikkeling.
- *Cognitieve computing*: het met complexe problemen oplossen door het analyseren van grote hoeveelheden data ziet 35% van de IT-professionals als een belangrijke trend.

We kunnen concluderen dat deze technologische ontwikkelingen zoveel invloed op onze samenleving zullen hebben, dat terugkeren naar het 'oude normaal' niet meer mogelijk is. Daar hoort aangepaste wet- en regelgeving bij die zorgt voor een goede inrichting van onze samenleving. De eerste signalen hebben we al in de afgelopen twee jaar gezien. Omdat steeds vaker malware voorkomt, zal nieuwe wetgeving worden gemaakt, zoals de wet die nu in behandeling is

1. Via platformen als Bynco, Autohero en CarNext.
2. Zie www.emerce.nl/achtergrond/dit-kopen-we-anno-2021-online-wat-vroeger-echt-onmogelijk-was.
3. Agile staat letterlijk voor wendbaar, lenig en flexibel. Agile organiseren is een manier van denken, werken en organiseren. Het stelt organisaties in staat om snel en effectief in te spelen op veranderingen in de buitenwereld. Bij agile softwareontwikkeling is het juist belangrijk dat ingespeeld kan worden op (onverwachte) veranderingen tijdens het gehele proces.

4. HP, *From blockchain to Edge computing: HP research into six of the hottest IT trends* (whitepaper, research report), 2019.
5. Insider Intelligence verwacht, in een rapport van 6 januari 2020, dat het totale aantal aangesloten apparaten op de planeet in 2025 64 miljard zal bedragen, tegenover ongeveer 10 miljard in 2018. Dit omvat, maar is niet beperkt tot, alle slimme apparaten (wasmachines, drogers, koelkasten, enz.), slimme veiligheids- en beveiligingssystemen voor thuis (sensoren, monitoren, camera's en alarmsystemen), en slimme energieapparatuur voor thuis, zoals slimme thermostaten en slimme verlichting. Zie www.businessinsider.com/iot-smart-home-automation?international=true&r=US&IR=T.

om het betalen van losgeld na een ransomware-aanval te verbieden en de Europese Cyberwet NIS 2.⁶

Jongeren met autisme en IT

Het kabinet heeft in de afgelopen twee jaar regelmatig aan de samenleving en dus ook aan jongeren gevraagd om solidair te zijn met ouderen en kwetsbaren in onze samenleving. Jongeren met autisme zitten in een dubbelrol. Ze moeten solidair zijn, maar zijn zelf ook kwetsbaar. Hoe kunnen we dat begrip 'solidariteit' invullen? Volgens Theo Schraven⁷ begint solidariteit 'horizontaal' met openheid en respect naar elkaar en met in gesprek blijven - ook als er onenigheid is - en vervolgt 'verticaal' met het zelf kunnen oplossen van problemen in plaats van daarvoor naar de overheid te kijken. Het horizontale aspect is, getuige de toenemende maatschappelijke onrust, wat aan het verwateren, maar het verticale aspect is in deze pandemie wat buiten beeld gebleven. En juist in dat verticale aspect kom je jongeren tegen die heel succesvol zijn.⁸ Voorbeelden van succesvolle jongeren uit het verleden zijn Steve Jobs (21) en Steve Wozniak (25) van Apple, Mark Zuckerberg (20) van Facebook, Bill Gates (21) en Paul Allen (23) van Microsoft. Tussen haakjes staat de leeftijd waarop zij hun bedrijf zijn gestart.

Ook jongeren met autisme kunnen van de technologische ontwikkelingen gebruikmaken en zich ontplooiën in het verticale aspect van Schravens solidariteitsbegrip. Het is te hopen dat zij hierbij ondersteuning krijgen (zie meer hierover op p.156), zodat ook deze jongeren hun competenties kunnen ontwikkelen en hun toekomst kunnen vormgeven.

Wat is nu precies autisme? De nieuwste editie van het psychiatrisch handboek DSM-5⁹ (2014) geeft als belangrijkste kenmerk van een Autism Spectrum Stoornis de beperkingen in de sociale communicatie en interactie, en beperkte, zich herhalende gedragspatronen en interesses die zich op allerlei verschillende manieren uiten.

Het Regionaal Autism Centrum¹⁰ stelt dat de hersenen van mensen met autisme informatie anders verwerken. Daarbij zijn ze niet ongevoelig, maar kunnen ze juist overgevoelig zijn voor prikkels, bijvoorbeeld voor fel licht, hard geluid, stugge stoffen, kriebelende labeltjes en naadjes in kleren. Mensen met autisme vinden het moeilijker om te leren met die prikkels om te gaan. Hoe prikkels door de hersenen van mensen met autisme worden verwerkt, is daarbij zeer divers. Mensen met autisme hebben vaak moeite met het begrijpen van anderen. Ze vinden het lastig om tussen de regels door te lezen, maar hebben over het algemeen meer aandacht voor details. Anderzijds kost het moeite het overzicht te houden over deze details en er een kloppend geheel van te maken.

*Autisme komt voor
in alle lagen van de
bevolking, in alle
culturen, bij alle
intelligentieniveaus
en op alle leeftijden*

6. NIS staat voor netwerk- en informatiesystemen.

7. Zie www.skipt.nl/blog/over-solidariteit-gesproken-in-het-corona-tijdperk.

8. Zie <https://fd.nl/fd-persoonlijk/1371661/dit-zijn-ze-de-50-talenten-van-2021>.

9. De *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) is een classificatiesysteem waarin internationale afspraken zijn gemaakt over welke criteria van toepassing zijn op een bepaalde psychische stoornis op basis van (nieuwe) wetenschappelijke inzichten.

Het feit dat mensen met autisme prikkels en informatie anders verwerken, roept de laatste tijd ook de vraag op of je wel moet spreken van een stoornis, of dat je beter kunt spreken van een andere manier van zijn. En dat roept weer de vraag op hoe de begeleiding en ondersteuning van deze mensen eruit moet zien.

De Nederlandse Vereniging voor Autismen¹¹ geeft aan dat autisme-merken bij alle mensen in meer of mindere mate voorkomen. Zo vinden veel mensen het prettig om vaste routines aan te houden of om zich langere tijd intensief met één onderwerp bezig te houden. Ook problemen op sociaal gebied zijn veel mensen niet vreemd. Autismen komt voor in alle lagen van de bevolking, in alle culturen, bij alle intelligentieniveaus en op alle leeftijden. Exacte cijfers over het aantal mensen met autismen zijn niet beschikbaar. Op basis van buitenlandse studies wordt uitgegaan van ongeveer 1% van de Nederlandse bevolking, wat zou betekenen dat in Nederland ongeveer 200.000 mensen autismen hebben. Van hen vallen 56.300 mensen in de categorie jongere. Dat is een groep die een aparte, op hen afgestemde benadering nodig heeft.

Jongeren met autismen en een normaal/hoger IQ zouden geschikt kunnen zijn voor een baan in de IT, omdat zij de volgende kenmerken hebben:

- uitstekende detailwaarneming, analyseren en patroonherkenning;
- creativiteit in denken en doen;
- perfectionistisch en nauwkeurig;
- heel intensief bezig zijn met een beperkt aantal onderwerpen;
- hyperfocus.¹²

Deze pandemie heeft positieve en negatieve invloeden op jongeren met autismen. Zo hebben sommige mensen met autismen de coronamaatregelen gericht op het hebben van minder sociale contacten, waardoor mensen op sociaal gebied minder prikkels krijgen, als positief ervaren. Anderzijds ervaren ze stress als andere mensen zich niet aan de regels houden en snappen ze niet waarom de regels steeds veranderen.

Om deze stress te ontlopen, trekken jongeren met autismen zich zo veel mogelijk terug in een voor hen veilige omgeving, vaak thuis, waar zij zich overgeven aan games. Ook het Trimbos-instituut¹³ ziet dat games voor veel jongeren met autismen extra aantrekkelijk is. Jongeren met autismen games gemiddeld twee keer zo veel als jongeren zonder autismen. Daardoor lopen ze meer risico op gameverslaving.¹⁴ Dit komt ook omdat ze zich sowieso al snel kunnen richten op één onderwerp. Games is ook heel aantrekkelijk, omdat de wereld van de game heel gestructureerd is, met duidelijke regels, een grote mate van voorspel-

baarheid en veel herhalingen. In de game heb je zelf de controle en blijven de prikkels beperkt tot het beeldscherm.

Games kan ook een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van competenties en vaardigheden van jongeren met autismen, zoals verbeeldingskracht en het leren omgaan met teleurstellingen. Door de anonimiteit van een game hebben de jongeren met autismen minder faalangst. Games helpen jongeren met autismen ook bij het oefenen van het leggen van contact, omdat zij moeite hebben met het inschatten van wat een ander denkt, het interpreteren van lichaamstaal en van de intonatie tijdens een gesprek. In een game is dit eenvoudiger, omdat de non-verbale communicatie ontbreekt en je alleen iets zegt als je zin hebt en anders speel je gewoon de game. Door hun grote kennis over de game kunnen jongeren met autismen binnen de gamewereld een hoge status verwerven, wat hun zelfvertrouwen vergroot.

Zoals hiervoor is aangegeven, zijn communicatie en sociale contacten bij games eenvoudig. Door veel te games kunnen jongeren met autismen die twee vaardigheden verbeteren. Ze hebben veel contacten met andere spelers en verbeteren zo ook hun Engels. Games verhoogt daarnaast de kennis van IT in het algemeen. Jongeren met autismen houden zich bijvoorbeeld bezig met het 'metaversum' dat Facebook ontwikkelt, een virtuele omgeving waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, events kunnen bezoeken en zelfs bedrijven kunnen opzetten. Dat moet een oplossing bieden voor het ontmoeten van mensen die te ver weg zitten om ze fysiek te ontmoeten. Het is een omgeving waarin jongeren met autismen zich best prettig zullen gaan voelen.

Toekomstmogelijkheden voor jongeren met autismen

Grote kansen in de IT

De hiervoor geschetste ontwikkelingen in de IT maken dat in de nabije toekomst een groot aantal nieuwe banen in de IT beschikbaar komt. De nieuwe softwareontwikkelingsmethoden leiden tot steeds sneller en zelfs continu leveren van nieuwe updates en versies. Dat trekt een zware wissel op de betrouwbaarheid van de software en op de beveiliging van de data.

Als we kijken naar de kenmerken van jongeren met autismen, dan blijken die heel goed aan te sluiten bij de competenties en vaardigheden die nodig zijn voor banen in de IT. Daarnaast zullen jongeren met autismen hun sociale competenties en vaardigheden moeten ontwikkelen. Daarbij is begeleiding nodig van productspecialisten en niet van zorgverleners. Er moet ook ruimte zijn om competenties en vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn in een arbeidsrelatie.

10. Zie www.regionaalautismecentrum.nl/wat-is-autisme.

11. Zie www.autisme.nl/over-autisme/wat-is-autisme/hoe-kan-ik-autisme-herkennen.

12. Hyperfocus is een specifieke, intensieve vorm van concentratie. De aandacht is gefocust op een onderwerp of taak. Tijdens hyperfocus is iemand ongevoelig voor prikkels van buitenaf en heeft weinig of geen besef van tijd.

13. Zie www.gameninfo.nl/opvoeding/extra-risico-bij-autisme.

14. Zie www.novadic-kentron.nl/ben-ik-verslaafd/games-en-autisme.

Daarvoor moeten de jongeren werken aan hun zelfvertrouwen, het leggen van sociale contacten, zelfredzaamheid, het voor zichzelf opkomen, grenzen stellen en leren werken met leidinggevend en in teams. Allerlei instellingen ondernemen dagelijks veel acties, maar deskundigen geven aan dat dat onvoldoende is. Alleen de rijksoverheid kan hier verandering in brengen, zodat ook jongeren met autisme volwaardig aan het arbeidsproces kunnen deelnemen. En dat is belangrijk, want hun specifieke kenmerken hebben we in de IT hard nodig.

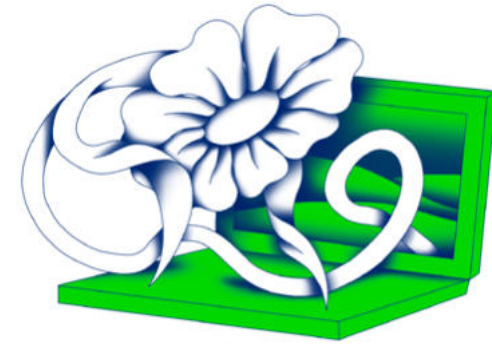
Rijksoverheid: coördineer de levensbrede aanpak voor jongeren met autisme!

De aanbeveling om te komen tot een levensbrede aanpak waarbij scholing, werk, begeleiders en het thuisfront zijn vertegenwoordigd is niet nieuw. Die werd al in oktober 2015 gegeven door de werkgroep Vanuit Autisme bekeken.¹⁵ Deze werkgroep borduurde voort op een in 2009 uitgebracht rapport van de Gezondheidsraad.¹⁶ Daarin werd gesteld dat een integrale benadering in de vorm van levensloopbegeleiding bij mensen met autisme eraan bijdraagt dat ze optimaal kunnen functioneren in de samenleving. Dit advies werd en wordt nog steeds onderschreven door vele professionals.

Maar hoe kunnen we borgen dat deze jongelui ook kunnen profiteren van de hiervoor geschetste technologische ontwikkelingen? Hiervoor zou een 'ontschotting' moeten worden gerealiseerd tussen onder andere de Jeugd-, Wmo- en Participatiebudgetten en moet de opleiding al in een zo vroeg mogelijk stadium aansluiten bij de behoeften van de jongeren met autisme. Het zou daarbij niet misstaan als, meer dan momenteel beschikbaar is voor het speciaal onderwijs, er meer onderwijsondersteunende software zou komen die is gebaseerd op gametechnieken, die docenten kunnen inzetten om SMART¹⁷-geformuleerde leerdoelen te bereiken.

Voor het creëren van een levensbrede aanpak is het volgens de werkgroep en professionals van belang dat organisaties zoals gemeenten, onderwijsinstellingen en arbeidsorganisaties met elkaar in gesprek gaan om heldere afspraken te maken over het organiseren en financieren daarvan. Spectrum Multimedia & IT heeft een jarenlange ervaring met het geven van slechts een deel van deze levensbrede ondersteuning. Hun ervaring is dat zo'n levensbrede ondersteuning een hele grote bijdrage kan leveren aan een glanzende toekomst voor jongeren met autisme, niet alleen in de IT maar ook in andere branches.

En hier ligt de taak voor de rijksoverheid om na de decentralisatie van de afgelopen jaren al die gedecentraliseerde elementen te gaan coördineren. Daarmee kunnen we aansluiten bij maatschappelijke

De kenmerken van jongeren met autisme blijken heel goed aan te sluiten bij de competenties en vaardigheden die nodig zijn voor banen in de IT

15. Werkgroep Vanuit Autisme bekeken, *Maatschappelijke businesscase Levensbrede aanpak bij autisme*, Utrecht: Vanuit Autisme bekeken 2015.

16. Gezondheidsraad, *Autismespectrumstoornissen: een leven lang anders*, Den Haag: Gezondheidsraad 2009.

en technologische ontwikkelingen, die vragen om nieuw beleid en nieuwe of aangepaste wet- en regelgeving voor juist deze zo kwetsbare groep jongeren. Zodat ook zij een mooie en gewaardeerde bijdrage kunnen leveren aan de verdere ontwikkeling van onze samenleving na de coronapandemie en een gewaardeerd onderdeel kunnen uitmaken van die samenleving.

17. SMART staat voor specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdgebonden.

Colofon

Naam Adviescollege

Adviescollege ICT-toetsing

Samenstelling Adviescollege

Hans Verkruijsse, voorzitter

Paul Klint

Rikky van Osch

Sander van Amerongen, secretaris-directeur

Raadpleging jongeren

Voor deze bijdrage heeft het Adviescollege ICT-toetsing informatie verkregen van Spectrum Multimedia & IT. Deze organisatie begeleidt jongeren met een Autismespectrumstoornis.

Contactgegevens Adviescollege

Muzenstraat 95 (Zurichtoren)

Postbus 16292

2500 BG Den Haag

T +31 (0)70 426 63 23

info@adviescollegeicttoetsing.nl

www.adviescollegeicttoetsing.nl

© Adviescollege ICT-toetsing

Den Haag, 2022

ROB

De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) is een onafhankelijk adviesorgaan van de regering en het parlement. De ROB adviseert over de inrichting en het functioneren van het openbaar bestuur, en de beleidsmatige aspecten van financiële verhoudingen tussen Rijk, gemeenten en provincies. Extra aandacht gaat uit naar de beginselen van democratie en rechtsstaat. De ROB beziet het functioneren van de overheid vooral vanuit het perspectief van de burger en het vertrouwen van de burger in de democratie.

Auteurs:

Sarah de Lange en Jasper Zuure

DE JEUGD VAN TEGEN— WOORDIG VERTEGEN— WOORDIGT DE TOEKOMST

DE JEUGD VAN TEGENWOORDIG VERTEGENWOORDIGT DE TOEKOMST*

Als we kijken naar de politieke betrokkenheid van jongeren, lijkt er sprake van een tegenstelling. Enerzijds hebben veel jongeren de afgelopen tijd hun betrokkenheid laten zien, bijvoorbeeld door de straat op te gaan voor het klimaat. Anderzijds zijn er over hun betrokkenheid ook zorgen, zoals over hun opkomst bij verkiezingen. Hoe deze tegenstelling te verklaren?

Bij de meeste verkiezingen ligt de opkomst onder jongeren tussen de 18 en 24 jaar lager dan de opkomst onder andere generaties. Hoewel deze opkomstkloof tussen jong en oud van verkiezing tot verkiezing en van jaar tot jaar varieert, krimpt of groeit die niet structureel. De gemiddelde opkomstpercentages maskeren echter een zorgelijke ontwikkeling: praktisch opgeleide jongeren gaan veel minder vaak stemmen, zowel in vergelijking met theoretisch opgeleide jongeren als met praktisch opgeleide ouderen.¹

Deze lagere opkomst van (praktisch opgeleide) jongeren is problematisch voor de democratie, niet alleen omdat jongeren de dragers zijn van de democratie van morgen en we een 'verloren generatie' moeten voorkomen, maar ook omdat jongeren zich zorgen maken over andere vraagstukken dan ouderen, en praktisch opgeleide jongeren andere opvattingen hebben dan theoretisch opgeleide jongeren.²

Een risico is dat jongeren in het algemeen, en praktisch opgeleide jongeren in het bijzonder, niet of onvoldoende deelnemen in het politieke proces, waardoor de politiek hun belangen minder goed behartigt dan die van andere burgers. Het feit dat hedendaagse jongeren in vergelijking met andere generaties met minder zijn versterkt dit risico nog eens.³

Een gebrekkige vertegenwoordiging van jongeren ondermijnt niet alleen de legitimiteit van democratische besluitvorming, maar kan er ook toe leiden dat er te weinig oog is voor de zorgen van morgen. Zo hebben veel beslissingen die nu worden genomen grote invloed

op de levens van jongeren in de toekomst. Denk aan vraagstukken als klimaatverandering, vergrijzing en de betaalbaarheid van de gezondheidszorg en pensioenen.

Hoewel deze vraagstukken een groot beroep doen op de solidariteit van jongeren, die de gevolgen en kosten hiervan grotendeels zullen moeten dragen, kunnen of mogen zij hier slechts in beperkte mate over meepraten. Dit kan het draagvlak van jongeren voor democratische besluiten, en misschien zelfs voor de democratie, ondermijnen. Uit psychologisch onderzoek naar rechtvaardigheidspercepties blijkt namelijk dat percepties van procedurele rechtvaardigheid voor mensen vaak een grotere rol spelen in hun rechtvaardigheidsoordelen dan percepties van distributieve rechtvaardigheid.⁴ Simpel gezegd: vaak accepteren mensen een ongelijke verdeling van de knikkers als het spel maar eerlijk wordt gespeeld.

Er is echter ook hoop. Zo laten veel jongeren wel degelijk politieke betrokkenheid zien, ook al is dit niet altijd via verkiezingen. Daarbij ontwikkelen zij ook nieuwe manieren van betrokkenheid en hebben zij oog voor langetermijnvraagstukken, zoals de scholieren die gingen 'spijbelen' om meer aandacht te vragen voor klimaatverandering. Veel van deze scholieren mochten nog niet eens stemmen, maar zij wilden toch hun stem laten horen. Daarnaast nam de opkomst onder jongeren die wel mochten stemmen bij de nationale verkiezingen van 2021 weer toe.⁵ Dat zou erop kunnen wijzen dat er sprake is van een positieve trend die mogelijk kan worden doorgetrokken.

Dit biedt een wenkend perspectief. Als we de politieke betrokkenheid van jongeren kunnen vergroten en deze kunnen uitbreiden naar praktisch opgeleide jongeren, dan kan de jeugd van tegenwoordig de toekomst vertegenwoordigen. Ook zorgen we er zo voor dat de democratie in de toekomst door hen gedragen wordt. Een belangrijke vraag daarbij is: hoe dan? Hoe kunnen we de politieke betrokkenheid van jongeren vergroten en uitbreiden?

Jong geleerd, oud gedaan

Op 24 juni 2019 adviseerde de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) in zijn advies 'Jong geleerd, oud gedaan' de harde ondergrens van 18 jaar als stemgerechtigde leeftijd uit de Grondwet te halen en de Kieswet aan te passen.⁶ Door de stemgerechtigde leeftijd te deinstitutionaliseren wilde de Raad ruimte creëren om te experimenteren met het laten meedoen van mensen die jonger zijn dan 18 jaar. Met als hoop dat een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van 18 naar 16 jaar als vliegwielt zou doorwerken naar andere initiatieven om jongeren voor de democratie te mobiliseren.

* Dit essay is mede gebaseerd op 'Jong geleerd, oud gedaan', een advies van de ROB over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd.

1. Blais, A. & D. Rubenson (2013), 'The source of turnout decline: New values or new contexts', *Comparative Political Studies*, 46(1), 95-117. Henn, M. & N. Foard (2012), 'Young people, political participation and trust in Britain', *Parliamentary Affairs*, 65(1), 47-67. Melo, D. & D. Stockemer (2014), 'Age and political participation in Germany, France and the UK: a comparative analysis', *Comparative European Politics*, 12(1), 33-53.

2. Rekker, R., 'De keuze van jongeren', in: T. van der Meer, H. van der Kolk & R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiesonderzoek 2017*, Amsterdam: SKON 2018.

3. ROB, *Jong geleerd, oud gedaan*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur 2019.

4. Bal, M. & K. van den Bos, 'Ontvreemdheid onder burgers: Intuïtieve en weloverwogen onrechtvaardigheidsoordelen', in: S. de Lange & J. Zuure, *#WOEST over de kracht van verontwaardiging*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2018, p. 39-54.

5. Zie www.trouw.nl/binnenland/waarom-jongeren-mas-saal-naar-de-stembus-gingen-b6c97673.

6. ROB, *Jong geleerd, oud gedaan*, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur 2019.

In dit essay bouwen we voort op dat advies. Eerst beschrijven we kort hoe de stemgerechtigde leeftijd zich heeft ontwikkeld in Nederland en daarbuiten. Vervolgens gaan we in op de belangrijkste argumenten voor en tegen verlaging van deze leeftijd. Daarna vergelijken we ons voorstel met twee andere recente voorstellen om jongeren beter te vertegenwoordigen in de politiek: een jongerenparlement, dat als optie is verkend door de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, en een generatietoets, die is geadviseerd door het jongerenplatform van de SER. We sluiten af met de voordelen van het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd ten opzichte van deze twee andere voorstellen.

De kiesgerechtigde leeftijd is een politieke keuze

Vanaf hun 18e jaar mogen Nederlandse jongeren stemmen voor de gemeenteraad, het waterschap, de Provinciale Staten, de Tweede Kamer en het Europees Parlement. En als zij zich kandidaat hebben gesteld voor deze vertegenwoordigende organen, mogen zij er vanaf deze leeftijd een zetel innemen.

De leeftijdsgrens van 18 jaar lijkt op het eerste oog misschien vanzelfsprekend, omdat iemand volgens de wet dan volwassen is, maar deze leeftijd is niet in beton gegoten. Sterker nog: deze is niet altijd 18 jaar geweest. Bovendien ligt deze in andere landen soms lager en hebben jongeren onder de 18 jaar op allerlei andere terreinen al wel rechten en plichten.

De stapsgewijze verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd in Nederland

Sinds 1848 kunnen Nederlandse burgers invloed uitoefenen op de overheid via verkiezingen. Het kiesrecht gold destijds echter alleen voor mannen die een substantieel bedrag aan belasting betaalden. Vanaf 1887 mochten mannen die tekenen van maatschappelijke welstand vertoonden of alfabeet waren ook stemmen. In 1917 werd het algemeen kiesrecht geïntroduceerd voor mannen en in 1919 voor vrouwen.

Het enige criterium dat, naast het zijn van staatsburger, sinds 1919 nog geldt, is leeftijd. De stemgerechtigde leeftijd is in 1946 verlaagd van 25 naar 23 jaar, in 1963 van 23 naar 21 jaar en in 1972 van 21 naar 18 jaar. Hoewel men dat eerder niet nodig vond, werd in dat laatste jaar de kiesgerechtigde leeftijd verankerd in de Grondwet.

In 2018 hebben verschillende fracties in de Provinciale Staten van Friesland, Zeeland en Zuid-Holland aangegeven te willen experimenteren met verlaging van deze leeftijd naar 16 jaar bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 2019. Het idee was dat jongeren bij deze verkiezingen daadwerkelijk zouden mogen stemmen en dat we hieruit mogelijk lessen konden trekken voor de landelijke verkiezingen.

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gaf echter aan dat dit niet mogelijk was, omdat het in strijd is met de Grondwet. Experimenten waren wel mogelijk bij verkiezingen voor gebiedscommissies in Rotterdam in 2018, omdat voor deze verkiezingen de grondwettelijke minimumleeftijd niet geldt. Ook heeft Amsterdam geëxperimenteerd met een verlaging van de stemleeftijd bij de stadsdeelverkiezingen in 2022.⁷

De verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd buiten Nederland

De internationale norm voor de kiesgerechtigde leeftijd was lange tijd 18 jaar. De afgelopen decennia hebben echter verschillende landen de leeftijd verder verlaagd en is deze norm aan het schuiven. Brazilië was in 1988 het eerste land ter wereld dat 16- en 17-jarigen het recht gaf om te stemmen in alle verkiezingen.⁸ Daarna volgden veel Latijns-Amerikaanse landen, zoals Argentinië, Cuba, Ecuador en Nicaragua.⁹ Oostenrijk was in 2007 het eerste EU-land dat de kiesgerechtigde leeftijd verlaagde naar 16 jaar, waarna Malta in 2018 volgde.¹⁰ In andere Europese landen hebben 16- en/of 17-jarigen louter kiesrecht bij verkiezingen voor lagere overheden, zoals een regionaal parlement of de gemeenteraad. Zo hebben 16- en 17-jarigen kiesrecht in Schotland en Wales voor het parlement en de gemeenteraad,¹¹ in Duitsland voor de Landdag van een groot aantal deelstaten, in Estland voor de gemeenteraadsverkiezingen en in Zwitserland voor de verkiezingen in het kanton Glarus (zie tabel 1).

Recent heeft de discussie over de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd ook in andere Europese landen tot voorstellen voor wetswijzigingen geleid. De Belgische regering kondigde in 2021 aan de kiesgerechtigde leeftijd voor de Europese Parlementsverkiezingen te verlagen naar 16 jaar.¹² Daarnaast presenteerde een parlementslied van Macrons beweging En Marche in hetzelfde jaar een voorstel om de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen¹³ en werd er ook over een verlaging gesproken tijdens de Duitse coalitieonderhandelingen.¹⁴ De verwachting is dat het aantal landen met een vorm van kiesrecht voor 16- en 17-jarigen de komende jaren zal toenemen. Als Nederland vasthoudt aan 18 jaar als minimumleeftijd, kan het achterop raken bij deze ontwikkeling.

7. Zie <https://www.trouw.nl/binnenland/als-zestienjarige-naar-de-stembus-in-amsterdam-en-rotterdam-kan-het-van-daag-b876b616/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
8. Zie www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/02/28/the-surprising-consequence-of-lowering-the-voting-age/?utm_term=.5ec4f204c790
9. Zie <http://theconversation.com/how-lowering-the-voting-age-to-16-could-save-democracy-93567>
10. Aichholzer, J. & S. Kritzinger, 'Voting at 16 in practice: A review of the Austrian Case', in: J. Eichhorn & J. Bergh (eds.), *Lowering the voting age to 16 - Learning from real experiences worldwide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2020.
11. Zie www.theguardian.com/politics/2014/sep/23/first-time-voters-scottish-independence-referendum
12. Zie www.groen.be/vivaldi_akkkoord_eu_stemrecht_16
13. Zie www.connexionfrance.com/French-news/French-MP-proposes-law-to-give-16-year-olds-right-to-vote-and-drive
14. Zie www.theguardian.com/world/2021/oct/21/germany-coalition-candidates-united-lowering-voting-age-16

Tabel 1 Europese landen waar de kiesgerechtigde leeftijd lager is dan 18 jaar

Nationale en supranationale verkiezingen		Subnationale verkiezingen	
Land	Leeftijd	Land	Leeftijd
België (Europese Parlementsverkiezingen)	16	Duitsland	16
Bosnië-Herzegovina (indien aan het werk)	16	Estland	16
Griekenland	17	Noorwegen	16
		Verenigd Koninkrijk (Schotland, Wales, Guernsey, Jersey, Island of Man)	16
Malta	16	Zwitserland	16/17
Oostenrijk	16		

De wijze waarop de kiesgerechtigde leeftijd is verlaagd in Oostenrijk zou als voorbeeld kunnen dienen voor Nederland. Deze verlaging ging namelijk gepaard met allerlei maatregelen om jongeren voor te bereiden op deelname aan verkiezingen. Zo breidde Oostenrijk het burgerschapsonderwijs uit en zette het publiekscampagnes op die waren gericht op jongeren. Ook is sinds 2015 burgerschapsonderwijs een verplicht onderdeel van het curriculum vanaf de eerste klas in het voortgezet onderwijs. De nadruk ligt daarbij op het verwerven van vaardigheden om een geïnformeerde stem uit te brengen, en om in bredere zin invulling te geven aan democratisch burgerschap.

Volwassen

Relevant voor de kiesgerechtigde leeftijd zijn ook de ontwikkelingen van leeftijdsgrenzen in andere domeinen. Zoals gezegd zijn jongeren in Nederland volwassen vanaf 18 jaar. Zij mogen dan zelfstandig handelen op allerlei terreinen. Van het openen van een bankrekening zonder toestemming van de ouders tot het starten van een eigen bedrijf, van het aangaan van een lening tot het aanspannen van een rechtszaak, van trouwen tot het kopen of huren van een woning.

Voordat jongeren 18 jaar worden, hebben zij echter ook al belangrijke rechten en plichten. Zo mogen zij op 12-jarige leeftijd zonder toestemming van de ouders een identiteitskaart aanvragen, vanaf 16 jaar zelfstandig een arbeidsovereenkomst aangaan met een werkgever, zich laten vaccineren (zelfs als ouders dat hebben geweigerd), een rechtsgeldig testament opstellen en een brommerrijbewijs halen.

Dat betekent dat de wetgever jongeren onder de 18 jaar in sommige gevallen al een aantal fundamentele rechten toekent en daarbij veronderstelt dat zij de verantwoordelijkheden die daarbij komen kijken – zich veilig in het verkeer begeven, zich verdiepen in de voor- en nadelen van vaccinaties – aankunnen. Naast rechten legt de wetgever jongeren ook een aantal plichten op. Zo moeten zij jaarlijks het T-biljet invullen voor de Belastingdienst als zij gaan werken en kunnen zij aansprakelijk worden gesteld voor schade.

Daarbij is het opmerkelijk dat de wetgever jongeren onder de 18 jaar weliswaar niet in staat stelt om te kiezen, maar wel om zich verkiesbaar te stellen. Dat kan zelfs vanaf 14 jaar. Deze jongeren mogen als zij worden verkozen echter pas hun zetel innemen vanaf hun 18e verjaardag. Kortom: de wetgever acht jongeren wel in staat om te besluiten of zij zich willen kandideren en zo ja, voor welke partij en met welk programma, maar nog niet voldoende rijp om op een partij of kandidaat een stem uit te brengen.

Oftewel, het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd is een internationale ontwikkeling, die ook binnen het Nederlandse rechtssysteem zou kunnen passen. Laten we daarom zowel argumenten voor als tegen nader bestuderen.

Het debat over de kiesgerechtigde leeftijd

De belangrijkste argumenten

In het debat over de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd spelen zowel normatieve als empirische argumenten een rol. Enerzijds gaat het debat over de principiële vraag welke burgers kiesrecht moeten hebben, anderzijds over de empirische vraag welke positieve en negatieve gevolgen we van de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd kunnen verwachten. Inzichten in de effecten van het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd in andere landen waren voor de ROB mede aanleiding om een advies hierover te schrijven.

Zo deden wetenschappers in 2019, toen ook het ROB-advies gepubliceerd werd, uitgebreid onderzoek naar het al genoemde voorbeeld van Oostenrijk.¹⁵ De eerste uitkomsten van dat onderzoek waren bemoedigend en lieten zien dat de verlaging positieve effecten kan hebben op de betrokkenheid van jongeren bij de politiek. Inmiddels is meer onderzoek beschikbaar, ook naar de effecten in landen waar de maatregel later dan in Oostenrijk werd ingevoerd. Uit een recent gepubliceerde overzichtsstudie die al deze effecten samenvat, blijkt dat de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd – mits goed ingekaderd – kan leiden tot een hogere opkomst onder jongeren bij verkiezingen, en tot meer politieke interesse, politiek vertrouwen en politiek zelfvertrouwen.¹⁶

15. ROB, *Jong geleerd, oud gedaan*, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur 2019.

16. Eichhorn, J. & J. Bergh (2021), 'Lowering the Voting Age to 16 in Practice: Processes and Outcomes Compared', *Parliamentary Affairs*, 74(3), 507-521. Eichhorn, J. & J. Bergh (eds.), *Lowering the Voting Age to 16: Learning from Real Experiences Worldwide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2020.

17. Rekker, R., 'De keuze van jongeren', in: T. van der Meer, H. van der Kolk & R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017*, Amsterdam: SKON 2018. Rekker, R., L. Keijzers, S. Branje & W. Meeus (2017), 'The dynamics of political identity and issue attitudes in adolescence and early adulthood', *Electoral Studies*, 46, 101-111.

18. Neundorff, A. & K. Smets (2017), 'Political socialization and the making of citizens', *Oxford Handbooks Online*. Beschikbaar via: www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxford-hb/9780199935307.001.0001/oxfordhb-9780199935307-e-98. Bhatti, Y. & K.M. Hansen (2012), 'Leaving the Nest and the Social Act of Voting: Turnout among First-Time Voters', *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 22(4), 380-406. Bhatti, Y., K.M. Hansen & H. Wass (2012), 'The relationship between age and turnout – curvilinear or a rollercoaster?', *Electoral Studies* 31(3), 588-539. Fieldhouse, E. & D. Cutts (2012), 'The Companion Effect: Household and Local Context and the Turnout of Young People', *Journal of Politics*, 74(3), 856-869. ROB, Jong geleerd, oud gedaan, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur 2019.

19. Eichhorn, J. & J. Bergh (2021), 'Lowering the Voting Age to 16 in Practice: Processes and Outcomes Compared', *Parliamentary Affairs*, 74(3), 507-521. Eichhorn, J. & J. Bergh (eds.), *Lowering the Voting Age to 16: Learning from Real Experiences Worldwide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2020.

Hieronder bespreken wij de belangrijkste normatieve en empirische argumenten voor de verlaging, en weerleggen we de meest gehoorde bezwaren tegen deze hervorming.

Argumenten voor verlaging

Een eerste argument voor verlaging is dat het hoort bij een inclusieve democratie waarin gelijke politieke rechten het fundament vormen. Als burgers elkaars gelijken zijn, vergroot dit hun waardigheid. Het kiesrecht is een belangrijke manier om deze inclusiviteit tot stand te brengen. Het kan ervoor zorgen dat het niet uitmaakt of je rijk of arm, man of vrouw, oud of jong bent om een stem uit te mogen brengen en op die manier invloed uit te oefenen op de democratie. Langs deze lijn redenerend zouden we kunnen stellen dat het verlagen van de leeftijd naar 16 jaar ervoor zorgt dat 16-jarigen kunnen meebesluiten over belangrijke thema's die hen in de toekomst raken, zoals de eerdergenoemde klimaatverandering, de vergrijzing en de betaalbaarheid van de gezondheidszorg en pensioenen.

Een tweede argument voor verlaging is dat het bijdraagt aan de verkleining van de (politieke) ongelijkheid tussen jongeren en ouderen. Zoals gezegd, is een aantal belangrijke vraagstukken toekomstgericht. Naast die we al noemden, kunnen we denken aan de toekomst van de arbeids- en woningmarkt, waarbij we van hedendaagse jongeren meer onzekerheid en flexibiliteit vragen dan van voorgaande generaties. Jongeren hebben voorlopig minder mogelijkheden om over deze thema's mee te praten, terwijl zij vaak wel andere opvattingen hebben hierover.¹⁷ Een risico is dat hun opvattingen en belangen hierdoor onvoldoende worden vertegenwoordigd en vertaald naar beleid. Een verlaging van de stemleeftijd kan de disbalans tussen generaties enigszins corrigeren.

Een derde argument voor verlaging is dat het bijdraagt aan het bevorderen van de politieke interesse, kennis en participatie van jongeren. Jongeren tussen de 16 en 18 jaar zijn ontvankelijk voor socialisatie tot democratisch burger. Onderzoek laat zien dat de democratische overtuigingen van jongeren zich voor een belangrijk deel vormen tijdens deze levensfase.¹⁸ Bijkomend voordeel is dat jongeren tijdens deze fase vaak nog in een context zitten die het makkelijker maakt om hen politiek bewust te maken: vaak wonen zij nog thuis en gaan zij nog naar school. Opvoeders en docenten kunnen hen stimuleren en scholen, zodat zij geïnformeerd kunnen deelnemen aan de verkiezingen. Zoals gezegd blijkt uit onderzoek dat het verlagen van de stemleeftijd een positief effect heeft op de politieke kennis, interesse en participatie van jongeren.¹⁹ Tot slot is stemmen voor een groot gedeelte gewoontegedrag. Als mensen jongeren de eerste keer dat zij mogen stemmen stimuleren om dit ook echt te doen, dan kan dat een positief en duurzaam effect

hebben op de opkomst bij toekomstige verkiezingen.²⁰ Vandaar de titel van het ROB-advies 'Jong geleerd, oud gedaan'.

Weerlegging van argumenten tegen verlaging

Het moge inmiddels duidelijk zijn waarom de ROB het belangrijk vindt om experimenten met het verlagen van de stemleeftijd in Nederland mogelijk te maken. Maar we willen ook nog even stilstaan bij de argumenten tegen verlaging en kijken waarom we deze argumenten minder zwaar wegen of zelfs kunnen weerleggen.

Een eerste argument tegen verlaging is dat het in strijd is met het principe dat alleen volwassenen die volledig belastingplichtig zijn mogen stemmen. Dit argument draait het principe 'no taxation without representation' om tot 'no representation without taxation'. Daar valt tegenin te brengen dat je in Nederland mag stemmen, ook als je geen belasting betaalt of zelfs netto-ontvanger bent van belasting doordat je een uitkering krijgt. Bovendien betalen veel 16-jarigen ook belasting, omdat ze (bij)banen hebben en consumeren (btw). Een tweede argument tegen verlaging is dat het geen noodzakelijke voorwaarde is voor een adequate vertegenwoordiging van de belangen van jongeren in de politiek. De opvattingen, ervaringen en belangen van jongeren zouden immers ook kunnen worden meegenomen in beleid zonder dat jongeren stemmen. Volgens sommigen kunnen ouderen zelfs beter de belangen van jongeren inschatten dan zichzelf. Tegen dit argument valt echter in te brengen dat uit onderzoek blijkt dat de belangen van burgers met een achterstand in hun politieke vertegenwoordiging – zoals vrouwen, praktisch opgeleiden en etnische minderheden – beter worden behartigd wanneer het aantal gekozen vertegenwoordigers met dezelfde kenmerken toeneemt. Dit effect van een betere 'descriptieve' vertegenwoordiging zou ook kunnen gelden voor het aspect leeftijd.²¹ Daarbij wordt de inhoudelijke vertegenwoordiging van jongeren geschaad als zij onvoldoende kunnen deelnemen doordat zij niet gaan stemmen of niet mogen stemmen.

Een derde argument tegen verlaging is dat het leidt tot ongeïnfomeerd en onafgewogen stemmen. De gedachte is dat 16-jarigen minder in staat zouden zijn een goed geïnformeerde en afgewogen stem uit te brengen dan volwassenen, omdat hun brein nog onvoldoende ontwikkeld zou zijn, zij onvoldoende politiek geïnformeerd zouden zijn en/of nog niet beschikken over de vereiste politieke vaardigheden. Volgens onderzoek doet stemmen echter vooral een beroep op koude cognitieve vermogens²² – het vindt plaats in situaties waarin mensen relatief rustig zijn, tijd hebben om overwegingen te maken, en feiten en standpunten kunnen afwegen – en zijn 16-jarigen hiertoe goed in staat.²³ Het pubergedrag en de groepsdruk waar tegenstanders zich druk om maken spelen vooral op in situaties die een beroep

20. Franklin, M., 'Consequences of Lowering the Voting Age to 16: Lessons from Comparative Research', in: J. Eichhorn & J. Bergh (eds.), *Lowering the Voting Age to 16: Learning from Real Experiences Worldwide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2020.

21. Celis, K., S. Childs, J. Kantola & M.L. Krook (2008), 'Rethinking women's substantive representation', *Representation*, 44(2), 99-110.

22. Steinberg, L., 'Why we should lower the voting age to 16', *The New York Times*, 2 maart 2018. Steinberg, L., E. Cauffman, J. Woolard, S. Graham & M. Banich (2009), 'Are adolescents less mature than adults? Minors' access to abortion, the juvenile death penalty, and the alleged APA "flip-flop"', *American Psychologist*, 64(7), 583-594.

23. Steinberg, L., E. Cauffman, J. Woolard, S. Graham & M. Banich (2009), 'Are adolescents less mature than adults? Minors' access to abortion, the juvenile death penalty, and the alleged APA "flip-flop"', *American Psychologist*, 64(7), 583-594.

doen op hete cognitieve vermogens, bijvoorbeeld wanneer mensen emotioneel uitgeput zijn. Bovendien laat onderzoek ook zien dat de kwaliteit van de stem van 16- en 17-jarigen niet onderdoet voor die van volwassenen. Hun stem is in dezelfde mate inhoudelijk gemotiveerd en zij volgen in dezelfde mate de campagne als volwassenen.²⁴ En daar waar competenties mogelijk nog tekortschieten, zijn deze nog aan te leren door te investeren in burgerschapsonderwijs.

Willen jongeren het eigenlijk zelf wel?

Bovenstaande argumenten kwamen ook naar voren in de gesprekken met jongeren die we in 2019 initieerden om ideeën over het verlagen van de stemleeftijd te toetsen bij jongeren zelf. We wilden als Raad niet alleen *over* jongeren spreken, maar ook *met* jongeren. Ter voorbereiding van ons advies organiseerden we debatten met jongeren, bezochten we middelbare scholen en organiseerden we een blog- en vlogwedstrijd waaraan jongeren tot 25 jaar konden meedoen. Door middel van een 'praatplaat' (zie figuur 1) brachten we de argumenten van jongeren voor en tegen de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd in kaart.

Figuur 1: Praatplaat #JONGBETROKKEN

24. Eichholzer, J. & S. Kritzinger, 'Voting at 16 in practice: A review of the Austrian Case', in: J. Eichhorn & J. Bergh (eds.), *Lowering the Voting Age to 16: Learning from Real Experiences worldwide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan. Wagner, M., D. Johann & S. Kritzinger (2012), 'Voting at 16: Turnout and the Quality of Vote Choice', *Electoral Studies*, 31(2), 372-83.

Los van de zojuist besproken argumenten is een belangrijke vraag natuurlijk ook of jongeren het eigenlijk zelf wel willen. Opvallend is dat uit onze gesprekken bleek dat theoretisch opgeleide jongeren vaak vooroordelen hebben over praktisch opgeleide jongeren en zich afvragen of 'andere' jongeren wel willen en kunnen stemmen. Veel jongeren menen daarnaast dat zij op school onvoldoende worden voorbereid op het stemmen. Er is verder weinig systematisch onderzoek naar wat jongeren vinden van een verlaging van de stemleeftijd. Onderzoek uit het buitenland laat wel zien dat de steun

voor deze maatregel toeneemt onder jongeren en ouderen als deze eenmaal is ingevoerd.²⁵ Ook investeringen in burgerschapsonderwijs kunnen bijdragen aan de motivatie en vaardigheden van jongeren om te stemmen.

Twoe andere actuele voorstellen om jongeren beter te vertegenwoordigen

De vertegenwoordiging van jongeren kunnen we ook op andere manieren verbeteren dan het verlagen van de stemleeftijd. Verkiezingen zijn weliswaar de meest bekende en wijdverbreide vorm van politieke invloed en controle van burgers op hun regering, maar er zijn ook andere opties.

Laten we daarom eens twee andere voorstellen bestuderen die de vertegenwoordiging van jongeren in de politiek mogelijk kunnen verbeteren: een jongerenparlement en een generatietoets. Beide voorstellen zijn momenteel vaak te horen in de discussie over de politieke betrokkenheid van jongeren. Wat houden deze voorstellen precies in en hoe zouden ze de vertegenwoordiging van jongeren in de politiek kunnen verbeteren?

Een jongerenparlement

De koning noemde het in zijn troonrede van 2019 en de vorige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties noemde het in haar reactie op het rapport van de Staatscommissie parlementair stelsel: een jongerenparlement. Volgens de Staatscommissie worden jongeren onvoldoende gehoord in de representatieve democratie. De commissie adviseerde daarom voor jongeren een burgerforum op te richten. De minister heeft deze aanbeveling vertaald naar het idee van een jongerenparlement.

Het doel van het jongerenparlement is volgens de minister om besluiten over jongeren in de Tweede Kamer te verbeteren door jongeren meer bij de nationale politiek te betrekken, waarbij de eigenzinnige blik van jongeren kan helpen bij maatschappelijke vernieuwing.²⁶ Overigens liggen de precieze naam en vorm van een 'jongerenparlement' nog niet vast,²⁷ maar de minister heeft de eerste ideeën hierover al verkend in samenwerking met een aantal 'jongerenambassadeurs'.²⁸

Van deze ambassadeurs ligt er een concreet advies voor een jongerenparlement dat jongerenonderwerpen op de agenda kan zetten, advies voor de toekomst kan geven en nieuwe inzichten kan bieden aan de politiek. Jongerenparlementsleden zijn tussen de 15 en 25 jaar en nemen zitting in het parlement voor twee jaar met een optie voor een tweede termijn. Zij worden geworven via scholen en jongerenorganisaties, (sociale) media en een landelijke campagne en

25. Eichhorn, J. & J. Bergh (2021), 'Lowering the Voting Age to 16 in Practice: Processes and Outcomes Compared', *Parliamentary Affairs*, 74(3), 507-521.

26. Zie www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/06/19/het-jongerenparlement-voor-en-door-jongeren.

27. Brief aan de Eerste en Tweede Kamer van 6 december 2019 en debat in Eerste Kamer van 4 februari 2020.

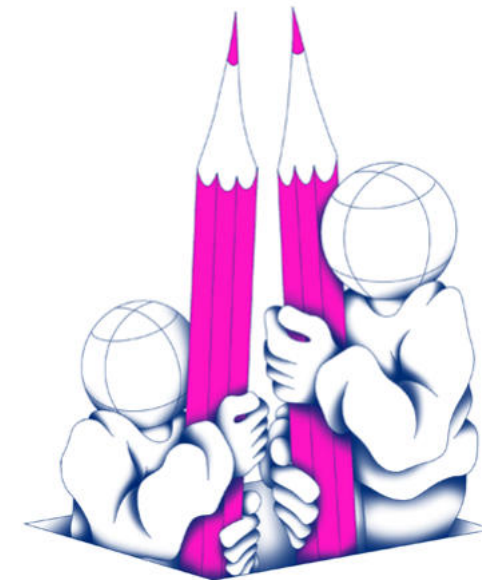
28. Zie www.jongerenambassadeurs.com/wp-content/uploads/2019/06/Een-Jongerenparlement-met-impact.pdf.

geselecteerd op basis van een creatieve motivatie (i.e. brief, poster of vlog). Het idee is dat dit parlement één keer per maand plenair samenkomt en verder werkt in verschillende commissies met veertien of vijftien jongeren. In die commissies werken zij aan thema's die voor jongeren belangrijk zijn, zoals onderwijs en klimaat. Het jongerenparlement kan de Eerste en Tweede Kamer gevraagd en ongevraagd adviseren en deze kamers zijn verplicht hierop te reageren.

Er is echter ook kritiek op het idee van een jongerenparlement. Zo wijzen de politieke jongerenorganisaties in Nederland het jongerenparlement af, omdat zij vrezen dat het 'ondemocratisch' is, 'een wassen neus' of 'een schijnvertegenwoordiging'.²⁹ Een zorg is dat de Eerste en Tweede Kamer de adviezen van een jongerenparlement onvoldoende serieus nemen: een officiële reactie betekent nog niet dat er iets met de adviezen gebeurt. Ook hebben jongeren geen stem in het debat dat volgt op hun advies. Daarnaast bestaat de angst dat een jongerenparlement onvoldoende representatief is doordat er wordt geworven met een motivatiebrief, mensen er op basis van hun connecties in zouden komen, het met name theoretisch opgeleide jongeren zou aantrekken of jongeren die toch al politiek betrokken zijn. Zo zouden bijvoorbeeld jongeren met een bepaalde culturele achtergrond of lagere sociaaleconomische status buiten de boot kunnen vallen. Op deze manier zal een jongerenparlement geen oplossing zijn voor de beperkte betrokkenheid van (praktisch opgeleide) jongeren bij de politiek.

Het gebrek aan representativiteit en diversiteit zou eventueel verholpen kunnen worden door in plaats van met een (min of meer formeel) parlement toch met een (min of meer ad-hoc)forum te werken, zoals geadviseerd door de Staatscommissie parlementair stelsel. Hierbij kan inspiratie worden opgedaan bij deliberatieve fora die de deelnemers selecteren door loting. Dergelijke fora zijn ook voor de participatie van volwassenen in opkomst. In België en Nederland zagen we al de G1000 voorbijkomen, en in Ierland een *Citizen's assembly* die de Ierse constitutie aanpaste op het gebied van het homohuwelijk en abortus. Recent zijn er veel pleidooien voor een dergelijk forum op het gebied van klimaat: een klimaatberaad. Ook aan een dergelijk forum zouden jongeren kunnen deelnemen.

29. Zie <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2310877-politieke-jongeren-kraken-plan-jongerenparlement-schijnparticipatie>.

Onderzoek laat zien dat de kwaliteit van de stem van 16- en 17-jarigen niet onderdoet voor die van volwassenen

Generatietoets

Een ander actueel voorstel om de belangen van jongeren beter te vertegenwoordigen in de politiek, is een generatietoets. Dit voorstel is onder andere bepleit door het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER) en de Nationale Jeugdraad (NJR).³⁰ Het voorstel heeft inmiddels ook zijn weg gevonden in het nieuwe coalitieakkoord.³¹

In juli 2018 vroeg het toenmalige kabinet de SER om te verkennen in hoeverre jongeren voldoende zijn toegerust om zich te kunnen ontplooiën en om een zelfstandig en onafhankelijk bestaan op te bouwen. Bij de beantwoording van deze vraag heeft de SER gebruik gemaakt van zijn Jongerenplatform, waarna de raad in september 2019 de verkenning 'Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019' publiceerde. Uit deze verkenning blijkt dat er in Nederland veel kansen voor jongeren zijn, maar dat de positie van jongeren ook onder druk staat.

Eén van de belangrijkste aanbevelingen die het SER Jongerenplatform doet, is een generatietoets voor nieuw beleid. Het doel van deze toets is de effecten die beleid heeft op verschillende generaties mee te nemen in de ontwikkeling van beleid. Het platform vindt dat de overheid te weinig aandacht heeft gehad voor de stapeling van beleid bij jongeren. Dat wil zeggen dat beleidsmaatregelen soms afzonderlijk verdedigbaar zijn, maar dat ze bij elkaar opgeteld te grote negatieve effecten hebben op hedendaagse jongeren. Het platform vindt daarom dat de regering en Staten-Generaal in de toekomst op meer structurele basis met deze effecten rekening moeten houden, zowel voor huidige als toekomstige generaties. Dit zou kunnen door bij (de doorrekening van) coalitieakkoorden en belangrijke politieke en sociale akkoorden de gevolgen voor verschillende generaties beter in kaart te brengen. Dit weegmoment moeten we volgens het Jongerenplatform verankeren in de totstandkoming van beleid.

Het vorige kabinet gaf aan deze aanbeveling te willen overnemen en, in samenwerking met jongerenorganisaties als het SER Jongerenplatform en de Nationale Jeugdraad, deze generatietoets te introduceren, zodat beleidsmakers meer aandacht hebben voor mogelijke generatie-effecten.³² Het wilde hiermee experimenteren binnen een aantal beleidstrajecten, waarbij de belangen van jongeren nog nadrukkelijker worden meegenomen in de beleidsvoorbereiding met als doel de betrokkenheid van jongeren te intensiveren en te verankeren. Het kabinet maakte tegelijkertijd ook een aantal belangrijke kanttekeningen. Een dergelijke toets zou niet moeten leiden tot uitvoeringsproblemen en bureaucratie en het is ook onmogelijk om alle gevolgen van regelgeving voor verschillende generaties van tevoren te voorzien, laat staan de samenhangende effecten van verschillende regelgeving.

30. Zie www.njr.nl/nl/verhalen/jongereninspraak.

31. Zie www.kabinetformatie2021.nl/documenten/publicaties/2021/12/15/coalitieakkoord-omzien-naar-elkaar-voor-uitkijken-naar-de-toekomst.

32. Kamerbrief met kabinetsreactie op SER, Verkenning Hoge Verwachtingen (2020-000023132), zie <file:///H:/Downloads/tk-asea-23132-kabinetsreactie-op-ser-verkenning-hoge-verwachtingen.pdf>.

Een belangrijke vraag is daarnaast ook wie er toetst en aan de hand van welke criteria er uiteindelijk wordt gewogen. De generatietoets is geen jongerentoes, maar een toets die de gevolgen van beleid voor alle huidige en toekomstige generaties in kaart brengt. Onafhankelijke onderzoeksinstituten, zoals de planbureaus, kunnen deze toets bijvoorbeeld uitvoeren.

Maar uiteindelijk moet de politiek wel een oordeel vellen over de vraag of deze gevolgen wel of niet wenselijk zijn en moeten politici hier verantwoording over afleggen. We moeten ervoor waken dat er onvoldoende debat is over de toetsing, zowel over de criteria als de toetsers. Daarvoor is het belangrijk dat zo veel mogelijk mensen, en generaties, hierover kunnen meepraten. Hoewel een generatietoets een goed begin is en zou kunnen helpen bij het borgen van de belangen van jongere generaties, geeft een dergelijke toets jongeren nog geen stem. Dit brengt ons toch weer terug bij de centrale vraag: hoe kunnen we de politieke betrokkenheid van jongeren vergroten en uitbreiden?

Conclusie

Het is hoopvol dat er allerlei voorstellen zijn om de politieke betrokkenheid van jongeren te vergroten en uit te breiden, zoals het invoeren van een jongerenparlement en generatietoets. Dat er over een jongerenparlement wordt nagedacht en de generatietoets wordt genoemd in het nieuwe coalitieakkoord biedt een wenkend perspectief. Het zou mooi zijn als we deze lijn kunnen doortrekken door ook de stemleeftijd te deinstitutionaliseren, zodat hier op provinciaal of lokaal niveau experimenten mee mogelijk zijn. Deze maatregel heeft ten opzichte van de andere twee voorstellen ten minste twee voordelen.

Ten eerste leren jongeren door op jongere leeftijd te mogen stemmen niet alleen beter wat een democratie is, maar ook wat het betekent om aan een democratie deel te nemen. De beste kweekschool voor de democratie, is de democratie zelf. Daarbij kan deelname aan verkiezingen voor lagere overheden jongeren klaarstomen voor die van hogere overheden en hun levenslange politieke participatie bevorderen. Het voorstel van de ROB maakt het mogelijk hiermee te experimenteren en stelt veel meer jongeren in de gelegenheid om dit te doen dan een jongerenparlement.

Ten tweede zou in lijn met het onderzoek naar de psychologie van rechtvaardigheidspercepties de daadwerkelijke deelname van jongeren aan de democratie de kans kunnen vergroten dat zij bereid zijn om solidair te zijn en blijven met andere generaties. Het laat hen, meer dan een generatietoets die kijkt naar de gevolgen van beleid voor verschillende generaties, daadwerkelijk participeren.

Daarnaast biedt deelname aan verkiezingen jongeren ook de gelegenheid zich te verzetten tegen distributieve of procedurele onrechtvaardigheid.

Wij denken daarom dat een eerdere deelname van jongeren over de volle breedte van de samenleving de beste manier is om jongeren te vormen tot democratische burgers. En dat is uitermate belangrijk, want de jongeren van vandaag zijn de dragers van de democratie van morgen.

Colofon

Naam Raad

Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB)

Samenstelling Raad

Han Polman, voorzitter

Katrien Termeer, vicevoorzitter

Daan Roovers

Martiene Branderhorst

Frank van Ommeren

Huri Sahin

Peter Verheij

Kees Jan de Vet

Peter Wilms

Rien Fraanje, secretaris-directeur

Auteurs/ Samenstelling Commissie

Sarah de Lange, voormalig Raadslid ROB

Jasper Zuure, senior adviseur ROB

Raadpleging jongeren

Tijdens de voorbereidingen van het ROB-advies 'Jong geleerd, oud gedaan' zijn de Raadsleden en stafmedewerkers van de ROB in gesprek gegaan met jongeren tijdens schoolbezoeken en bijeenkomsten die de Raad voor jongeren organiseerde in Den Haag. Tevens schreef de Raad een blog- en vlogwedstrijd uit voor scholieren over het verlagen van de stemleeftijd.

Contactgegevens Raad

Raad voor het Openbaar Bestuur

Korte Voorhout 7

Postbus 20011

2500 EA Den Haag

T 070 - 426 75 40

info@raadopenbaarbestuur.nl

Twitter: [@Raad_ROB](https://twitter.com/Raad_ROB)

© Raad voor het Openbaar Bestuur
Den Haag, 2022

JONGEREN IN DE JEUGD— BESCHERMING VOELEN ZIJ ZICH GEZIEN EN GEHOORD?

RSJ

De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) is een rechtsprekend en adviserend orgaan. De RSJ ziet toe op een humane en rechtvaardige toepassing van sancties en jeugdbeschermingsmaatregelen.

Auteurs:

Manuela Limbeek, Heleen Middelkoop en Machteld Vonk

JONGEREN IN DE JEUGDBESCHERMING, VOELEN ZIJ ZICH GE- ZIEN EN GEHOORD?

Jongeren en ouders voelen zich in de jeugdbescherming soms onvoldoende gezien en gehoord. Dat signaleert de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) in het advies Jeugdbescherming in de toekomst.¹ Beleidsmakers zouden moeten nadenken over hoe en wanneer jongeren en ouders zich wél gezien en gehoord voelen.

Ruim 37.000 jongeren vallen onder de jeugdbescherming.² Dat is ongeveer 1% van alle jongeren tot en met 17 jaar. Jeugdbescherming is een maatregel die een rechter oplegt, bijvoorbeeld verplichte hulp bij de opvoeding, uithuisplaatsing of beëindigen van het ouderlijk gezag. Daarbij moet dan wel sprake zijn van een ernstige bedreiging van de ontwikkeling van de jongere. De meest voorkomende maatregel is een ondertoezichtstelling.

Jeugdbescherming is niet hetzelfde als jeugdzorg. Jeugdzorg is een verzamelnaam voor jeugdbescherming, jeugdreclassering en jeugdhulp. Jeugdreclassering is een maatregel van begeleiding van jongeren die strafbare feiten hebben gepleegd. Jeugdhulp gaat om allerlei vormen van steun en hulp aan jongeren en hun ouders.³ In de uitvoering van jeugdbeschermings- en jeugdreclasseringsmaatregelen wordt vaak jeugdhulp ingezet.

We spraken met vijf jongeren over hun ervaringen. Voelden zij zich gezien en gehoord? Waarom wel, waarom niet? Wat maakt volgens hen verschil in de toekomst?

Welke jongeren spraken we?

We gingen in gesprek met vijf jongeren. Wie zijn ze, wat doen ze, en wanneer kregen ze te maken met een jeugdbeschermingsmaatregel?

1. RSJ, 'Jeugdbescherming in de toekomst' (advies; 14 september 2021), zie www.rsj.nl/documenten.
2. CBS, '380 duizend jongeren met jeugdzorg in 1e halfjaar 2021' (29 oktober 2021), zie www.cbs.nl; Statline tabellen jeugdzorg van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn geraadpleegd op 3 februari 2022. Zie ook de CBS-publicaties Jeugdbescherming en jeugdreclassering 1e halfjaar 2021 en Jeugdhulp 1e halfjaar 2021. Nieuwe (voorlopige) cijfers over het tweede halfjaar 2021 worden verwacht in april 2022.
3. In de eerste zes maanden van 2021 kregen 380.000 jongeren tot 23 jaar jeugdzorg. Dat is meer dan 1 op de 12 Nederlandse jongeren. Het percentage jongeren dat jeugdzorg krijgt, verschilt sterk per gemeente. Dat blijkt uit voorlopige cijfers van het CBS. Van alle jongeren in de jeugdzorg kreeg het overgrote deel, 368.000 jongeren, alleen jeugdhulp.

4. In de praktijk wordt gesloten jeugdhulp ook wel JeugdzorgPlus genoemd, zie www.jeugdzorg-nederland.nl/jeugdhulp/jeugd-zorgplus. Met de komst van de Jeugdwet in 2015 heet gesloten jeugdzorg nu gesloten jeugdhulp.
5. Good4Youth biedt verslavingshulp aan jongeren en hun naasten door middel van persoonlijke begeleiding en klinische opname (vanaf 18 jaar). Het team van Good4Youth biedt ook bemiddelings- en interventietrajecten, en treedt op in crisissituaties. Daarnaast organiseert het team interactieve sessies op scholen, in dialoog met docenten, mentoren, politie en justitie. Benjamin is beschikbaar als adviseur voor bestuurders/directeuren binnen de jeugdzorg om veranderingen door te voeren en de zorgkwaliteit te verbeteren.
6. Over Benjamin en zijn ervaringen in zijn jeugd is de documentaire Van Overleven Naar Leven gemaakt. Zie <https://youtube/26y-z1LVnn7w>.
7. Don Bosco Spirit is een jongerenorganisatie voor en door jongeren. Zie voor meer informatie over het jongerenplatform www.u-2bheard.nl.

Benjamin, 24 jaar

Benjamin is 24 jaar. Op zijn 17^e kreeg hij te maken met een ondertoezichtstelling, gecombineerd met een opname in de gesloten jeugdhulp.⁴ Nu helpt hij zelf jongeren met zijn organisatie Good4Youth⁵ Dat doet hij onder andere met verslavingshulp. Met open vizier stelt hij zichzelf voor:

'Ik ben Benjamin Witzand. Mijn verleden stond in het teken van drugs en zodoende ook criminaliteit. Jarenlang liep ik mezelf voor de voeten resulterend in meerdere opnames in jeugdzorginstellingen en verslavingsklinieken. Mijn leven was een rollercoaster van complete chaos, mensen in mijn omgeving trok ik mee in dit leed. Ik wilde wel anders maar wist niet hoe, ik was bang voor het onbekende. Aan het einde van de rit was ik doodop, ik was moe van het wegrennen voor al mijn problemen, ik was moe van het al die jaren niet mezelf kunnen zijn.

Mijn rumoerige verleden is tegelijkertijd mijn drijfveer, elke dag opnieuw probeer ik het beste uit mezelf te halen. Mijn doel is jongeren te geven wat ik destijds heb gemist, een persoonlijke benadering daarin is essentieel.⁶

Jongere U-2B Heard!, 16 jaar

We hadden een gesprek met een jongere die nu in de jeugdbescherming zit. We kregen (begeleid) contact met deze 16-jarige jongere via het jongerenplatform *U-2B Heard!*⁷ De jongere heeft langere tijd te maken met een jeugdbeschermingsmaatregel:

'Sinds mijn 4^e heb ik te maken met de jeugdbescherming. Vanaf 12 jaar ging ik naar verschillende jeugdzorggroepen: van open tot gesloten. Op dit moment zit ik thuis. Waarschijnlijk blijft de maatregel van ondertoezichtstelling doorlopen totdat ik 18 jaar ben.'

De jongere wil aandacht vragen voor LHBTI+-jongeren. Ondanks – of dankzij – de emoties die het gesprek opriep, verwoordde de jongere duidelijk wat beter kan en moet.

Celesta, 21 jaar

Dan Celesta, 21 jaar. Als puber kreeg zij te maken met de jeugdbescherming. Ze weet heel goed te vertellen wat voor haar goed heeft gewerkt en waar ze meer behoefte aan had. Ze vertelt hoe ze in de jeugdbescherming terecht is gekomen:

'Ik ben niet voor hele heftige dingen in de jeugdbescherming terechtgekomen. Het ging met name over de leerplicht. Het is begonnen op de middelbare school, toen ik bleef zitten in de tweede klas. Ik vond het niet leuk op school. Ik ben gaan spijbelen. De school had op een

gegeven moment melding gemaakt van mijn afwezigheid. Daardoor kwam de leerplicht om de hoek kijken. Eerst hebben er een jaar lang gesprekken plaatsgevonden. In het begin vond ik de gesprekken onzin en wilde ik niet naar school. Toen heeft leerplicht een melding gemaakt en ben ik na een zitting onder toezicht gesteld. Toen de ondertoezichtstelling kwam, werd ik verplicht naar de gesprekken te gaan, wat denk ik vooral de reden was van de ondertoezichtstelling. Ik heb het idee dat ik ook zonder de jeugdbescherming er wel uit was gekomen. Uiteindelijk ben ik namelijk uit mezelf naar school gegaan en heb ik een opleiding gezocht. Uiteindelijk waren al die gesprekken niet nodig geweest. Maar ik heb er nooit slechte ervaringen mee gehad.'

Jongere U-2B Heard!, 26 jaar

Via het jongerenplatform *U-2B Heard!* spraken we nog een jongere. De 26-jarige student Social Work. Zij wil later jongeren helpen. Toen ze net 18 jaar was, kwam ze niet in aanmerking voor jeugdzorg. Ze vertelt hoe ze tussen wal en schip viel:

'Omdat jeugdzorg mij niet kon helpen ben ik onder andere naar een Blijf-van-mijn-lijfhuis gestuurd en naar andere instellingen. Daar kwam ik in aanraking met mensen die aan de drugs waren of gedemotiveerd waren. Het was lastig om te wonen met mensen die mij afleidde van mijn doelen zoals het zoeken naar werk en woonruimte. Ik kwam niet in aanmerking voor begeleid wonen, maar was vervolgens wel dakloos.

Uiteindelijk zijn mijn ouders gescheiden en kon ik weer bij mijn moeder gaan wonen. Ik had het geluk dat ik nog een plek had om op terug te vallen – ook al was die plek niet ideaal. Er zijn ook mensen die dat helemaal niet hebben. Ik ben veel naar de psycholoog geweest om te praten.'

Moraya, 23 jaar

Moraya, 23 jaar, is professioneel zangeres en songwriter. Via de muziek vertelt ze verhalen. Recente Spotify-nummers zijn *Dossier 107* en *Je bent niet alleen*.⁸ Het maken van muziek heeft bijgedragen aan haar helingsproces. Haar visie is duidelijk. Ze besteedt liever energie aan oplossingen dan aan het vaststellen van problemen. Ze vertelt over haar ervaring met de jeugdbescherming:

'Ik ben voor de eerste keer uit huis geplaatst toen ik nog geen 1 jaar was. Sindsdien ben ik op en af uit huis geplaatst. Toen ik elf was ben ik volledig uit huis geplaatst, waarna ik ook niet meer ben teruggekeerd naar huis. Ik dacht overigens wel altijd dat dit nog zou gebeuren. Ik heb toen veel te maken gehad met een gezinsvoogd, rechtszaken en het verlengen van een ondertoezichtstelling. Ik had

in die tijd geen idee wat het betekende. Vanuit het kindperspectief was het allemaal hectisch. Ik had geen idee wat er aan de hand was. Ik wilde heel graag weten wat er moest gebeuren zodat ik weer naar huis mocht, maar die vraag bleef *forever* onbeantwoord.'

Voelde jij je gezien en gehoord?

We vroegen aan de jongeren of zij zich gezien en gehoord voelden in de periode van de jeugdbescherming en/of jeugdhulpverlening. Zij antwoordden daarop als volgt.

Benjamin, 24 jaar

'Nee, niet altijd. Ik heb wel sommige vleugjes geproefd. Bijvoorbeeld met een behandelcoördinator heb ik dat ervaren. Zij gaf mij een veilig gevoel. Over het algemeen heb ik mij niet echt begrepen gevoeld. Je zit met 110 man op zo'n terrein. Je kan tussen al die mensen lopen, maar je voelt je wel alleen. Ik had soms het gevoel, ook bij de rechter, alsof ik tegen een muur sprak. Als ik met mijn voogd sprak, dacht ik: spreek ik Chinees, wat is dit nou? Daar voel ik irritatie. Er is nooit tegen mij gezegd: "Ik begrijp je." Het was altijd: "Ik hoor je." Maar wat "Ik hoor je"? Er werd ook niet echt actie ondernomen daarin. Daarin heb ik mij wel heel erg alleen gevoeld. Uiteindelijk begon het contact met mijn ouders wat beter te worden. Dat was fijn. Maar over het algemeen tussen mij en de hulpverleners heb ik vleugjes geproefd, maar niet bij de belangrijke mensen (voogd, rechters, begeleiders). In de grote lijnen heb ik mij niet gehoord gevoeld.'

Jongere U-2B Heard!, 16 jaar

'Nee. In het verleden niet en nu nog steeds niet. Ik zit nu bijvoorbeeld weer thuis, omdat mijn gezinsvoogd niet wist waar ik heen kon. Dit terwijl ik had aangegeven dat ik graag naar een gezin wilde in plaats van naar een instelling. Dit bleek echter niet mogelijk. Ik voel mij losgelaten door mijn gezinsvoogd.'

Celesta, 21 jaar

'Jazeker. Mijn jeugdbeschermer heeft alles met ons besproken. Hij was wel echt heel erg fijn. Alles ging in overleg bij ons. Hij was er ook echt voor ons. Ik denk dat dat ook heel belangrijk is. Dat iemand echt overlegt en niet zomaar zelf beslissingen neemt.

8. Luister en lees meer op www.moraya.nl.

Er is wel een kleine periode geweest waarin ik mij niet gehoord voelde. Dat was de periode waarin ik naar de rechtbank moest. Mijn kleine broertje werd op een gegeven moment betrokken bij mijn problemen. Daar hebben mijn ouders en ik erg mee gezeten. Het was mijn probleem, ik zat met mijzelf in de knoop, mijn broertje stond daar volledig los van. Ik heb aangegeven dat ik de persoon was die niet naar school ging, terwijl mijn ouders heel graag wilden dat ik wel naar school ging. Dat heb ik duidelijk gemaakt: "Mijn broertje is nog zo klein, laat hem er alsjeblieft buiten."

Mijn jeugdbeschermer vroeg aan mij welke hulp ik nodig had. Samen hebben we wat ideeën op tafel gelegd. Daar is uitgekomen dat weerbaarheidstraining en kickboksles goed bij mij zouden passen. De weerbaarheidstraining heeft mij echt geholpen, ik kon goed praten met die vrouw. Ze luisterde echt naar mij. Voor mij is het goed geweest dat ze mij goed begreep. Ze vertelde dat ze ook spijbelde. We waren het over veel dingen eens. Ze vroeg ook heel vaak hoe het met mij was en hoe het was wat ik vorige week gedaan had. Ze had belangstelling, ook al vond ze het niet oké dat ik niet naar school ging.'

Jongere U-2B Heard!, 26 jaar

'Ik heb mij niet gehoord of gezien gevoeld in de tijd dat ik in de hulpverlening zat. Ik was erg emotioneel, maar had niet het idee dat ik getroost werd of dat ik mij veilig kon voelen bij een hulpverlener. Voor mij is mijn geloof belangrijk, dat is mijn houvast en dit biedt mij veiligheid. Er is alleen nooit iemand geweest die mij daarin begreep. Ik heb altijd het idee gehad dat de hulpverleners alles voor mij invulden. Ik moest namelijk zelf een kamer gaan zoeken, omdat ik te zelfstandig was voor begeleid wonen. Ik werd hierin helemaal niet gesteund. Ik heb zelfs een tijdje op straat gewoond en schulden gemaakt. Zelfs toen vonden ze mij nog te zelfstandig, waardoor ik geen hulp kreeg. Van de maatschappelijk werker moest ik weer bij mijn ouders gaan wonen. Ik werd totaal niet geholpen en eigenlijk weer terug mijn trauma in getrapt.'

Moraya, 23 jaar

'Nee. Laat ik het zo zeggen, er zijn bepaalde plekken geweest waar ik dat wel heb ervaren. Maar als het specifiek over de jeugdbescherming gaat, dan niet. De mensen waar ik mij wel gezien bij voelde, zijn een paar mensen geweest. Ik voelde mij thuis bij mijn gezinsgroepsouders en bij een familienvriend die ik in die tijd heel erg nodig had.

Ik heb brieven geschreven naar mijn gezinsvoogd waarin ik duidelijk heb gevraagd: wat moet er gebeuren zodat ik naar huis kan? Wat doe ik hier? Ik had geen idee wat er aan de hand was. Dat vind ik heel erg kwalijk. Hier is nooit duidelijkheid over geweest naar mij toe. Dit benadrukte bij mij alleen dat ik een probleem was en dat ik het niet waard

was om uit te leggen wat het probleem was. En ook dat ik blijkbaar zo'n probleem was dat het niet opgelost kon worden. Dit gaat een eigen leven leiden in het hoofd van een kind. In die tijd is mij wel een stukje levenslust ontnomen. De familienvriend was het enige sprankeltje die bevestigde dat er iemand was die van mij hield. Zonder hem en mijn broertje was ik er niet geweest.'

Adviezen van jongeren

We vroegen de jongeren wat zij belangrijk vinden. Wanneer en hoe voelen zij zich gehoord? Welke adviezen willen ze graag in dit kader meegeven, ter inspiratie voor de toekomst? Adviezen gericht aan beleidsmakers, jeugdprofessionals, enzovoort. Alle jongeren geven aan het belangrijk te vinden dat er voldoende persoonlijke aandacht is. Daarbij dient de professional de verbinding aan te gaan. Alleen door voldoende tijd en aandacht te besteden aan de jongere kan gewerkt worden aan een vertrouwensband. Daarnaast vinden de jongeren samenwerking en luisteren belangrijk, net als dat rekening wordt gehouden met specifieke persoonlijke omstandigheden van een jongere. In hun eigen woorden:

1. Geef persoonlijke aandacht, ga de verbinding aan en werk aan een vertrouwensband

Jongere U-2B Heard!, 26 jaar

'Er moet vanuit de hulpverlener heel veel aandacht zijn voor het scheppen van een vertrouwensband. Jongeren hebben dit nodig, iemand die ze vertrouwen en naar wie ze op kunnen kijken.'

Benjamin, 24 jaar

'Wat ik als prettig heb ervaren in mijn laatste kliniek (geen jeugdzorg), was dat daar een groepsgevoel was. We werden als groep aangesproken. Hiermee creëer je broederschap. 's Ochtends en 's avonds checkten we bij elkaar in, waar de pedagogisch medewerker ook bij aanwezig was en die vragen stelde als: "Hoe was je nacht? Zijn er bijzonderheden geweest? Hoe voel je je vandaag? Wat zijn je doelen? Hoe was je dag?" Als dit wordt ingezet, is dit een begin van de verbinding.

Doe bijvoorbeeld zo, dat op vrijdag Jantje zijn levensverhaal schrijft en volgende week is weer iemand anders aan de beurt. Laat ze hun levensverhaal vertellen. Misschien vind ik Pietje wel een eikel. Maar als hij zijn verhaal vertelt, dan krijg ik respect voor hem omdat ik dan weet wat hij heeft meegemaakt.

Praat gewoon met de jongere als hij binnenkomt in de gesloten jeugdhulp. Stel jezelf voor. Zeg ook dit is nu even de situatie. Leg stapsgewijs uit hoe ze te werk gaan, wat de regels zijn, waarom de jongere

daar is. Ik snap dat hulpverleners ook niet op alles antwoord hebben. Maar het is goed als ze zeggen waarom iemand daar is, wat de reden is dat iemand bijvoorbeeld op observatie moet zitten. Dit is ook belangrijk voor een jeugdbeschermer, omdat die daarna de verbinding moet aangaan met een jongere. Een jeugdbeschermer moet echt open en eerlijk zijn. Transparantie is belangrijk. Je werkt met mensen, je verkoopt geen lilies op de markt. Jeugdbescherming moet wat transparanter en meer open zijn. En je hebt begeleiders nodig die op de groep staan. Niet personeel dat staat te typen achter de computer.'

2. Werk samen met jongeren

Jongere U-2B Heard!, 16 jaar

'Voor de toekomst wil ik meegeven dat er samengewerkt moet worden met de jongere, in plaats van "achter de rug" van de jongere om. Anders is er te veel onduidelijkheid voor jongeren.'

Benjamin, 24 jaar

'De crisisopvang was uitzichtloos. Dat het thuis niet goed ging wist ik wel. Naar huis is ook geen optie. Ook voor ouders is dat moeilijk. Mij werd niet verteld waar ik naartoe ging werken. Ik stond gewoon stil. Ik was heel veel op straat. Ik was gigantisch vervelend natuurlijk. Ik was echt geen makkelijke jongen, verre van. Maar voor mij was het uitzichtloos. Dus die gesloten plaatsing kwam voor mij echt als een verrassing, *out of the blue*. Mij was niks verteld, echt helemaal niks. Zelfs toen ik in een arrestantencomplex zat, werd mij ook niks gezegd. Pas op het laatste moment hoorde ik van mijn advocaat dat ik naar een instelling ging. Ik wist niet eens naar welke instelling ik ging. Een jongere is ook bang op zo'n moment. Ik was zo'n jongen met een grote bek, maar ik was eigenlijk hartstikke bang vanbinnen.'

3. Luister naar de jongeren

Jongere U-2B Heard!, 16 jaar

'Een jeugdbeschermer moet luisteren naar jongeren. En niet alleen luisteren voor de vorm, maar écht luisteren en ernaar handelen. Ik kom regelmatig met goede ideeën, waar de jeugdbeschermer vervolgens niks mee doet.'

Jongere U-2B Heard!, 26 jaar

'Professionals moeten met de jongeren meedenken en de keuze laten bij de jongeren. Jongeren moeten zelfredzaam worden; ze moeten durven hun eigen mening te geven en daar niet op beoordeeld worden. Dit zorgt ervoor dat jongeren later niet zo aan zichzelf gaan twijfelen en sterker in hun schoenen staan, ondanks dat ze uit een lastige situatie komen.'

*'Ik kwam niet in
aanmerking voor
begeleid wonen,
maar was vervolgens
wel dakloos'*

4. Leer meer over de LHBTI+-groep

Jongere U-2B Heard!, 16 jaar

‘Professionals werkzaam binnen de jeugdbescherming moeten meer kennis hebben over de LHBTI+-groep. Dan kan er ook meer rekening worden gehouden met de behoeften van deze jongeren.’

5. Houd rekening met het geloof en met de cultuur van de jongere

Jongere U-2B Heard!, 26 jaar

‘Veel hulpverleners zijn erg onwetend over het geloof en de cultuur van een ander. Ondanks dat geloof iets persoonlijks is, zou het fijn zijn als de jongere iemand heeft met wie deze over het geloof kan praten.’

6. Geef meer vrijheid aan jongeren en maak gesprekken leuk

Celesta, 21 jaar

‘Jongeren mogen ook losgelaten worden in plaats van ze strak aan de riem te houden. Ontwikkelen en uitzoeken hoe ze zelf zijn in plaats van dat alles alleen maar moet. Ik had meer vrijheid nodig. Hoe meer gezeik ik kreeg, hoe meer iets opstapelde in mijn hoofd en hoe minder ik ergens zin in had. Je kan de gesprekken beter leuk maken voor jongeren. Je wil natuurlijk dat jongeren naar de gesprekken komen. Als je elke week gezeik over hen heen gooit dan maakt dat het alleen maar erger. Gezeik krijgen de jongeren al vaak over hen heen. Bij pubers is alles wat gezegd wordt gevoelig. Als je dan elke week alleen maar hoort wat er allemaal niet goed is, dan helpt dat niet mee.’

7. Laat jongeren een eigen vertrouwenspersoon uitkiezen

Moraya, 23 jaar

‘Ik had iemand nodig die ik vertrouwde. De jeugdprofessional kan dit niet altijd zijn. Het moet een duurzame vertrouwenspersoon zijn. Zo iemand kan op zo veel verschillende vlakken iets betekenen voor jongeren. De professional moet de vertrouwenspersoon dan wel betrekken bij het proces. De professional kan de vertrouwenspersoon inzetten om contact te maken met de jongere om erachter te komen wat de jongere nodig heeft. De jongere moet de vertrouwenspersoon zelf kunnen uitzoeken. Iemand uit het eigen netwerk. Als een jongere geen eigen netwerk heeft, zijn er andere mogelijkheden (denk bijvoorbeeld aan JIM⁹).’

9. JIM staat voor ‘Jouw Ingebrachte Mentor’ en is bijvoorbeeld een buur, tante, sportcoach of opa. Een jongere kiest zijn eigen JIM, iemand die hij al kent en vertrouwt of waar hij heen gaat als het thuis even niet lekker loopt. De JIM is iemand die goed kan meedenken over wat er aan de hand is en hoe bijvoorbeeld school of hulpverleners de jongere kunnen ondersteunen. Zie <https://jimwerkt.nl>.

‘Mijn jeugdbeschermer vroeg aan mij welke hulp ik nodig had’

8. Geef jongeren perspectief en investeer in talentontwikkeling

Moraya, 23 jaar

‘Voor heel veel kinderen is de jeugdzorg een onduidelijke, perspectiefloze periode geweest met onvoldoende oog voor wie ze zijn en de kwaliteiten die ze bij zich dragen. Dan kan en moet beter.’

Benjamin, 23 jaar

‘Natuurlijk zegt een hulpverlener wel eens dat je genoeg capaciteiten hebt. Je kan het zeggen, maar je kan er ook actief mee aan de slag gaan. De jongeren hebben bijzondere talenten. Een drugsdealer kan een ondernemer zijn. Ga op zoek naar talenten. Laat doorschemeren dat ze kansen hebben. Door ervaringswerkers, die kunnen zeggen: “Luister ik heb ook in jouw positie gezeten. Het is mogelijk.” Dat de jongeren ook zien dat er kansen liggen. Dat ze zich niet verloren hoeven te voelen.’

Afsluitend: luister naar de ervaringen van jongeren

Door met jongeren zelf te praten hebben we als RSJ belangrijke informatie kunnen inwinnen. Zo wordt bijvoorbeeld duidelijk hoe belangrijk persoonlijke aandacht en autonomie voor jongeren zijn. Dat je écht luistert en iets doet met datgene wat de jongere aandraagt. Jongeren hebben er ook recht op dat er naar hen wordt geluisterd bij alle beslissingen die hen raken. Dat staat in artikel 12 van het VN-Kinderrechtenverdrag.

We vinden dat kinder- en mensenrechten de basis moeten vormen van toekomstig jeugdbeleid. Dit is noodzakelijk, omdat dit helderheid geeft over wat de overheid moet en mag doen in het kader van jeugdbescherming. Bovendien geeft dit richting aan de vraag hoe kinderen en gezinnen maximaal in hun waarde kunnen worden gelaten.

De overheid heeft een belangrijke taak in het beschermen van jongeren in een kwetsbare positie. Het is essentieel om bij de ontwikkeling van beleid na te gaan welke impact jeugdbeschermingsmaatregelen hebben op het persoonlijke leven van jongeren, nu en in de toekomst. We hopen dat de adviezen en verhalen van de jongeren laten invoelen hoe belangrijk het is om te luisteren naar de ervaringen van jongeren – én hun ouders – en die te gebruiken voor beleid.

Colofon

Naam Raad

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ)

Auteurs

Manuela Limbeek
Heleen Middelkoop
Machteld Vonk

Raadpleging jongeren

Voor deze bijdrage heeft de RSJ gesproken met vijf jongeren die ervaring hebben met jeugdbescherming en/of jeugdhulpverlening.

Contactgegevens Raad

Korte Voorhout 8
Postbus 30137
2500 GC Den Haag
T +31 (0)70 361 9300
info@rsj.nl
www.rsj.nl
Twitter: @DE_RSJ
Linkedin: [rsj-raadvoorstrafrechtstoepassingenejugdbescherming](https://www.linkedin.com/company/rsj-raadvoorstrafrechtstoepassingenejugdbescherming)

© Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming
Den Haag, 2022

SER

De Sociaal-Economische Raad (SER) is een adviesorgaan waarin ondernemers, werknemers en onafhankelijke deskundigen (kroonleden) samenwerken, om tot overeenstemming te komen over belangrijke sociaal-economische onderwerpen. De SER adviseert de regering en het parlement over het sociaal-economisch beleid. Ook faciliteert de SER akkoorden en convenanten. Daarnaast voert de SER bestuurlijke taken uit om bijvoorbeeld medezeggenschap te bevorderen.

Auteurs:

Eva Buwalda en Anne Sophie Stoop

MAAK
DE
BELOFTEN
AAN
JONGEREN
WAAR

MAAK DE BELOFTEN AAN JONGEREN WAAR

1. Het SER Jongerenplatform is opgericht in 2015, op initiatief van voorzitter Mariëtte Hamer van de Sociaal-Economische Raad (SER) en (kroon)leden. Het platform bestaat uit vertegenwoordigers van een aantal jongerenorganisaties: FNV Young & United, CNV Jongeren, VCP Young Professionals, Jong Management, Jong AWWN, Nationale Jeugdraad (NJR), Landelijke Studentenvakbond (LSVb), Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB), Interstedelijk Studenten Overleg (ISO), Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en Jonge Klimaatbeweging (JKB). Zie www.ser.nl/nl/thema/jongeren.
2. SER Jongerenplatform, *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*. Den Haag: SER 2019.
3. SER Jongerenplatform, *Veelbelovend. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2021*, Den Haag: SER 2022, zie www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2022/kansen-belemmeringen-jongeren.pdf.
4. CBS, *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2021*, Den Haag: CBS 2021.
5. UNICEF, *Innocenti Report Card 16. Worlds of Influence. Understanding What Shapes Child Well-being in Rich Countries*, 2020; UNICEF (2020), *Geluk onder druk? Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland*.
6. SER, *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, Den Haag: SER 2021.
7. Verwey-Jonker Instituut & SEO, *Een onverwacht valse start op de arbeidsmarkt: De impact van de coronapandemie op de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut 2021.

In 2019 bracht het SER Jongerenplatform¹ de verkenning *Hoge verwachtingen* uit. In dat rapport bespreken we in hoeverre jongeren voldoende zijn toegerust om zich te ontplooiën en een zelfstandig bestaan op te bouwen.² Een belangrijke conclusie was dat een stapeling van knelpunten en risico's gedurende de levensloop ervoor zorgt dat jongeren een uitgesteld leven leiden en een hoge mentale druk ervaren. Twee jaar later is deze stapeling van knelpunten en risico's alleen maar toegenomen. In de verkenning *Veelbelovend*, die is verschenen in januari 2022,³ geven we een update van de kansen en belemmeringen die jongeren ervaren op het gebied van de 'mijlpalen': leren, werken, wonen en gezinsvorming. Daarin besteden we bovendien extra aandacht aan een aantal specifieke onderwerpen: mentale gezondheid, inclusie van jongeren met een chronische aandoening of een niet-westerse migratieachtergrond, ondernemerschap, en klimaat en duurzaamheid. In deze bijdrage bespreken we de belangrijkste bevindingen uit de verkenning *Veelbelovend*. Eerst gaan we in op de kansen en belemmeringen van jongeren op het gebied van leren, werken en ondernemen, wonen, gezinsvorming, mentale gezondheid en klimaat. Daarna bespreken we wat er moet gebeuren om de positie van jongeren te verstevigen.

Veel jongeren hebben het goed, maar ze hebben ongelijke onderwijs- en baankansen en weinig inkomenszekerheid

Veel kinderen en jongeren hebben het goed in Nederland. De CBS-monitor *Brede Welvaart* rapporteert onder 18-35-jarigen een hoog persoonlijk welzijn.⁴ Ook kinderen tot 18 jaar hebben het vaak goed, zeker als je hun situatie vergelijkt met die van kinderen in veel andere landen.⁵ In 2019 stelden we vast dat jongeren in Nederland veel kansen hebben en dat de meesten van hen deze kansen graag willen benutten. Tegelijkertijd toonden we aan dat de positie van jongeren onder druk staat. Twee jaar later is deze druk alleen maar toegenomen. Zo is de kansengelijkheid in het onderwijs door de coronacrisis zichtbaarder en groter geworden.⁶ De baankansen van starters zijn hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie, maar de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen.⁷ Bovendien zijn jongeren bij (enige) economische tegenwind de eersten die daardoor worden geraakt. Dat komt onder meer omdat jongeren vaker werken met een flexibel contract. Daardoor beschikken zij over minder baan-, werk- en inkomenszekerheid en hebben ze minder ontwikkelmogelijkheden. Daarnaast

blijkt het in het bijzonder voor jongeren lastig om een woning te vinden. Het gaat hier niet alleen om te weinig studentenhuysvesting, maar ook de doorstroom vanuit starterswoningen functioneert niet goed. Dit alles leidt ertoe dat jongeren belangrijke mijlpalen uitstellen, zoals het gaan samenwonen en het krijgen van een (eerste) kind.⁸ Bovendien is er sprake van toenemende mentale druk bij jongeren, zowel bij studenten als bij jonge werkenden en jonge ouders.⁹ Tot slot maken veel jongeren zich zorgen over het klimaat. Ze hebben langer dan ouderen te maken met de gevolgen van klimaatverandering en hebben een onzeker perspectief; het is onvoldoende duidelijk hoe de overheid en bedrijven gaan voorkomen dat de jongeren van nu een onleefbare toekomst tegemoet gaan.¹⁰

Kansengelijkheid is een probleem

Nederlandse jongeren die het onderwijs verlaten, zijn hoog opgeleid in vergelijking met jongeren uit veel andere landen. Maar als je kijkt naar de hele groep jongeren, dan zijn de kansen ongelijk verdeeld. Het maakt uit wie je bent en waar je vandaan komt. Onder meer het opleidingsniveau en het inkomen van ouders spelen daarbij een belangrijke rol. Kijken we naar de 15-jarigen in het voortgezet onderwijs, dan lopen voornamelijk vmbo-leerlingen en leerlingen met lager opgeleide ouders risico op laaggeletterdheid.¹¹ Het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs zijn in het algemeen goed toegankelijk, maar die toegankelijkheid staat onder druk. Zo blijkt dat kinderen van hoog opgeleide ouders een hoger schooladvies vaker weten te verzilveren. Eerstegeneratiestudenten (studenten van wie geen van de ouders hoog is opgeleid), studenten met een niet-westerse migratieachtergrond, studenten met een mbo-vooropleiding en studenten met een functiebeperking ervaren belemmeringen in het hoger onderwijs of op de weg ernaartoe. Zij stromen minder vaak door naar het hoger onderwijs, lopen vaker studieoverstapting op en vallen vaker uit. De toegankelijkheid van het onderwijs is de laatste jaren verder afgenomen doordat het onderwijsbudget onvoldoende is meegroeid met de toenemende studentenaantallen. Daardoor krijgen veel studenten niet de aandacht en begeleiding die ze nodig hebben. Het sociaal leenstelsel draagt verder bij aan de verminderde toegankelijkheid van het onderwijs.¹² Daarnaast is stagediscriminatie een probleem. Zo moeten studenten met een migratieachtergrond meer moeite doen om een stage te vinden tijdens hun opleiding.¹³ Verder blijkt uit de enquête die we hebben laten uitvoeren door Kantar Public dat jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond hun kans om een opleiding af te ronden of een vervolgopleiding te kunnen volgen lager inschatten dan jongeren met een westerse of zonder migratieachtergrond.¹⁴

8. Brakel, M. van den e.a., *Emancipatiemonitor 2020: En ze leefden nog lang...?*, Den Haag: SCP en CBS 2020.
9. CBS (3 september 2021), 'Mentale gezondheid in eerste helft 2021 op dieptepunt', www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/35/mentale-gezondheid-in-eerste-helft-2021-op-dieptepunt; CBS (2018), '1 op de 12 jongeren is psychisch ongezond', www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/45/1-op-de-12-jongeren-is-psychisch-ongezond; RIVM, Trimbos-instituut & Amsterdam UMC (2019), *Mentale gezondheid van jongeren: enkele cijfers en ervaringen*.
10. Rode Kruis (2020), 'Jongeren maken zich meer zorgen over klimaat sinds coronacrisis', www.rodekruis.nl/nieuwsbericht/meer-zorgen-over-klimaat-sinds-coronacrisis.
11. Inspectie van het Onderwijs, *De Staat van het Onderwijs 2020*, Den Haag: Inspectie van het Onderwijs 2020, p. 80-86.
12. SER Jongerenplatform, *Studeren zonder druk*, Den Haag: SER 2021.
13. SER, *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, Den Haag: SER 2021.
14. Kantar Public, *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar. Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER) (rapport enquête)*, 2021.

Jongeren worden bij economische tegenwind als eersten geraakt

Voor veel jongeren die het mbo, hbo of wo met een diploma verlaten, verloopt de overgang naar de arbeidsmarkt goed. 85% van hen heeft een jaar na afloop van het laatste studiejaar werk, in loondienst of als zelfstandige.¹⁵ Maar er zijn ook kwetsbare groepen. Voortijdige schoolverlaters, leerlingen en studenten uit het voortgezet speciaal onderwijs (vso), het praktijkonderwijs en de entreeopleidingen, jongeren met een chronische aandoening en studenten van de tweede generatie met een niet-westerse migratieachtergrond vinden minder makkelijk een baan. Vrouwen hebben een kleinere baankans en een lager uurloon dan mannen. Het verschil in uurloon neemt bovendien met de leeftijd toe.¹⁶

Als gevolg van de coronacrisis raakten veel jongeren in 2020 werkloos. Inmiddels zijn de baankansen van starters hersteld tot op het niveau van voor de coronapandemie. Wel is het zo dat de ongelijkheid in baankansen tussen opleidingsniveaus is toegenomen. Uit de coronacrisis blijkt opnieuw dat bij (enige) economische tegenwind jongeren als eersten worden geraakt, onder andere doordat zij vaker werken met een flexibel contract. Dat geeft hun minder baan-, werk- en inkomenszekerheid en minder ontwikkelmogelijkheden. In 2019 hebben we ook al gewaarschuwd voor de negatieve gevolgen van flexibilisering op de arbeidsmarkt voor jongeren, want de gevolgen daarvan reiken verder dan alleen de arbeidsmarkt. Het leidt ook tot uitstel van belangrijke mijlpalen, zoals het kopen van een huis en het krijgen van een eerste kind.¹⁷

Waarom starten jongeren een onderneming en waarom stoppen zij er weer mee?¹⁸

In de verkenning *Hoge verwachtingen* lieten we zien dat het ondernemerschap onder jongeren populair is, maar ook dat jongeren hun bedrijvigheid vaker stoppen dan ouderen. We wilden graag meer weten over de drijfveren van jongeren om een onderneming te starten, maar ook om deze te stoppen. In een digitale bijeenkomst benoemden jonge ondernemers verschillende drijfveren om te gaan ondernemen, zoals passie voor het onderwerp of het vakgebied, onvrede over de huidige situatie ('dan doe ik het zelf wel'), een ondernemende inborst (geen '9-tot-5-mentaliteit'), de behoefte om vernieuwend te zijn ('het kan beter') en de behoefte aan vrijheid om eigen keuzes te maken. Ondanks deze drijfveren ervaren de jonge ondernemers wel belemmeringen om deze behoefte vorm te geven. Zo geven zij aan dat de huidige inrichting van het onderwijs niet stimulerend werkt: opleidingen besteden volgens een aantal deelnemers niet of nauwelijks aandacht aan de voorbereiding op ondernemerschap. Ook wordt de studiedruk als zo hoog ervaren, dat er niet of nauwelijks tijd is om naast de studie iets uit te proberen of te ontwikkelen. Dat zorgt ervoor dat veel jonge ondernemers pas

starten met hun bedrijvigheid als zij hun opleiding of studie hebben afgerond. Dit wordt gezien als een gemiste kans, want de studententijd kan juist een geschikte tijd zijn om te starten met ondernemen. Als student ben je nog flexibel in de tijd, heb je nog lage lasten en minder verantwoordelijkheden, aldus de deelnemende jongeren.

Uit de enquête die Kantar Public voor onze verkenning *Veelbelovend* uitvoerde, blijkt dat in 2021 relatief minder jongeren dan in 2019 (resp. 24% en 52%) graag een onderneming zouden willen starten. Van de jongeren die wel de ambitie hebben om ondernemer te worden, geeft 84% aan dat ook haalbaar te achten. Mogelijke belemmeringen zijn volgens de jongeren onder meer het gebrek aan startkapitaal, niet weten hoe te beginnen, bang om te mislukken/failliet te gaan, en gebrek aan een goed businessplan.¹⁹

Groot tekort aan betaalbare woningen, in het bijzonder voor jongeren

Mensen die een eerste woning zoeken of willen verhuizen, hebben steeds meer moeite een geschikte woning te vinden. Met recht wordt gesproken over oververhitting in zowel de sociale huursector, als de particuliere huursector en de koopsector. De beschikbaarheid, betaalbaarheid en toegankelijkheid van woningen staan onder grote druk. Vooral jongeren, woningzoekenden uit de (lage) middeninkomensgroep en spoedzoekers komen in de knel. De positie van jongeren staat daarmee verder onder druk en dit geldt in het bijzonder voor minder kansrijke jongeren. We constateren dat het huidige overheidsbeleid nog steeds niet adequaat bijdraagt aan het verbeteren van de beschikbaarheid en betaalbaarheid van woningen voor starters. In de afgelopen jaren is het tekort aan woningen verder toegenomen, ondanks inspanningen van de overheid op dit gebied, en zijn de huizenprijzen tot een historische hoogte gestegen. Dat heeft tot gevolg dat jongeren een groter deel van hun inkomen aan woonlasten kwijt zijn, terwijl de verhouding tussen inkomen en woonlasten al eerder als risicovol werd bestempeld.²⁰

Uitstel van belangrijke mijlpalen, zoals het krijgen van een eerste kind

We constateren als SER Jongerenplatform een stapeling van risico's en knelpunten voor jongeren op hun weg naar zelfstandigheid. Dat heeft geleid tot uitstel van belangrijke mijlpalen in hun leven. Zo is in het afgelopen decennium de gemiddelde leeftijd dat vrouwen en mannen hun eerste kind krijgen met één jaar gestegen (in 2019 waren vrouwen gemiddeld 30 jaar en mannen gemiddeld 33 jaar).²¹ Een van de redenen voor het uitstellen van het ouderschap wordt gezocht in de toegenomen onzekerheid waar jongvolwassenen mee te maken hebben. Het duurt langer voordat ze een vaste baan, voldoende inkomen, een stabiele relatie en een geschikte woning

15. Huijgen, T., C. Meng & T. Peeters (2019), *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2018*. ROA Fact Sheets No. 006.

16. Brakel, M. van den e.a., *Emancipatiemonitor 2020: Hoeveel vrouwen zijn economisch zelfstandig?*, Den Haag: SCP en CBS 2020.

17. SER Jongerenplatform, *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, Den Haag: SER 2019.

18. In september en oktober 2021 heeft het SER Jongerenplatform een aantal digitale themabijeenkomsten georganiseerd. Het doel van deze bijeenkomsten was om in een kleinschalige setting verdiepende gesprekken te voeren met jonge ervaringsdeskundigen. In de gesprekken zijn de persoonlijke ervaringen van deelnemers besproken, ervaren kansen en belemmeringen gedeeld en is gevraagd naar de ideeën van de jongeren. Uitkomsten van deze gesprekken komen in deze bijdrage aan de orde.

19. Kantar Public, *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar. Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER) (rapport enquête)*, 2021.

20. Ministerie van BZK, *Staat van de Woningmarkt*, Den Haag: Ministerie van BZK 2021.

21. CBS, *Mijlpalen twintigers schuiven op*, Den Haag: CBS 2019.

hebben. Daarnaast speelt bij vrouwen ook een rol dat ze steeds vaker hoger onderwijs volgen en daardoor later de arbeidsmarkt betreden. Wat verder opvalt, is dat Nederland behoort tot de landen waar de impact van het krijgen van kinderen op het inkomen van moeders het grootste is. Bij vaders heeft de komst van kinderen vrijwel geen impact op hun inkomen. Een verklaring voor de inkomensdaling van moeders wordt gezocht in de sociale normen over de verdeling van werk en zorg over vaders en moeders.²² De meeste vaders en moeders zouden zorg en werk het liefst gelijk willen verdelen, maar in de praktijk zijn de taken vaak 'traditioneler' verdeeld.²³

Jongeren ervaren te veel druk

In de afgelopen tijd is er meer aandacht ontstaan voor het mentaal welzijn van jongeren, onder meer als gevolg van de coronacrisis. De focus in recente berichtgeving ligt vooral op de kortetermijn-gevolgen van de coronacrisis voor jongeren op het gebied van onderwijs, werk en sociaal leven en de constatering dat jongeren hard worden geraakt. Maar al vóór de coronacrisis was de positie van jongeren kwetsbaar en hadden zij in toenemende mate last van mentale druk in de verschillende levensfasen. We benoemden dit al in de verkenning *Hoge verwachtingen* en gaven daar aan meer inzicht te willen in het mentaal welzijn van jongeren. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) kwam in 2021 met alarmerende cijfers over de mentale gezondheid van studenten in het hoger beroepsonderwijs en op de universiteit. Uit onderzoek bleek dat de helft van de ruim 28.000 onderzochte studenten (51%) psychische klachten (zoals angst en somberheid) ervaart, en 12% van hen zelfs in ernstige mate. Verder bleek dat studenten veel stress, prestatiedruk en slaapproblemen ervaren en dat sprake is van eenzaamheid en een gebrek aan sociale steun, zoals van familie en vrienden.²⁴ Ook jonge werkenden hebben in toenemende mate last van mentale druk, meer dan oudere generaties. Het percentage werknemers met burn-outklachten in Nederland stijgt sinds het eind van de recessie (2013/2014) gestaag. Dat geldt in het bijzonder voor jongeren: de leeftijdsgroep van 25 t/m 29 jaar is de grootste stijger met burn-outklachten, op de voet gevolgd door de groep van 30 t/m 34 jaar.²⁵ Het combineren van werk- en zorgtaken kan een hoge druk geven voor jonge ouders. De groep 'taakcombineerders' geeft nog vaker dan andere jongeren aan het druk te hebben. Dat werd besproken in het rapport *Hoge verwachtingen* uit 2019 en blijkt twee jaar later nog onverminderd een probleem. Dat geldt niet alleen voor jonge ouders, maar ook voor jonge mantelzorgers. Het kan helpen als jongeren een sociaal netwerk hebben dat hen kan ondersteunen, maar helaas beschikt niet iedereen over een uitgebreid sociaal netwerk.²⁶

22. CPB, *CPB Discussion Paper 424: The Child Penalty in the Netherlands and its Determinants* (Nederlandse samenvatting), Den Haag: CPB.

23. Brakel, M. van den e.a., *Emancipatiemonitor 2020: Wie zorgt er voor de kinderen?*, Den Haag: SCP en CBS 2020.

24. RIVM, *Monitor Mentale gezondheid en Middelengebruik Studenten hoger onderwijs. Deelrapport I. Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs*, Bilthoven: RIVM 2021.

25. TNO, *Burn-out. Oorzaken, gevolgen en risicogroepen*, 2020.

26. SCP, *Sociale netwerken van ouders*, Den Haag: SCP 2021.

27. Kantar Public, *Ontplooingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar. Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER) (Rapport Enquête)*, Den Haag: SCP 2021.

*Jongeren zijn bij
(enige) economische
tegenwind de eersten
die daardoor worden
geraakt*

Dat veel jongeren in Nederland wel gelukkig zijn, blijkt ook uit de enquête die we hebben laten uitvoeren door Kantar Public. Gemiddeld beoordelen jongeren hun geluk in 2021 met een 7,4 (2019: 7,7). Wel hebben zij, net als in 2019, nog steeds veel last van stress. Veel jongeren vinden dat ze te druk zijn en er blijkt een duidelijk verband te bestaan tussen (te) druk zijn en geluk; hoe drukker, hoe ongelukkiger. Daarnaast is er een verband met verwachtingen van anderen: hoe meer verwachtingen, des te drukker men is. De belangrijkste redenen voor ervaren drukte zijn: te weinig tijd om alle taken op een dag te kunnen uitvoeren (72%), niet kunnen voldoen aan de eigen verwachtingen (30%) en niet kunnen voldoen aan de verwachtingen van anderen (10%).²⁷

Wat zeggen studenten en jonge werkenden over hun mentale gezondheid?

In een digitale bijeenkomst hebben we gesproken met studenten en jonge werkenden over hun mentale gezondheid. Het volgen van een opleiding komt volgens de deelnemende studenten hun mentale gezondheid ten goede, omdat het onder andere sociale contacten oplevert. Tegelijkertijd zorgt studeren voor druk, omdat studie, stage en werk moeten worden gecombineerd en daarnaast ook nog alle financiën op orde moeten zijn. Er wordt volgens de studenten veel van hen verwacht. Jonge werkenden lopen vaker tegen burn-outklachten aan. Deelnemers aan de bijeenkomst vinden dat het makkelijker moet worden om daar open over te zijn en hulp te vragen bij mentale problemen, ook als de vragen nog niet zo groot zijn en de klachten nog relatief licht. *'Ook al hebben veel jongeren in Nederland het relatief goed, dat betekent niet dat zij niet tegen mentale problemen aan kunnen lopen'*, geeft een deelnemer aan.

Jongeren worden te weinig meegenomen in het klimaatbeleid

Jongeren maken zich meer dan ouderen zorgen over de gevolgen van klimaatverandering voor toekomstige generaties,²⁸ omdat de leefbaarheid er in toenemende mate door onder druk komt te staan. Er moet nog veel gebeuren (met urgentie) om het tij te keren. Wat jongeren zelf kunnen doen voor een leefbare wereld en hoe zij kunnen deelnemen in de nieuwe economie draagt maar voor een deel bij aan de oplossing van het klimaatprobleem. Het gaat om een collectieve verantwoordelijkheid, waarin de overheid en het bedrijfsleven zeer hard nodig zijn. Hoewel het dus een collectieve verantwoordelijkheid is, constateren we dat het huidige klimaatbeleid te weinig op de situatie van jongeren is afgestemd en dat hun belangen te weinig worden meegewogen. Dit geldt zowel voor de betaalbaarheid en rechtvaardigheid van de klimaat- en energietransitie als voor het stimuleren van duurzame keuzes. Daarnaast zijn er zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt veranderingen nodig. Jongeren moeten in het onderwijs beter worden voorbereid op (een baan in) de

28. SCP, *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*, Den Haag: SCP 2021.

energietransitie en van de huidige werkenden zal een deel moeten worden om- en bijgeschoold. Als jongeren niet in de ontwikkelingen worden meegenomen, worden zij opgezaagd met onnodige en onrechtvaardige (toekomstige) kosten, en mist de transitie juist de groep die daarin voorop zou kunnen gaan: als burger, consument en (toekomstige) werknemer.

Stilstand is achteruitgang

Voor veel problemen hebben we in 2019 al gewaarschuwd, maar sindsdien zijn ze alleen maar groter geworden. Dat geldt in het bijzonder voor bepaalde groepen jongeren, zoals jongeren van ouders met een lage sociaaleconomische achtergrond, en jongeren met een chronische aandoening of een niet-westerse migratieachtergrond. De onzichtbare muur tussen jongeren met meer en minder kansen staat nog altijd stevig overeind. Deze constatering sluit aan bij de conclusie van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat er nog steeds grote verschillen zijn tussen groepen mensen met veel en weinig hulpbronnen (zoals werk, inkomen, opleiding, sociale netwerken, cultureel kapitaal en gezondheid).²⁹

Wat hebben jongeren met een chronische aandoening nodig?

In een van onze themabijeenkomsten gaven studenten en jonge werkenden met een chronische aandoening signalen af die aandacht verdienen. Zo ervaren de deelnemende studenten een gebrek aan begeleiding en geven ze aan dat het systeem om te studeren niet op hen is ingericht. Ze geven aan dat ze iemand missen die naast hen staat om te helpen. Dit kan bijvoorbeeld een specialist zijn op het gebied van chronische aandoeningen of een andere student. Ook jonge werkenden met een chronische aandoening missen hulp, begeleiding en informatie om hun weg te vinden op de arbeidsmarkt. Deelnemende jongeren geven aan dat het erg afhankelijk is van de werkgever hoe de zaken zijn geregeld. Daarbij geven deelnemers aan dat ze behoefte hebben aan een training waarin ze leren wat zij zelf kunnen doen om hun (werkende) leven makkelijker te maken. Op die manier hoeven ze het wiel niet opnieuw uit te vinden.

36% van de ondervraagde jongeren met een chronische aandoening uit de enquête van Kantar Public geeft aan extra belemmeringen te ervaren op het gebied van het volgen van een opleiding. Ze hebben vooral behoefte aan goede begeleiding, hulp en begrip vanuit de opleiding en voldoende financiële middelen. 63% van de jongeren ervaart extra belemmeringen. Deze jongeren hebben vooral behoefte aan flexibiliteit bij de inrichting van het werk (22%) en begrip en begeleiding (20%).³⁰

29. SCP, *Verschil in Nederland 2014-2020*, Den Haag: SCP 2021.

30. Kantar Public, *Ontplooiingskansen voor jongeren: Vervolgmeting naar de ontplooiingskansen en ervaren knelpunten onder jongeren van 16-34 jaar. Uitgevoerd in opdracht van het Jongerenplatform van de Sociaal-Economische Raad (SER) (rapport enquête), 2021.*

In de afgelopen twee jaar is er veel aandacht geweest voor de positie van jongeren en hebben jongeren zich ook meer laten horen. Dat heeft geleid tot mooie beloften, maar die zijn niet waargemaakt. Wij laten zien dat de positie van jongeren op veel gebieden niet is verbeterd en in een aantal gevallen zelfs is verslechterd. Er is niet genoeg gebeurd en dat heeft geleid tot achteruitgang voor jongeren. We doen daarom een aantal aanbevelingen.

Breng de basis op orde

Econoom Mathijs Bouman stelde over jongeren: zolang ze niet piepen, worden ze genegeerd.³¹ Maar het is nog sterker: zelfs als ze wél piepen, worden ze genegeerd. Het lijkt wel alsof de problemen van jongeren intussen als normaal worden gezien, maar dat zijn ze natuurlijk niet. Het is belangrijk dat deze problemen worden erkend én dat er snel iets aan wordt gedaan, zodat de basis van jongeren op orde wordt gebracht. Daarvoor is het essentieel dat het onderwijs voor alle leerlingen en studenten (ongeacht hun achtergrond en omstandigheden) van goede kwaliteit en voldoende toegankelijk is en dat alle jongeren een eerlijke kans hebben op de arbeidsmarkt en over voldoende werk- en inkomenszekerheid beschikken. Daarnaast moeten studenten en jonge werkenden betaalbaar kunnen wonen en niet met hoge schulden aan hun werkende leven beginnen. Alle jongeren moeten een zelfstandig bestaan kunnen opbouwen en zelf kunnen kiezen hoe zij hun leven inrichten, ook als zij een gezin gaan stichten. Jongeren moeten zicht hebben op een leefbare toekomst en op een evenredige verdeling van de kosten en baten van de energietransitie over de generaties.

Geef jongeren een stem én de financiële middelen

De afgelopen jaren heeft de regering onvoldoende laten zien in staat te zijn de problemen van jongeren aan te pakken. Er moet nu echt iets gebeuren om de beloften aan alle jongeren en toekomstige generaties waar te maken, zodat de hele maatschappij daarvan profiteert. Daarvoor is het belangrijk dat de overheid integraal beleid voert voor én samen met jongeren. Het huidige kabinetsbeleid is te veel gericht op incidentele in plaats van structurele oplossingen voor jongeren. Het nieuwe kabinet moet snel aan de slag met de ontwikkeling van een jeugdstrategie voor alle jongeren in Nederland die duidelijke doelen omvat en die samen met jongeren is opgesteld en wordt uitgevoerd. Alleen met elkaar aan tafel zitten is niet genoeg. We vinden dat er meer moet worden gedaan om jongerenparticipatie te organiseren en te bestendigen. Dit kan alleen door jongeren naast een stem, ook de middelen te geven en daarnaar te handelen. Dat betekent dat er structureel geld moet worden vrijgemaakt om de positie van jongeren te verbeteren.

De leeftijdsgroep van 25 t/m 29 jaar is de grootste stijger met burn-outklachten

31. Bouman, M., 'Lessen van corona: mijn tien (voorlopige) tegelwijsheden', *het Financieel Dagblad*, 9 juli 2021.

32. SER Jongerenplatform, *Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*, Den Haag: SER 2019.

33. SER, *Gelijke kansen in het onderwijs. Structureel investeren in kansengelijkheid voor iedereen*, Den Haag: SER 2021.

Tot slot: het belang van een breed netwerk voor alle jongeren

We schetsten in de verkenning *Hoge verwachtingen* (2019) dat de samenleving zich ontwikkelt tot een netwerksamenleving waarin het belangrijk is dat je 'gekend' wordt.³² En in 2021 stelde de SER dat de kansen die kinderen en jongeren in het leven krijgen nog steeds voor een belangrijk deel worden bepaald door de plek waar en de omstandigheden waaronder zij opgroeien.³³ We zien dat sprake is van scheidslijnen tussen jongeren die beschikken over meer of minder sociaal kapitaal. Daarom is het belangrijk dat alle jongeren kennis kunnen maken met (andere sociale) netwerken. Daar ligt niet alleen een rol voor de overheid, maar voor iedereen. Concreet roepen we op tot een veel grotere en vooral ook bredere uitwisseling van jongeren vanuit scholen, sportverenigingen en het vrijwilligerswerk. Hierin ligt een taak voor gemeenten, onderwijsinstellingen (zie het SER-advies *Gelijke kansen in het onderwijs*), ouders en jongeren zelf.

Colofon

Naam Raad

Sociaal-Economische Raad (SER)

Leden SER Jongerenplatform 2021-2022

Maurice Knijnenburg (NJR), plaatsvervanger: Hanna Gonsalvez

Lisanne de Roos (ISO), plaatsvervanger: Bjorn Blom

Quin Blokzijl (JOB)

Iben Maas (LAKS)

Ama Boahene (LSVb)

Justine Feitsma (CNV Jongeren), plaatsvervanger: Jesse Wijlhuizen

Wouter Kools (VCP Young Professionals), plaatsvervanger: Fanny Vuijk

Alina Bijl (FNV Young & United), plaatsvervanger: Yasmin Ait Abderrahman

Niek Hinsenveld (Jong AWWN)

Alwin Snel (Jong Management)

Werner Schouten (Jonge Klimaatbeweging) (tot oktober 2021)

Aniek Moonen (Jonge Klimaatbeweging) (vanaf oktober 2021)

Onafhankelijke leden

Mariëtte Hamer (tot 1 april 2022)

Steven van Eijck

Luce van Kempen

Kim Putters

SER-Secretariaat

Eva Buwalda

Anne Sophie Stoop

Bo Lemmens

Raadpleging jongeren

Het SER Jongerenplatform bestaat uit jongeren, onderhoudt veel contacten met jongeren en doet onderzoek onder jongeren voor zijn adviezen. Voor de verkenning *Veelbelovend* (2021) heeft het platform onder meer een enquête laten uitvoeren onder een representatieve groep van 1550 jongeren in de leeftijd van 16 t/m 34 jaar en gesproken met jongeren in digitale themabijeenkomsten. Het doel van deze bijeenkomsten was om in een kleinschalige setting verdiepende gesprekken te voeren met jonge ervaringsdeskundigen.

Contactgegevens Raad

Bezuidenhoutseweg 60

2594 AW Den Haag

T +31 (0)70 3499499

communicatie@ser.nl

www.ser.nl

Twitter: [@SER_NL](https://twitter.com/SER_NL)

© Sociaal-Economische Raad

Den Haag, 2022.

TERUGPRATEN NAAR HET HEDEN: HET GEVEN VAN EEN STEM AAN TOEKOMSTIGE GENERATIES

WRR

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft tot taak om de regering en het parlement wetenschappelijk en onafhankelijk advies te geven over ontwikkelingen die de samenleving op de lange termijn kunnen beïnvloeden. De WRR wijst de regering op tegenstrijdigheden en verwachte knelpunten, formuleert probleemstellingen over grote beleidsvraagstukken, en stelt beleidsalternatieven voor.

Auteurs:

Koen de Vette, Elsenoor Wijlhuizen,
Annick de Vries en Victor Toom

TERUGPRATEN NAAR HET HEDEN: HET GEVEN VAN EEN STEM AAN TOEKOM- STIGE GENERATIES*

Introductie

Jullie zijn de toekomst! Om precies te zijn, jullie zijn naar 2060 gereisd. Je bent nog steeds dezelfde persoon en even oud als nu. Maar de wereld is veranderd. Nederland ziet er anders uit in 2060. Klimaatverandering heeft haar stempel op de omgeving gedrukt. De zeespiegel is sinds 2021 één meter gestegen en de gemiddelde temperatuur is met twee graden gestegen, met zachtere winters en hetere, drogere zomers. Ook is de totale populatie in Nederland gegroeid, van zeventien miljoen naar twintig miljoen. Om onze voeten droog te houden, de temperatuurstijging binnen de perken te houden en iedereen een dak boven het hoofd te bieden, moet er beleid worden gevoerd op de lange termijn. Op wonderlijke wijze hebben jullie de gelegenheid om beleidsmakers in 2021 te adviseren over hoe dat aan te pakken tot en met het jaar 2060. Hoe zorg je ervoor dat Nederland een land blijft waarin prettig en veilig te wonen valt?

Deze opening werkt ietwat bevreemdend, nietwaar? U dacht vast dat u in het verkeerde essay terecht was gekomen. Zoals je soms ook hebt als je de voorstukjes in de bioscoop verwacht met het hoofdprogramma. Maar niks is minder waar. U zit goed. Wat u hierboven las, is grotendeels overgenomen van een informatiesheet dat werd uitgedeeld aan deelnemers aan een zogenaamd *future design*-pilot. Het doel van de *future design*-methode is het mogelijk maken van een forum dat de mogelijke belangen van toekomstige generaties reflecteert.¹ We kunnen dit ook anders formuleren, bijvoorbeeld door te stellen dat *future design* de mogelijke perspectieven van denkbeeldige toekomstige generaties het heden inbrengt. Met dit essay bespreken we deze mogelijkheid en zodoende brengen we niet zomaar het perspectief van jongeren de bundel in, maar ook het mogelijke perspectief van toekomstige jongeren, kortom van degenen

* Voor vragen naar aanleiding van dit stuk, graag contact met toom@wrr.nl.

1. Hara, K., R. Yoshioka, M. Kuroda, S. Kurimoto & T. Saijo (2019), 'Reconciling intergenerational conflicts with imaginary future generations: Evidence from a participatory deliberation practice in a municipality in Japan', *Sustainability Science*, 14(6), 1605-1619.

2. Swart, R.J., P. Raskin & J. Robinson (2004), 'The problem of the future: sustainability science and scenario analysis', *Global environmental change*, 14(2), 137-146.
3. Quist, J., *Backcasting for a sustainable future: the impact after 10 years*, Delft: Eburon Uitgeverij BV 2007.
4. Grin, J., H. van de Graaf & R. Hoppe, *Technology assessment through interaction. A guide*, Den Haag: Rathenau Instituut 1997.
5. Gardiner, S.M. (2006), 'A perfect moral storm: Climate change, intergenerational ethics and the problem of moral corruption', *Environmental values*, 15(3), 397-413; Vladimirova, K. (2014), 'The Pure Intergenerational Problem and the UNESCO Decade of Education for Sustainable Development', *Ethics in Progress*, 5(1), 66-79; Nakagawa, Y., K. Kotani, M. Matsumoto & T. Saijo (2019), 'Intergenerational retrospective viewpoints and individual policy preferences for future: A deliberative experiment for forest management', *Futures*, 105, 40-53.
6. Meyer, L. (2021), 'Intergenerational Justice', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, in: E.N. Zalta (ed.), geraadpleegd op 8 december 2021 van <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/justice-intergenerational>.

die nog niet zijn geboren. Daarmee spelen we ook een beetje met de thematiek van de bundel; we introduceren een rebelse blik op het perspectief, namelijk het onmogelijke perspectief waarin vanuit de toekomst *teruggepraat* wordt naar het heden. In het onderstaande bespreken we eerst het zogenaamde intergenerationale probleem. Daarna staan we stil bij toekomstige generaties en laten we zien hoe diverse nationale en internationale initiatieven proberen om de stem van toekomstige burgers in het heden te laten horen. Geïnspireerd door deze initiatieven en literatuur beschrijven we een *future design*-pilotproject dat wij in november 2021 organiseerden.

Intergenerationeel probleem

Nu is dit natuurlijk allemaal niet nieuw. Zo zijn er allerlei vormen van scenariostudies met hun veelal militaire en kapitalistische origine en metaforen.² Naast *forecasting* over hoe een toekomst eruit kan zien, is er ook *backcasting*, waarbij vanuit een al dan niet gewenste toekomst kan worden teruggedeneerd hoe die toekomst kan worden vermeden of juist gestimuleerd.³ Ook zijn er allerlei vormen van participatieve of deliberatieve *technology assessment*, waarbij de toekomst expliciet over het voetlicht wordt gebracht.⁴ Hoewel enorm belangrijk voor hedendaagse beleidsmakers, bieden scenario's en de vele vormen van *technology assessment* doorgaans maar weinig ruimte voor de inwoners van de toekomst en daarmee de volgende generaties. Dit probleem speelt ook in domeinen als politiek, beleid en economie. Die vormen houden wellicht wel rekening met de toekomst, maar vaak gaan de belangen, zorgen en wensen van kiezers, politici, burgers of consumenten – van hen die leven in het hier en nu – voor. De literatuur verwijst naar het intergenerationale probleem waarbij belangen van huidige en toekomstige generaties verschillen, en dat we die verschillen maar moeilijk kunnen oplossen door de temporele scheiding van de generaties.⁵ Denk maar aan de opwarming van de aarde en de klimaatverandering als gevolg daarvan. Er zit een kloof tussen oorzaak en gevolg: de broeikasgassen die wij nu uitstoten, zullen nog eeuwen in de atmosfeer hun verwarmende effect uitoefenen. Acties in het heden hebben daarmee gevolgen voor latere en toekomstige generaties, waardoor handelen in het nu een vraagstuk wordt over intergenerationale rechtvaardigheid.⁶ Maar precies die latere en toekomstige generaties horen we niet in het heden; zij hebben geen stem. Zogenaamde tijdrebellens trachten de belangen van toekomstige generaties duidelijk te maken door hun een stem te geven. Welke initiatieven en literatuur de intergenerationale rechtvaardigheid agenderen, bespreken we hieronder.

Toekomstige generaties

Er zijn veel goede startpunten om na te denken over toekomstige generaties en hun belangen. Eén manier om dat te doen wordt voorgesteld door filosoof Roman Krznaric, auteur van het boek

De goede voorouder, waarin de vraag centraal staat hoe wij goede voorouders kunnen zijn.⁷ Lukt het ons bijvoorbeeld om klimaatverandering te stoppen? Of gaat deze generatie het verpesten voor de generaties die na ons komen? In zijn boek stelt hij dat er nu ruim zeven miljard mensen op de planeet rondlopen, en dat, als je uitgaat van een gelijkblijvend geboortecijfer en een levensduur van de mensheid van 50.000 jaar, er nog 6750 miljard mensen na ons op de planeet rondlopen. In een recent interview in *NRC Handelsblad* zegt hij daarover:

*‘We hebben de toekomst gekoloniseerd. We behandelen de aarde van toekomstige generaties als een stortplaats voor ons eigen ecologische afval, alsof er in de toekomst niemand woont. Terwijl het tegendeel waar is.’*⁸

Nu is 50.000 jaar vooruitdenken inderdaad wat te veel gevraagd. Maar daarmee is vooruitdenken, en de belangen van de burgers van later beter in beeld brengen, niet overbodig en ook niet onmogelijk. Vooral als het zogenaamde ‘existentiële problemen’ betreft waardoor het leven, in dit geval van toekomstige generaties, letterlijk in het geding is.⁹ Zo’n existentieel probleem is de klimaatverandering. Het handelen van nu, en dan met name die maatregelen die erop gericht zijn de ergste klimaatveranderingen tegen te gaan, heeft grote gevolgen voor de toekomstige generaties. Hoe minder wij nu doen, hoe groter de problemen zullen zijn waarvoor toekomstige generaties zich gesteld zien. Juist door degenen die echt te maken krijgen met klimaatverandering een stem te geven in het nu, wordt duidelijk dat klimaatverandering niet zomaar een abstract gegeven is waarmee ze in de toekomst wel raad weten.

Initiatieven in Nederland

In Nederland zijn diverse organisaties bezig met de belangen van de toekomstige generaties. Een zo’n initiatief is het Lab toekomstige generaties, dat zich ervoor inzet om ‘het welzijn van toekomstige generaties mee te laten wegen bij belangrijke beslissingen. In Nederland en in de rest van de wereld’.¹⁰ Het Lab toekomstige generaties richt zich op de komende zeven generaties, en daarmee is de tijdshorizon van dit Lab tussen de 150 en 200 jaar. Het Lab zet zich in voor zowel de groene als de sociale kant (inclusiviteit) van duurzaamheid. Dit is onder andere zichtbaar in uitspraken op kwesties zoals De Waddenzee, Inclusief Onderwijs, Boeren en Landbouw. Deze kwesties zijn ingezet, omdat zij mede voldoen aan criteria zoals omschreven in de zogenaamde *Earth Charter*, een in 2000 geïnitieerde leidraad voor beleid en dagelijkse praktijk.

7. Krznaric, R., *De goede voorouder: Langetermijndenken voor een kortetermijnwereld*, Utrecht: VBK Media 2021.

8. Noort, W. van, ‘De tirannie van ons korte termijn denken’, *NRC Handelsblad*, 28 januari 2021.

9. Scheffer, T. & R. Schmidt, ‘Für eine multiparadigmatische Soziologie in Zeiten existentieller Probleme’, in: *Soziologie-Forum der Deutschen Gesellschaft für Soziologie* (No. 2, pp. 153-173), 2019.

10. Zie <https://labtoekomstige generaties.nl/over-labtq>.

Daarin staat onder andere:

‘Stel de rijke schatten en de schoonheid van de Aarde veilig voor de huidige en toekomstige generaties.’

A. *Erken dat de handelingsvrijheid van iedere generatie wordt beperkt door de behoeften van toekomstige generaties.*

B. *Draag waarden, tradities en instituten die het langdurige floreren van de menselijke en ecologische gemeenschappen op Aarde ondersteunen, over aan toekomstige generaties.’*¹¹

Op de website van het Lab staan tal van doelen en initiatieven. Zo is er bijvoorbeeld een Waarnemend ombudsman voor toekomstige generaties en presenteren ze in een overzichtelijk document verschillende concepten en methodes die instellingen en andere geïnteresseerden kunnen gebruiken om het welzijn van toekomstige generaties in de belangrijke beslissingen van nu mee te laten wegen.¹²

Een tweede initiatief dat de belangen van toekomstige generaties inzichtelijk maakt, is het Ministerie van de toekomst. Het Ministerie problematiseert dat veel van de beleidsbeslissingen worden genomen met het oog op de korte termijn, en dat die termijn vaak correspondeert met de politieke cyclus van vier jaar.¹³ Het Ministerie stelt vervolgens de vraag hoe beleid vorm krijgt als je beslissingen over de toekomst van iedereen maakt, en daarbij periodes hanteert van 15, 45, 105 en 195 jaar. De methode die het Ministerie propageert, is het ‘plekberaad.’ Dit is een:

*‘gesprek tussen mensen op een uitzichtrijke plek. Tijdens een plekberaad gaan mensen, of het nou een groep van 10 of 1000 is, met elkaar in gesprek over complexe, soms ook polariserende, onderwerpen. Ze creëren samen een visie over dat onderwerp voor hun lokale plek’.*¹⁴

Zo’n beraad is op een verhoogde locatie. Een dergelijke plek is belangrijk, want het verbreedt letterlijk je horizon (je kijkt verder) en het zijn mogelijk de plekken die over 150 jaar nog boven de zeespiegel uitstijgen. Op die wijze wordt een plekberaad concreet: wat betekenen de ontwikkelingen voor de plek van het beraad?

Naast het Lab, de Ombudsman, de *Earth Charter* en het Ministerie zijn er nog meer initiatieven, bijvoorbeeld vanuit het maatschappelijk middenveld, de kunsten en de wetenschap.¹⁵ Omdat de Nederlandse initiatieven politieke slagkracht missen, worden de belangen van toekomstige generaties systematisch noch bindend over het voetlicht gebracht. De Nederlandse initiatieven hebben dus nog een flinke weg te gaan. Echter, dat het stem geven aan toekomstige generaties niet een papieren exercitie, utopie of waanbeeld is, laten

11. Zie <https://earthcharter.nl/het-earth-charter>.

12. Zie <https://labtoekomstige-generaties.nl/wp-content/uploads/2020/12/NEDERLANDS-Lab-TG-Future-Thinking-Toolkit-Definitive-version-.pdf>.

13. Zie www.ministerievandetoekomst.nl.

14. Zie www.ministerievandetoekomst.nl/wp-content/uploads/2021/09/Concept-plan-MvdT.pdf.

15. Helaas ontbreekt het ons aan ruimte om deze initiatieven te bespreken. Geïnteresseerden verwijzen wij naar de websites <https://tegentijd.nl> (bekend van onder andere wandelroutes door de geschiedenis), <https://toekomstverkiezing.nl> en www.uu.nl/en/research/urban-futures-studio/about.

voorbeelden in het buitenland zien. We bespreken hier daarom kort een aantal internationale voorbeelden.

Internationale initiatieven

De rechten van toekomstige generaties staan internationaal in de belangstelling. Zo zette secretaris-generaal Guterres van de Verenigde Naties in 2020 de rechten van toekomstige generaties op de agenda. Meer in het bijzonder liet Guterres weten dat mensenrechten niet alleen algemeen gelden en ondeelbaar zijn, maar ook dat mensenrechten en menselijke waardigheid elementair zijn bij het bepalen van beleid en ethiek voor de toekomst, inclusief intergenerationele rechtvaardigheid.¹⁶ Guterres plaatst de rechten van toekomstige generaties in de context van klimaatrechtvaardigheid en waarschuwt dat toekomstige generaties veel minder van hun mensenrechten zullen genieten, gegeven de klimaatcrisis, als we nu niet de maatregelen nemen om klimaatverandering te beperken. Dit terwijl mensenrechten algemeen gelden en dus ook voor de burgers van de toekomst. Hij zegt:

‘The climate emergency threatens the rights and dignity not only of millions of people worldwide but also of people not yet born.’

Daarom stelt de secretaris-generaal acties voor die jongere en toekomstige generaties meer betrekken bij en in beleidsvoorstellen die hun toekomst beïnvloeden.¹⁷ Dit voornemen komt tot uitdrukking in een rapport waarin aangegeven wordt beter naar jongeren te luisteren, onder andere door de organisatie van een top over de toekomst in 2023, het borgen van langetermijndenken en het instellen van een gezant voor toekomstige generaties.¹⁸ Intussen kennen of kenden diverse landen geïnstitutionaliseerde bestuurlijke adviserende organen die speciaal zijn opgericht voor het veiligstellen dan wel naar voren brengen van de belangen van toekomstige generaties.¹⁹ Een selectie van initiatieven bespreken we kort.²⁰

Israël

Tussen 2002 en 2006 functioneerde in Israël de Commissie voor Toekomstige Generaties. Het doel van deze commissie was om in het parlement ruimte te scheppen voor het verbeelden van gewenste toekomstbeelden van hoe de Israëlische samenleving, economie en het milieu eruit zouden moeten zien.²¹ De commissie beschikte over de bevoegdheid om voorgestelde beleidsplannen te beoordelen op mogelijk negatieve effecten voor toekomstige generaties en op basis van die beoordeling een advies uit te brengen over het aanpassen

van het voorstel. Om deze beoordeling goed te kunnen uitvoeren, had de commissie toegang tot alle relevante documenten – in tegenstelling tot andere leden van het parlement, die vaak in beperkte mate documenten mochten inzien. Door op deze manier betrokken te zijn bij beleidsvoorstellen over de volle breedte – onderwijs, zorg, wetenschap, innovatie enzovoort – wilde de commissie zorgen voor bewustwording bij individuele parlementariërs en de mensen in de samenleving over het belang van het betrekken van toekomstige generaties in het huidige beleid. Of dit doel ook daadwerkelijk is behaald, is lastig te zeggen, omdat na één termijn de commissie weer werd opgeheven, voornamelijk omdat het Israëlische Parlement, de Knesset, de commissie met een jaarlijks budget van € 1,5 miljoen te duur vond.²²

Hongarije

Hongarije kent een vergelijkbare situatie, waar in 2008 een parlementaire commissaris voor toekomstige generaties werd ingesteld voor een periode van zes jaar. De taak van de commissaris was het beschermen van het milieu en het constitutionele recht op een gezonde leefomgeving, specifiek vanuit de positie en belangen van toekomstige generaties.²³ Deze commissaris had de bevoegdheid om proactief te handelen, waardoor hij bepaalde beslissingen kon tegenhouden, bijvoorbeeld als die onomkeerbare schade zouden aanrichten aan het milieu.²⁴ De functie van de commissaris is echter afgeschaft; Hongarije kent sinds 2012 een Ombudsman die de belangen van toekomstige generaties moet vertegenwoordigen. Deze verandering heeft gevolgen voor de manier waarop toekomstige generaties worden vertegenwoordigd in het Hongaarse parlement; terwijl de commissaris juridische slagkracht had, heeft de Ombudsman dat niet. Zijn taken zijn beperkt tot het reageren op bestaande beleidsvoorstellen en het doen van voorstellen om toekomstige generaties te representeren, wat heeft geleid tot een verzwakking van de positie van toekomstige generaties in het Hongaarse parlement sinds 2012.²⁵

Wales

Een recenter voorbeeld is te vinden in Wales, waar ook een commissaris voor toekomstige generaties is ingesteld in 2016. Deze aanstelling vloeit voort uit de in 2015 aangenomen Well-being of Future Generations (Wales) Act, waarin een juridisch raamwerk is voorgesteld dat het welzijn van de inwoners van Wales op sociaal, economisch, milieu en cultureel gebied moet borgen.²⁶ Deze inbedding van de commissaris leidt ertoe dat publieke instituten de plicht hebben om de adviezen redelijkerwijs op te volgen.²⁷ Hiermee is in de wet expliciet verankerd dat duurzame ontwikkeling pas duurzaam is wanneer deze geen compromissen sluit voor toekomstige generaties. Men zou dit verder kunnen vertalen naar een bepaalde expliciet legale status die toekomstige generaties hiermee verkregen hebben.

16. 'Human rights and human dignity are critical to defining governance and ethics for the future, including inter-generational justice.' Zie www.un.org.sg/files/atoms/files/The_Highest_Aspiration_A_Call_To_Action_For_Human_Rights_English.pdf.

17. Zie www.un.org.sg/files/atoms/files/The_Highest_Aspiration_A_Call_To_Action_For_Human_Rights_English.pdf. Ook in Nederland is een dergelijk initiatief ontplooid door het SER Jongerenplatform, zie bijvoorbeeld het voorstel tot een zogenaamde generatietoets, www.ser.nl/nl/Publicaties/kansen-belemmeringen-jongeren.

18. United Nations, *Our Common Agenda – Report of the Secretary General*, New York 2021, geraadpleegd op 25 januari 2022 van www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf.

19. Inmiddels is er ook een Network of Institutions for Future Generations, zie: <https://futureroundtable.org/en/web/network-of-institutions-for-future-generations/welcome>.

20. In zijn boek benoemt Krznaric (2021: pp. 186 e.v.) elf verschillende geïnstitutionaliseerde initiatieven.

21. Shoham, S., *Future Intelligence*, Verlag Bertelsmann Stiftung 2011.

22. Alon, G. (2006), 'Bill Would Abolish Future Generations Commissioner', *Haaretz*, geraadpleegd op 8 december 2021 van www.haaretz.com/1.4927641.

23. Fülöp, S. (2010), 'Comprehensive Summary of the Report of the Hungarian Parliamentary Commissioner for Future Generations', *Parliamentary Commissioner for Future Generations*, geraadpleegd op 8 december 2021 van <http://jino.hu/en>; Jávör, B. & J. Rácz (eds.), *Do we owe them a future?: the opportunities of a representation for future generations in Europe*, Boedapest: Védjegylet 2006; Szabó, M. (2012), 'Changes in the Institutional Context of the Ombudsman System in the Republic of Hungary in 2012', *Beijing Law Review*, (3), 112-120.

24. Ambrusné, É.T. (2010), 'The Parliamentary Commissioner for Future Generations of Hungary and his Impact', *Intergenerational Justice Review*, (1).

25. Fülöp, S. (2010), 'Comprehensive Summary of the Report of the Hungarian Parliamentary Commissioner for Future Generations', *Parliamentary Commissioner for Future Generations*, geraadpleegd op 8 december 2021 van <http://jino.hu/en>.

26. National Assembly for Wales, *Well being of future generations (Wales) act 2015*; www.futuregenerations.wales/about-us/future-generations-act, geraadpleegd op 16 februari 2022.

27. Davies, H. (2017), 'The Well-being of Future Generations (Wales) Act 2015 – A Step Change in the Legal Protection of the Interests of Future Generations?', *Journal of Environmental Law*, 29(1), 165-175.

Echter, het balanceren tussen de behoeften van huidige generaties en die van toekomstige generaties kan in de praktijk alsnog ongunstig uitpakken voor toekomstige generaties. Hiermee is het laatste woord over deze institutie die een stem biedt aan toekomstige generaties in beleid dus nog niet gezegd.

Japan

In tegenstelling tot bovengenoemde voorbeelden is er in Japan geen commissaris of andere bestuurlijke bevoegdheid aangesteld om de belangen van toekomstige generaties te behartigen in huidig beleid. In plaats daarvan is er een beleidsmechanisme ontwikkeld waarbij toekomstige generaties naar het heden worden gebracht door hen letterlijk een stem te geven in huidige onderhandelingsprocessen. Bij deze methode, genaamd *future design*, wordt een diverse groep bewoners en betrokkenen in tweeën gesplitst, waarbij de ene groep wordt gevraagd zich te verplaatsen in de toekomstige generatie en de andere groep in de huidige. Door het behandelen van een bepaald beleidsvraagstuk met beide groepen, wordt getracht de verschillende generationele belangen en visies te representeren.²⁸ *Future design* lijkt qua ontwerp op een burgerberaad, met dien verstande dat een denkbeeldige toekomstige generatie ook aanschuift. Met deze methode wordt getracht het bovengenoemde intergenerationele conflict te beslechten. Wel ligt er volgens de *future design*-onderzoekers nog een uitdaging om de methode op te schalen, zodat deze ook daadwerkelijk gebruikt kan worden in de besluitvorming op nationaal of lokaal niveau.²⁹ Het gaat dan bijvoorbeeld over vraagstukken rondom het selecteren van deelnemers en op welke manier zij verantwoordelijkheid dragen voor de uitkomsten van de methode.

De bovenstaande voorbeelden maken duidelijk dat de vertegenwoordiging van toekomstige generaties in huidige beleidsprocessen op verschillende manieren kan worden ingericht. Daar waar in Israël, Hongarije en Wales de focus ligt op de formele vertegenwoordiging van de toekomstige generaties in het parlement door het instellen van een commissaris of ombudsman, laat Japan zien *hoe* je daadwerkelijk een stem kunt geven aan de generaties die nog komen. Hier ligt de focus dus meer op de methodiek in plaats van op de institutionele inrichting en daarmee vormt de Japanse casus een mooi aanknopingspunt voor een verkenning voor hoe we ook in Nederland aan toekomstige generaties een stem kunnen geven.

28. Saijo, T. (2019), 'Future Design', *The Future of Economic Design*, 253-260.

29. Hara, K., R. Yoshioka, M. Kuroda, S. Kurimoto & T. Saijo (2019), 'Reconciling intergenerational conflicts with imaginary future generations: Evidence from a participatory deliberation practice in a municipality in Japan', *Sustainability Science*, 14(6), 1605-1619.

Een Nederlandse pilot met *future design*

Om te kijken of *future design* ook in Nederland werkt, hebben we een pilot georganiseerd. Deze vond plaats in november 2021 in Den Haag, waar een casus werd behandeld over wonen tegen de achtergrond van het veranderende klimaat, waarover zo meer.³⁰ Naast onze nieuwsgierigheid waren er twee argumenten om de pilot te organiseren. Ten eerste zijn we in het kader van ons WRR-adviesstraject over de lange termijn van het klimaatbeleid geïnteresseerd in de vraag hoe je om kan gaan met langetermijnbelangen.³¹ In die context wilden we nadenken over de belangen en mogelijke rechten van het ongeboren leven.³² Ten tweede kunnen we de toekomst vormgeven – letterlijk *future design* – door tegelijkertijd de belangen van huidige en denkbeeldige toekomstige generaties in ogenschouw te nemen.³³

De acht deelnemers aan de pilot waren tussen de 20 en 50 jaar oud en hoog opgeleid. Zij kregen bij de start van de pilot allemaal dezelfde informatie over de casus, in dit geval de woningnood, en dat die opgelost moet worden binnen de context van klimaatverandering. Gegeven deze kaders én andere dilemma's moesten de deelnemers tot een oplossing komen, waarbij zij in twee groepjes werden opgedeeld: de ene groep verblijft in het hier en nu, de andere groep teletransporteerden we naar 2060 – zij blijven dezelfde persoon maar verkeren tijdelijk in een ander tijdperk. Om de temporele transitie te markeren, kreeg de denkbeeldige toekomstige generatie een verrekijker mee waarmee zij in staat waren terug te kijken vanuit 2060 naar 2021. Ook kregen zij de boodschap mee dat Nederland er niet meer hetzelfde uitziet als nu: het is gemiddeld twee graden warmer in Nederland, de zeespiegel is een meter gestegen en er wonen twintig miljoen mensen. Voor zowel de huidige als denkbeeldige toekomstige generatie was de opdracht: hoe zorg je ervoor dat mensen in 2060 prettig en veilig kunnen wonen in Nederland? Gegeven de beschikbare wetenschappelijke literatuur over *future design*, waar onze pilot op was gebaseerd, bestond het experiment uit drie sessies (zie tabel 1).

30. De pilot werd georganiseerd door Koen de Vette. Hij schreef een uitgebreid verslag over de pilot, de methode en de resultaten, zie: Vette, K. de, *Onderzoek future design: jongere en toekomstige generaties in de Nederlandse beleidscontext*, 9 december 2021, niet gepubliceerd.

31. Zie www.wrr.nl/adviesprojecten/klimaatbeleid.

32. Düwell, M., G. Bos & N. van Steenbergen, *Towards the ethics of a green future*, Taylor & Francis 2018.

33. Hara, K., R. Yoshioka, M. Kuroda, S. Kurimoto & T. Saijo (2019), 'Reconciling intergenerational conflicts with imaginary future generations: Evidence from a participatory deliberation practice in a municipality in Japan', *Sustainability Science*, 14(6), 1605-1619.

Tabel 1 Overzicht sessies *Future Design*-methode

Plenaire start, 30 minuten	Alle deelnemers bij elkaar, deelnemers worden ingedeeld in een generatie.	Kennismaking en introductie.
Sessie 1, 75 minuten	Generaties zijn apart.	Ieder groep formuleert 8 beleidsvoorstellen.
Pauze		De 2 lijsten met voorstellen worden samengevoegd.
Sessie 2, 40 minuten	Generaties zijn apart.	Uit de samengestelde lijst van ten minste 16 voorstellen kiest iedere generatie er 6. Vervolgens worden er 60 punten verdeeld over die 6 voorstellen. Woordvoerder wordt per groep aangewezen.
Pauze		
Sessie 3.1, 30 minuten	Generaties zijn samen.	De woordvoerders van beide generaties motiveren de keuzes van de geselecteerde beleidsvoorstellen en puntenverdeling.
Sessie 3.2, 15 minuten	Generaties zijn apart.	Naar aanleiding van motivatie beraadslagen de generaties over de selectie en puntenverdeling.
Sessie 3.3, 45 minuten	Generaties zijn samen.	Woordvoerders motiveren finale versie beleidsvoorstellen en puntenverdeling. Vervolgens gaan de beide generaties met elkaar in gesprek om tot consensus te komen.

Het waren een interessante ochtend en middag. De deelnemers werkten hard en serieus, en de methode zorgde ervoor dat de deelnemers en begeleiders wisten wat hun te doen stond. In de eerste sessie bespraken de twee generaties los van elkaar de woningnood, en zij kwamen al pratend tot een aantal voorstellen om die nood op te lossen. Maar wat die oplossing was, in welke richting dat werd gezocht, was totaal anders. We illustreren dit door van beide generaties het beleidsvoorstel met de meeste toebedeelde punten onder elkaar te zetten (zie tabel 2).

Tabel 2 Beleidsvoorstel met hoogste prioritering voor huidige en toekomstige generatie

	Aantal punten	Doel	Maatregel	Instrument
Huidige generatie	15	Minder belastende bouwmaterialen in 2030, 60%.	Stimuleren duurzame alternatieven voor cement, ontmoedigen van cementgebruik.	Compensatie voor alternatief en beprijzing van cementgebruik; toegevoegd door afvang en opslag.
Toekomstige generatie	15	Mitigatie en verbeterde infrastructuur.	Autovrije stadswijken, fiets als uitgangspunt van verkeer.	-

De verschillen tussen de twee voorstellen zijn typerend voor het soort oplossingen die de twee generaties opperden. De huidige generatie pakte problemen (CO₂-uitstoot bij productie van cement en beton) aan door maatregelen af te kondigen (stimuleren en belasten) en bedacht instrumenten (bijvoorbeeld afvang en opslag van CO₂). De toekomstige generatie bracht een ander perspectief in. Om reductie van uitstoot van broeikasgassen te verminderen werd de infrastructuur verbeterd om auto's te verdringen als primair vervoersmiddel ten gunste van de fiets. Dus in plaats van een focus op het probleem en technische en beleidsoplossingen daarvoor voor te stellen, richtte de toekomstige generatie zich op de inrichting van de samenleving met de vraag hoe *goed* te wonen. Bij hen geen CO₂-opslag, maar het leven zo inrichten dat het prettiger wordt, bijvoorbeeld door andere woon-werkverhoudingen mogelijk te maken en het landschap centraal te stellen. Maar door die andere perspectieven was het niet altijd gemakkelijk om elkaars voorstellen te begrijpen en op waarde te schatten. In tabel 3 staat evenwel schematisch weergegeven dat de posities en daarmee de waardering van de voorstellen steeds meer ruimte kregen.

Tabel 3 Verdeling door huidige en toekomstige generaties gedurende de verschillende sessies

	Huidige generatie		Denkbeeldige toekomstige generatie	
	Eigen voorstellen	Voorstellen toekomstige generatie	Eigen voorstellen	Voorstellen huidige generatie
Sessie 2	5 (48) *	1 (12)	5 (55)	1 (5)
	↓	↓	↓	↓
Sessie 3.2	5 (55)	1 (5)	4 (50)	2 (10)
	↓	↓	↓	↓
Uitkomst na sessie 3.3	3 (30)	3 (30)	3 (30)	3 (30)

* Lezen als: aantal beleidsvoorstellen (aantal toegekende punten)

Wat tijdens de pilot duidelijk naar voren kwam, is dat er steeds meer ruimte ontstond bij de twee generaties om voorstellen van de andere generatie te accepteren. Beide generaties droegen evenveel bij aan de uiteindelijke lijst. Maar dat de uitkomst (3-3 en 30-30) precies gelijk is, is geen bewijs – we horen het u denken – van water bij de wijn. Er is flink onderhandeld en goed naar elkaar geluisterd, door beide generaties. De fases van overleg, motivatie en deliberatie leidden tot meer begrip voor sommige voorstellen. Zo werden diverse voorstellen van de denkbeeldige toekomstige generatie door de huidige generatie aanvankelijk niet begrepen; anderzijds had de denkbeeldige toekomstige generatie een blinde vlek voor de problematiek waarvoor de huidige generatie zich gesteld ziet. Dankzij het overleg werden de verschillende belangen beter begrepen. Het intergenerationale conflict is hiermee waarschijnlijk nog niet beslecht maar in ieder geval wel bediscussieerd en daardoor minder groot geworden.

Future design lijkt qua ontwerp op een burgerberaad, met dien verstande dat een denkbeeldige toekomstige generatie ook aanschuift

Gebruik future design voor langetermijnbeleid

We vonden het een geslaagde pilot, temeer omdat het proces en de resultaten corresponderen met wat wij hebben gelezen in de *future design*-literatuur.³⁴ Daarmee is de vraag of we *future design* kunnen toepassen als methode om de belangen van denkbeeldige toekomstige generaties mee te nemen in beleid ook in Nederland een stap dichterbij gekomen. Alhoewel ook in ons land de in Japan gesignaleerde methodologische uitdagingen spelen, stellen wij vast dat *future design* zou kunnen werken in Nederland. Kortom, alle redenen om deze methode serieus voor ons land verder te verkennen en ter hand te nemen. Dus doe eens wat anders, en breng die toekomst in het nu. Laat je inspireren door de tijdrebellens.

34. Kamijo, Y., A. Komiya, N. Mifune & T. Saijo (2017), 'Negotiating with the future: Incorporating imaginary future generations into negotiations', *Sustainability science*, 12(3), 409-420; Nakagawa, Y., K. Hara & T. Saijo (2017), 'Becoming sympathetic to the needs of future generations: A phenomenological study of participation in future design workshops', *Research Institute for Future Design; Working paper SDES-2017-4; Kochi University of Technology: Kochi, Japan*; Hara, K., R. Yoshioka, M. Kuroda, S. Kurimoto & T. Saijo (2019), 'Reconciling intergenerational conflicts with imaginary future generations: Evidence from a participatory deliberation practice in a municipality in Japan', *Sustainability Science*, 14(6), 1605-1619.

Colofon

Naam Raad

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Samenstelling Raad

Prof. dr. mr. C. C. J. H. (Catrien) Bijleveld
Prof. dr. A. W. A. (Arnoud) Boot
Prof. dr. mr. M. A. P. (Mark) Bovens
Prof. dr. G. B. M. (Godfried) Engbersen
Prof. dr. S. J. M. H. (Suzanne) Hulscher
Prof. mr. J. E. J. (Corien) Prins (voorzitter)
Prof. dr. M. (Marianne) de Visser
Prof. dr. C. G. (Casper) de Vries
Prof. dr. F. W. A. (Frans) Brom (secretaris/directeur)

Auteurs

Koen de Vette (stagiair)
Drs. Elsenoor Wijlhuizen
Dr. Annick de Vries
Dr. Victor Toom

Voor vragen n.a.v. het essay
toom@wrr.nl

Raadpleging jongeren

Het essay is geschreven door Koen de Vette, stagiair bij de WRR. Het essay is gebaseerd op zijn experiment waarin een denkbeeldige toekomstige generatie een stem in het heden krijgt.

Contactgegevens Raad

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)
Buitenhof 34
2513 AH Den Haag
T +31 (0)70 356 4698
info@wrr.nl
www.wrr.nl
Twitter: [@WRRDenktank](https://twitter.com/WRRDenktank)

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Den Haag, 2022

Interview met de illustrator

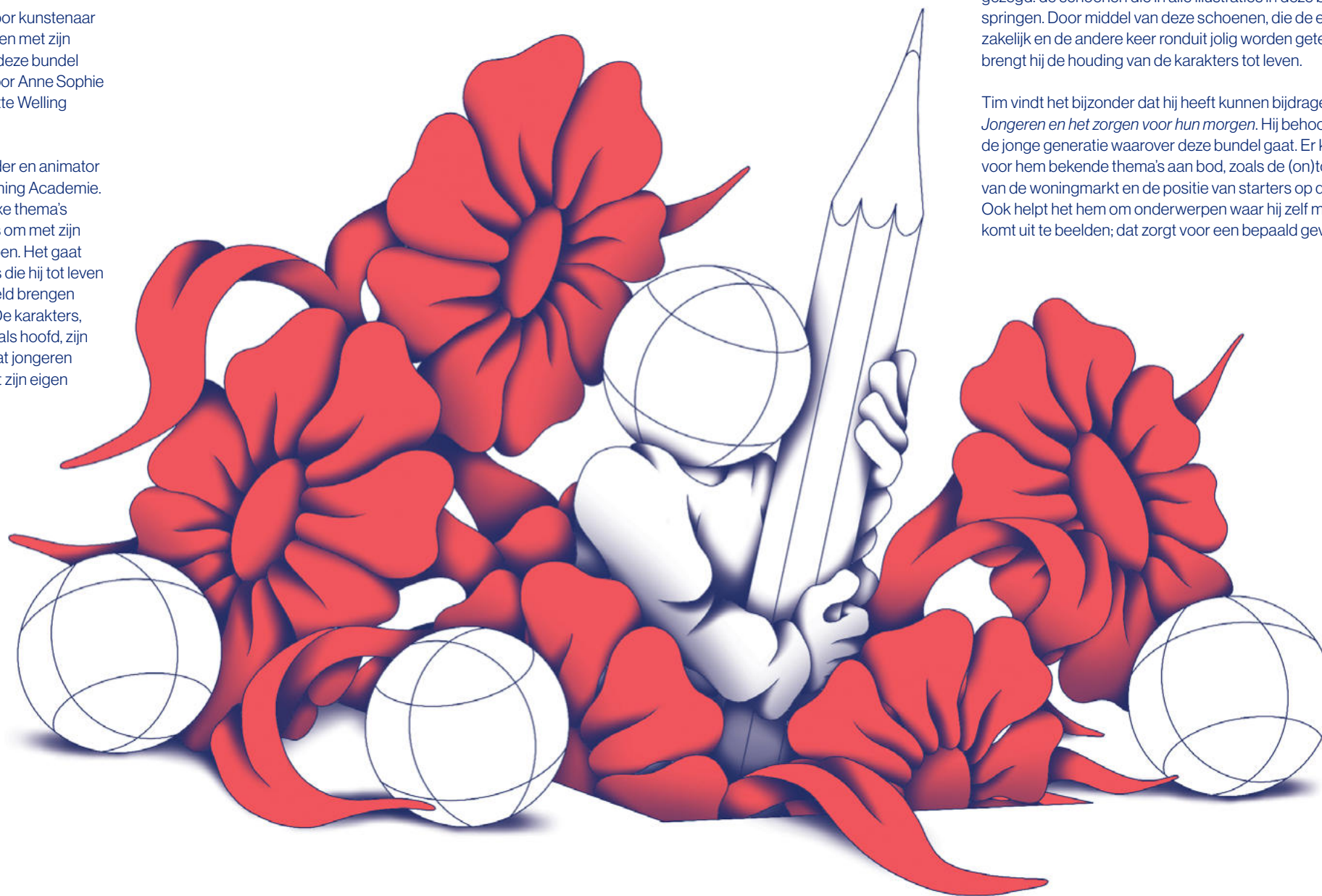
DE TEKENINGEN VAN TIM MULDER

De beelden in deze publicatie zijn gemaakt door kunstenaar Tim Mulder. De raden zijn in aanraking gekomen met zijn werk via Studio Duel, het ontwerpbureau dat deze bundel heeft vormgegeven. Tim werd geïnterviewd door Anne Sophie Stoop (beleidsmedewerker bij de SER) en Lotte Welling (adviseur bij de RVS).

Tim Mulder is een jonge illustrator, kunstschilder en animator die recent afstudeerde aan de Willem de Kooning Academie. In zijn werk vindt hij het belangrijk om complexe thema's versimpeld weer te geven. Het doel van Tim is om met zijn illustraties de wereld te verklaren en te begrijpen. Het gaat daarbij niet per se om de individuele karakters die hij tot leven brengt in zijn beelden, maar juist om het in beeld brengen van onderlinge verhoudingen en interacties. De karakters, in deze bundel uitgebeeld met een wereldbol als hoofd, zijn tijdloos. Tegelijkertijd laat de wereldbol zien dat jongeren geen homogene groep zijn; elke jongere heeft zijn eigen leef- en belevingswereld.

Als inspiratiebronnen voor zijn werk noemt Tim behalve andere kunstenaars ook de strip, de middeleeuwse beeldcultuur en de tatoeagecultuur. Eigenlijk zijn er uit al deze richtingen wel elementen die terugkomen in zijn werk. Kenmerkend zijn de voeten, of beter gezegd: de schoenen die in alle illustraties in deze bundel in het oog springen. Door middel van deze schoenen, die de ene keer meer zakelijk en de andere keer ronduit jolig worden getekend door Tim, brengt hij de houding van de karakters tot leven.

Tim vindt het bijzonder dat hij heeft kunnen bijdragen aan de bundel *Jongeren en het zorgen voor hun morgen*. Hij behoort zelf immers tot de jonge generatie waarover deze bundel gaat. Er komen dan ook voor hem bekende thema's aan bod, zoals de (on)toegankelijkheid van de woningmarkt en de positie van starters op de arbeidsmarkt. Ook helpt het hem om onderwerpen waar hij zelf mee in aanraking komt uit te beelden; dat zorgt voor een bepaald gevoel van rust.

Colofon

ISBN/EAN: 978-90-5732-317-1

Grafisch ontwerp: [Studio Duel](#)

Illustraties: [Tim Mulder](#)

Eindredactie: [Future communication](#)

Druk: [Xerox](#)

Deelnemers

Adviescollege ICT-toetsing, Adviesraad Migratie, Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie, Gezondheidsraad, Nederlandse Sportraad, Raad voor Cultuur, Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor Dierenaangelegenheden, Raad voor het Openbaar Bestuur, Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, Sociaal-Economische Raad, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Vanwege het jongerenperspectief dat in de bundel centraal staat, heeft de Onderwijsraad zijn plek in de bundel aan de vier jongerenonderwijsorganisaties gegeven, te weten: Landelijk Aktie Komitee Scholieren, Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs, Landelijke studentenvakbond en Interstedelijk Studenten Overleg.

Projectteam

Lotte Welling en Tim 'S Jongers (RVS), Lennart Langbroek (NLsportraad), Eva Buwalda en Anne Sophie Stoop (SER), Manuela Limbeek (RSJ).

Verantwoording

- Iedere Raad is afzonderlijk verantwoordelijk voor de eigen bijdrage aan deze bundel. Andere Raden hebben geen inspraak gehad in de inhoud van de afzonderlijke bijdragen.
- Alle adviesraden onderschrijven de inhoud van de gezamenlijke boodschap.

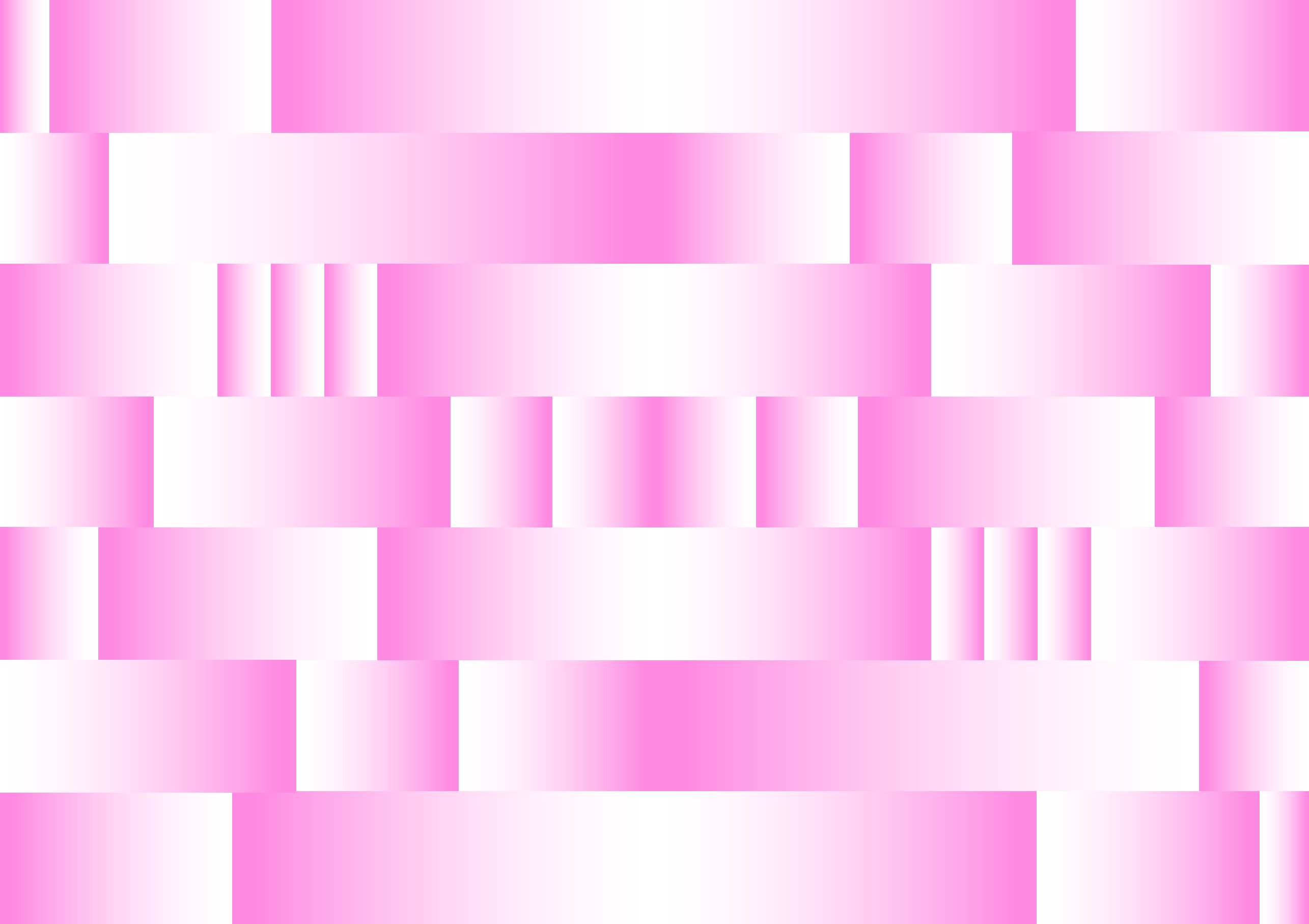
Raadpleging jongeren

- Elke Raad heeft op enige wijze jongeren betrokken bij het schrijven van de individuele bijdrage. Meer informatie hierover is telkens opgenomen in het colofon achter elke bijdrage.
- Voor de gezamenlijke boodschap op pagina 010 hebben de adviesraden gezamenlijk jongeren geraadpleegd. Deze raadpleging liep via communicatiebureau Podium, gespecialiseerd in het betrekken van jonge doelgroepen. Er zijn twee groepen jongeren geraadpleegd: een jongere groep (bestaande uit leerlingen uit groep 7/8, afkomstig van WeekendKlas JES Rijnland) en een oudere groep (bestaande uit jongeren in de leeftijdscategorie 18-27 jaar, afkomstig van het project 'Wij Zijn Den Haag' van Stek- stichting stad en kerk). Op die manier hebben jongeren met verschillende achtergronden en uit verschillende leeftijdsfasen een stem gekregen in de gezamenlijke boodschap.
- De Nationale Jeugdraad (NJR) heeft ook meegelezen met de gezamenlijke boodschap.

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder toestemming van de adviesraden.

U kunt deze publicatie ook downloaden via de websites van de adviesraden.

- ADVIESCOLLEGE ICT-TOETSING
- ADVIESRAAD MIGRATIE
- ADVIESRAAD VOOR WETENSCHAP, TECHNOLOGIE EN INNOVATIE
- GEZONDHEIDSRaad
- LANDELIJK AKTIE KOMITEE SCHOLIEREN
JONGEREN ORGANISATIE BEROEPSONDERWIJS
LANDELIJKE STUDENTENVAKBOND
INTERSTEDELIJK STUDENTEN OVERLEG
- NEDERLANDSE SPORTRAAD
- RAAD VOOR CULTUUR
- RAAD VOOR DE LEEFOMGEVING EN INFRASTRUCTUUR
- RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN
- RAAD VOOR HET OPENBAAR BESTUUR
- RAAD VOOR STRAFRECHTSTOEPPASSING EN JEUGDBESCHERMING
- RAAD VOOR VOLKSGEZONDHEID & SAMENLEVING
- SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
- WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID